Adrian Andrei Rusu

Ioan de Hunedoara și Românii din vremea lui

Presa Universitară Clujeană

ADRIAN ANDREI RUSU

IOAN DE HUNEDOARA ȘI ROMÂNII DIN VREMEA SA

STUDII

EDITURA PRESA UNIVERSITARĂ
CLUJ-NAPOCA
1999

ADRIAN ANDREI RUSU

IOAN DE HUNEDOARA ȘI ROMÂNII DIN VREMEA SA

Tehnoredactare: Liliana Oneț

Presa Universitară Clujeană
Director: Horia Cosma
Str. Bilașcu nr. 24
3400 CLUJ-NAPOCA, ROMÂNIA
Tel: 40-064-405300, int. 167
Fax: 40-064-191906

I.S.B.N. 973-595-030-8

Motto:

Oricine s-a ocupat de aproape de viața și de faptele lui Ioan Corvin, a trebuit să se convingă că acest bărbat genial a fost pentru secolul său cel încă barbar, corupt și destrămat un adevărat fenomen în sensul cel mai nobil al cuvântului.

George Bariţiu (1873)

... pe acele timpuri, când principiul naționalității în Europa era un ce necunoscut, ci domnia singur principiul de caste...

Iosif Sterca-Şuluţiu (1901)

TENTAȚIILE SUBIECTULUI (ÎN LOC DE INTRODUCERE)

O nouă carte despre Ioan de Hunedoara ? O nouă încercare de a pune în lumină realitățile medievale românești din Transilvania ? A mai rămas ceva nescris despre aceste lucruri ? Răspunsurile afirmative, tot atâtea câte sunt întrebările puse ori altele încă posibile, nu au simplă valoare enunțiativă, ori rostul de a încerca doar să ascundă refacerea unor capitole de istorie arhicunoscute, printr-un stil personal, al unui autor căruia îi lipsesc alte subiecte. Adevărul este că suntem încă destul de departe de momentul în care am putea spune, fără să greșim, că există o istorie medievală completă a românilor transilvăneni. Pe lângă aceasta, - poate părea șocantă constatarea, care ar merita să devină mobilizatoare pentru istorici, de la o generație la alta -, istoriografia ar trebui să-și reevalueze succesele trecute pentru a le confrunta cu noile informații, analize și concluzii, dar și cu sensibilități proaspete, care au apărut între timp, la materia primară a faptelor istorice. Cu cât perioada istorică este mai departe de ziua de azi, cu atât cantitatea de necunoscut restricționează, în mod fatal, datorită filtrării izvoarelor, reconstituirile globale și rezistente. Într-o astfel de optică, reluările sunt de-a dreptul obligatorii, în nici un caz supărătoare ori inutile.

Moștenim o bine încremenită concepție istoriografică de secționare a istoriei Transilvaniei pe paliere etnice specifice. Este de analizat cum s-a născut și a evoluat această metodologie. Medievistica românească a fost, cel mai des, un produs de compensare, venit după ceea ce s-a scris în istoriografiile paralele (maghiară și germană). Poziția pe care încercăm să o delimităm aici a fost însoțită, adeseori, de sentimentul de frustrare dat de felul în care s-a realizat publicarea surselor, de identificarea prezenței românilor în acestea, de contribuția lor la istoria provincială generală. După ce competiția istoriografică nu a mai fost liberă, s-a încercat realizarea unor istorii transilvane globale,

în care, rolul românilor a fost astfel implantat încât să dea, în cele mai acceptate soluții editoriale, un echilibru ori impresia de covârșire și de integritate într-o mare și ideală românitate medievală. Soluția cea mai fericită, pentru viitor, în condițiile în care istoriografia și-a recâștigat libertatea de mișcare și de confruntare, o considerăm a fi tot una de sinteză provincială. Dar, până la a ne grăbi să o scriem din nou, mai bună decât a scris-o oricine înainte, din cine știe ce mobil politic declarat ori ascuns, ar fi recomandabil să reluăm sistematic capitolele parțiale care vor pregăti ansamblul.

Se cuvine să subliniez de la început că interferarea mea în acest subiect a tins să urmărească două planuri istoriografice distincte, care, în mod normal, ar trebui să fie unitare. Este vorba despre planul istoriografiei universale și acela al istoriografiei românești. Disocierea istoriografică arătată nu este specifică temei, ci, după cum se observă cu ușurință, produce adesea așezarea paginilor de istorie redactate de către străini, în contradicție cu acelea redactate de către români. Pentru tratarea ideilor din acest volum, m-am străduit în a nu cădea în capcana aceleiași disocieri, ci de a exprima punctele de vedere în funcție de substanța însăși a discursului istoric. Evident, se cuvenea să am primordial în vedere punctele de vedere exprimate în istoriografia românească, căreia îi aparțin și căreia îi sunt, întâi de toate, dator. De aceea, sunt convins că ceea ce a rezultat este, primordial, o întreprindere esențialmente autohtonă.

După cum se cunoaște, istoriografia românească critică a avut o generație care s-a preocupat compact de Hunedorești, generație ilustrată prin Francisc Pall, Mihail P.Dan, Ștefan Pascu și, în cele din urmă, de către Camil Mureșan. Dincolo de această generație, subiectul a fost lăsat în părăsire, într-o atmosferă istoriografică specifică, care nu a agreat ori a cultivat decât prea puțin studiile de medievistică propriu-zise. De aceea, demersul prezent trebuie întreprins nu tocmai așa cum l-am fi dorit, respectiv în condițiile lipsei fizice a aceleiași citate pleiade de

istorici. Până la nașterea unui nou dialog constructiv, o generație nouă trebuie să se formeze.

Articole, studii și cărți care să repete la nesfârșit gloriile militare românești s-au scris destule, pentru că ele, într-o particulară concepție de a educa în spirit patriotic, se consideră a avea rostul de a genera anume calități de buni români (după modele medievale !?) sau se aștern pe hârtie numai pentru a demonstra altora bunele calități cetățenești ale autorilor lor. Probabil că asemenea lucrări se vor mai scrie. Nici nu este prea greu, datorită nu atât generozității subiectului, cât mai ales a gamei bibliografiei tematice, din care se pot multiplica la nesfârșit aceleași particulare clișee. Până la un anume punct ele sunt acceptabile, atât timp cât se înscriu onest în ceea ce se numește în mod curent popularizarea istoriei. Dar, mai știe oare cineva, în România, unde este granița adevărată între știință și popularizarea de știință în istorie ?

Există în Ioan de Hunedoara *un paradox* care a încurcat suficient de multă lume interesată ori doar fascinată de către destinul său. El a materializat foarte bine ideea contribuției românilor la istoria medievală a regatului Ungariei, dar poziția pe care a ajuns să o dețină nu se concilia cu imaginea generală pe care o aveam, mereu cultivată, despre aceiași români. În liniaritatea existențială a unui "popor umil și oprimat social, politic și religios", un fiu al său ajungea să conducă statul responsabil de aceste situații reprobabile ! Mai era încă o curioasă realitate: Ioan de Hunedoara era, aproape mereu, *un personaj singuratic*, care nu reprezenta emanația precisă a unor fenomene ale lumii românești. În prelungirea trunchierilor, dacă accentul "național" continua să fie conservat, exegeții tipurilor de interpretare citate mai devreme s-au ferit însă să scrie vreodată că marele fiu al poporului ar fi fost ori ar fi trebuit să fie considerat un trădător de neam. În subiectul nostru, lucrurile devin cu totul amuzante când, aceleași date istorice sunt puse în alte opere de interpretare, pentru argumentarea unui patriotism de altă coloratură. Acei vrednici

silitori în ale militantismului istoriografic, ar merita să citească şi cât de bun model patriotic maghiar a fost, şi este încă considerat, Ioan de Hunedoara. O comparaţie a celor două strădanii de revendicări patriotice şi istoriografice, ar dezvălui, poate, mecanismele comune de pervertire ale unor realităţi istorice, în adevăr aflate foarte departe de spiritul partizan cu care sunt privite astăzi.

Necazul este că, medievistica noastră transilvană este într-atât de imatură, încât nu reuşeşte să oblige la discernământ, oprind vulgarizarea în afara coperţilor unor reviste publicate de instituţii a căror menire ar fi tocmai aceea de a delimita strict contribuţia ştiinţifică de orice altceva. Să citim numai un portret al lui Ioan de Hunedoara, "acest fiu de cnez hunedorean, el însuşi cnez din fire şi înfăţişare". Portretele sale morale şi fizice "sunt caracteristice unui cneaz român: statură mijlocie, robustă, plină de sănătate, cu faţa rumenă, rotundă, înfrumuseţată de doi ochi mari, mai mult negri, reflectând încredere şi agerime... O înfăţişare fizică asemănătoare cu portretele voievozilor şi cnezilor-ctitori zugrăviţi pe pereţii bisericilor...". Asemenea lucruri, foarte potrivite literaturii beletristice, nu s-au scris în vremurile romantismului naţionalist ale secolului al XIX-lea, ci în a doua jumătate a secolului nostru, în studii şi în reviste declarat ştiinţifice. Putem încă preciza că ele continuau anume nuanţări, formulate de Nicolae Iorga, cu patru decenii înainte, care afirma şi el, la fel de neinspirat, că Ioan de Hunedoara "s-a simţit român", "a fost un adevărat român în ceea ce priveşte destoinicia modestă"[1]. Pentru "echilibrarea" acestei imagini, invităm, din nou, pe cei curioşi, să parcurgă paginile despre portretistica personajului de care ne vom ocupa îndeosebi, aflate în istoriografia maghiară[2]. În clipa în care apăreau primele

---

[1] *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*. Bucureşti, 1915, p.5, 111.

[2] Vezi la Vayer L., *Magyar uralkodók*. Budapest, 1942; Cenner-Wilhelmb G., *Hunyadi János a magyar képzömüvészetben*, în *Szabad müvészet*. Budapest, 10, 1956.

rânduri citate mai sus, nimeni nu a îndrăznit să numească aceste rânduri cu termenul lor propriu: fabulație. Dar, nesancționarea lor, nici atunci, nici acum, ar lăsa multor nefamiliarizați cu rigoarea științifică, putința de a le considera valoare adevărată, mereu repetabilă, dacă nu rezultată din dovezi istorice, atunci implementată printr-un geniu intuitiv confirmat oficial prin titluri ori nume de prestanță. Dacă istorici cu pretenții de seriozitate, au fost în stare să scrie patetic, fără ezitări, după modelele academice anterior citate, despre "spiritul lor de jertfă [al cnezilor români - *n.n.*], abnegația, dragostea față de pământul românesc", trebuie oare să ne mirăm de ceea ce s-a scris dincolo de acest nivel ? Rezultatul nu putea fi decât o adevărată întrecere în descoperirea epitetelor apreciative ale veșnic gloriosului trecut al românilor din evul mediu transilvan.

Istoriografia românească are, în trecutul ei, puncte de vedere extrem de "moderne", privitoare la problematica la care revenim aici. Chiar dacă rezolvările ei nu au ajuns la încheieri definitive, în anii trecuți au fost exprimate întrebări tulburătoare, menite să stimuleze răscolirea informației istorice și găsirea unor răspunsuri, chiar stânjenitoare, dar de natură să explice până și componentele trăsăturilor care i-au determinat istoric pe românii contemporani. Iată un exemplu: "Însă în ce timpuri, între ce fel de împrejurări, din care cauze și motive au trecut acelea familii [nobiliare române - *n.n.*] ? Mai departe, până în ce măsură renegarea lor ca familii aristocratice au avut înrâurire funestă asupra destinelor națiunii noastre ? Și încă una din cele mai fatale întrebări: nu cumva însăși națiunea purtase vina în tot, sau în vreo parte oarecare a renegării acelor familii, sau că în toate acele cazuri a fost numai egoismul, vanitatea, ambiția care cauzează deserțiuni atât de numeroase ? Iată tot atâtea rațiuni ponderoase, pentru care în istorie trebuie să ne ocupăm și cu genealogia familiilor odinioară românești, din care mai mulți membri au purtat funcțiuni înalte în stat, atât înainte, cît și mai ales de la marele Ioan Corvin

de Huniadu și de la fiul său regele Matei Corvin, până la Mihail Apaffy, carele deși secui calvin, totuși încă a fost înconjurat de câțiva consilieri de viță românească"[3]. Calea aceasta a fost însă curând părăsită ori chiar obturată de alte inițiative care aveau în vedere doar ceea ce era frumos, convenabil și măreț în istoria românilor din fostul regat al Ungariei. Istoria românilor din afara principatelor independente transcarpatice începea să arate foarte bizar: o istorie de supuși care erau mereu în lumini favorabile. Astfel a fost părăsită însăși menirea studierii istoriei, respectiv aceea de a arăta tocmai ce nu a fost frumos, convenabil ori măreț, pentru a purifica moral ori face recomandări pentru evoluțiile viitorului. Ce istoric serios nu știe că derularea cronologică a societății umane, indiferent în ce loc ea a activat sau ce coloratură culturală a avut ea, nu a fost decât un șir cumplit de mizerii și fapte anoste împletite cu altele reprobabile, punctate, *câteodată*, de performanțe strălucitoare ?

Operațiunile de asanare istoriografică la care facem referire sunt la începuturile lor. Se vorbește și se scrie, cu temeiuri reale, despre o "mitologie istoriografică românească" generală[4]. Chiar și în această fază primară, vom constata că identificarea țintelor susceptibile de corecții întârzie pentru Transilvania, nu pentru că "mitologia" nu ar fi existat la nivelul istoriei acestei provincii, ci, pur și simplu pentru că problematica ei îi este, în mare parte, specifică, și este de așteptat ca istoricii din Transilvania să inițieze descoperirea și, mai apoi, să ducă la bun sfârșit revizuirea eventualelor părți corectabile.

Acum la sfârșitul secolului XX, medievistica românească din Transilvania are a se "curăța" de toate balasturile care au tras-o mereu înapoi, au așezat-o în fapt în coada tuturor istoriografiilor provinciale românești. Este nevoie să redobândim, în bună măsură,

---

[3] *Transilvania*. I, nr.15, 1868, p.349.

[4] Vezi volumul *Mituri istorice românești*. București, Edit. Univ., 1995, passim.

deprinderi pozitiviste care să ne reinventarieze și să critice sursele scrise. Istoria civilizației sau a formelor istorice neconvenționale nu va putea fi scrisă aici, în pagini rezistente, atât timp cât baza de plecare nu s-a (re)construit corect. Ne place sau nu, va trebui să ne ocupăm și de ceea ce nu este "convenabil", de ceea ce nu este românesc, dar acum ne aparține prin moștenire politică și culturală. Poziția noastră în istorie trebuie văzută așa cum s-a derulat ea, integrată între alte istorii vecine și comune, cu indici de mărime diferențiați, aparținătoare ungurilor, sașilor, țiganilor, rutenilor, turcilor, tătarilor, armenilor sau evreilor. Altfel, reconstituirile noastre istorice riscă să rămână simple și autoamăgitoare lecturi de familie.

Oricât de multe eforturi am face, alăturându-ne la lungul șir de căutători ai idealei "unități" a istoriei medievale românești, rezultatele ar fi la fel de forțate[5]. Numitori comuni, aglomerați, proprii tuturor comunităților românești, nu există nici măcar în perimetrul interior arcului carpatic. Forțarea ar produce o schemă mult prea puțin reală. Stările din interiorul regatului Ungariei nu pot fi mai bine definite decât prin termenii pe care Ștefan Werböczi (1515) i-a folosit pentru a le descrie: "este bine stabilit că, de multă vreme, legile aprobate și obiceiurile regatelor Dalmației, Croației, Slavoniei și Transilvaniei diferă...; chiar ale unor comitate, ... de ale altor comitate"[6]. Pe când Maramureșul este cariat de meschine ambiții de stăpânire, grefate pe un spațiu deja riguros delimitat și fărâmițat printr-un regim de moștenire

---

[5] Trimitem pe scepticii lectori ai acestei afirmații să constate, la o nouă lectură, câte elemente *medievale*, deci până cel mult către sfârșitul secolului al XVI-lea, au fost inserate în vol. N.Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*. București, 1983.

[6] *Tripartitium*. III. titl.2, p.524, în tălmăcirea românească a lui I.Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998.

neprohibitiv, Hațegul și Banatul respiră epoca maximei lor propășiri. În aceiași vreme, centura depresionară a Apusenilor trăiește ultimele zvâcniri ale unei feudalități românești. Chioarul, Rodna și Năsăudul continuă să fie "țări" integrale, fără anatomie dezvăluită ori tulburată. Câmpia este socialmente deja anihilată, iar cnezimea ei, echivalată cu juzii satelor, oferă modelul evoluției generale a veacurilor următoare. Făgărașul nu există încă decât pentru Țara Românească, iar Mărginimea și Țara Bîrsei, urmându-l îndeaproape, rămân la fel de anonime. Nici Țara Românească nu se identifică cu Moldova prin tot ceea ce se petrece în interiorul ei. Prima, mai activă și mai prosperă, este încă departe de statura pe care o va primi Moldova prin domnia lui Ștefan cel Mare. Ruptura continuă dacă îi privim pe românii din Balcani, deveniți deja aliați ai turcilor încă înaintea căderii Bizanțului și a ultimelor state slave creștine, și integrați rapid într-un sistem care avea să reziste, cu foarte mici modificări, până în secolul al XVIII-lea[7].

Nu voi sfârși să afirm că urmele realităților medievale care îi privesc pe românii din fostul regat al Ungariei, sunt *primordial arheologice*. Oricât de multe documente scrise vom mai pune în reconstituirile noastre, - și numărul lor nu este încă epuizat, - totuși, proporția între izvorul istoric "clasic" și cel arheologic, va fi mereu în favoarea celui de-al doilea. Cauzalitatea acestei situații este dată de monopolul asupra informației scrise, deținut de instituții emitente care nu au fost românești. Sublinierea acestei căi speciale de culegere de izvoare este de făcut cu atât mai mult cu cât atenția ce i se acordă este nedrept de restrânsă; aceasta în condițiile în care, peste tot în Europa, arheologiile medievale sunt recunoscute ca fiind *naționale*.

Acest volum nu se vrea o *monografie*. El a fost conceput ca o serie de atitudini, ordonate pe teme, care, aparent, privesc globalitatea problemei sugerată de către titlu. Este însă loc pentru

---

[7] T.J.Winnifrith, *The Vlachs: The History of a Balkan People*. London, Duckworth, 1987, p.125-126.

mai mult ca totul să dobândească înfățișarea unei lucrări de tip monografic. Așa cum se va vedea din paginile următoare, autorul nu se simte adeptul unei decupări, până la limita extremă, a istoriei românilor din cadrele normale în care s-a desfășurat istoria lor medievală. Întreprinderea ar fi, în final, exagerat de artificială. O istorie numai a românilor, ar suna cu totul straniu pentru Transilvania.

Dar, să urmărim concret efectele produse de tentația subiectului ...

*

Această carte s-a finalizat cu ajutorul și înțelegerea familiei (soția, Viorica, și fiul cel vârstnic, Cosmin). Ea este rezultatul unor cercetări acumulate de-a lungul anilor, în condițiile în care, datorită împrejurărilor, arheologia medievală nu am putut-o practica decât în concedii. Oricum, ea vrea să încerce a certifica că profesiunea de medievist nu are incompatibilități cu aceeași arheologie. Cele două, împreună, nu servesc decât aceluiași scop, al reconstituirii trecutului istoric.

BAZELE DE PLECARE :

ÎNCEPUTURILE FAMILIEI HUNEDOREȘTILOR

Date fiind implicațiile majore pe care, cel puțin doi din membrii familiei Hunedoreștilor au avut-o în istoria medievală a Europei Centrale și sud-estice, interesele pentru studierea apariției și ascensiunii lor s-au arătat constante, de la cronistica contemporană lor, până aproape de zilele noastre.

Cea dintâi problemă pe care ne propunem să o reabordăm, - căci noutăți absolute ar fi extrem de greu de scos la lumină în urma sutelor de pagini care ne preced, - ar fi aceea a numelui celui dintâi mare Hunedorean. Ceea ce astăzi reprezintă un loc istoriografic comun, în care ne-am complăcut noi înșine destulă vreme, este rezultatul unei surprinzătoare conjuncturi, pe care, fără să o înțelegem în toate detaliile, datorită absenței ori lipsei noastre de acces la unele date aparținătoare strict de istoria contemporană, ne străduim să o punem totuși în lumină. Așa precum toți cei care s-au aplecat asupra primei jumătăți a secolului al XV-lea o știu, nici un document latin nu-i grafiază eroului nostru numele altfel decât prin onomasticonul *Ioan* de Hunedoara. De aici problema ar fi trebuit să fie foarte simplă: acesta fiind numele din epocă, folosit chiar de către deținător, nu mai era nevoie de vreo corecție, dublare ori răstălmăcire. Nici un personaj istoric nu s-a denumit în istoriografie altfel decât cu numele consemnat de către izvoarele contemporane. Întâmplarea face ca unul dintre magnații Ungariei, de numele căruia se leagă, probabil, ultima etapă anonimă a carierei lui Ioan de Hunedoara, să fie un raguzan de origine. Numele său este destul de oscilant redat de către izvoare directe, i se spune Ioan, dar și Jovan/Zovan și, într-unul dintre documentele care privesc și Transilvania, se autointitula și *Janko*[1]. Acest caz nu presupune, din partea istoricilor, decât un consens, pentru alegerea

---

[1] *Urkundenbuch*. V, 1975, p.25, nr.2335. Pentru variantele sale onomastice vezi Engel P., *Magyarország világi archontológijája 1301-1457*. II. Budapest, 1996, p.236.

celui mai des folosit nume dintre cele utilizate de către personajul însuși ori de către contemporanii săi. Nu este același lucru în ceea ce îl privește pe Ioan de Hunedoara. Dacă urmărim cu atenție nota a 2-a a lui Ștefan Pascu, apărută în studiul său din anul 1957[2], constatăm cu mare ușurință că apelativul de Iancu, s-a generalizat în cronistica maghiară a secolului al XVI-lea, *probabil*, sub influență sârbească. Temeiul din urmă își găsea un sprijinitor în Camil Mureșan, care în cunoscuta sa monografie, revizuită în anul 1968, în singura sa referință asupra numelui, explica, prin timiditatea unei note de subsol, mult mai proporționată decât aceea de care fusese vorba ceva mai-nainte, că numele de *Janko*, *Jangos*, a fost utilizat mai mult de sârbi și greci[3], iar de la aceștia, de către turci. Cred că ar fi fost însă corect de adăugat și faptul, extrem de transparent, pentru cine are cunoștințele lingvistice necesare, al apropierii numelor de "Janko" și "Jangos", de maghiarul "János" (= Ioan), ceea ce ar putea însemna transferul onomastic, la aceeași sârbi și greci, din *și* prin limba maghiară ! De ce anume trebuie să admitem că vecinii din sudul Dunării l-au identificat prin numele său diminutivat de către românii ardeleni, - care, din punct de vedere politic, nu formau o realitate independentă, iar lingvistic se remarcau doar atunci când aveau o onomastică intraductibilă -, și nu prin acela oficial ?

Petrus Ransanus, unul dintre cronicarii cei mai apropiați de epoca în care a trăit eroul nostru, face câteva notații privitoare la numele său. El este însă unul care scrie că *Ioanne Huniate Ianco vulgo cognominato*, iar apoi *Ioannes, qui Ianco apud Italos est cognomen*[4]. Explicațiile sale nu au fost niciodată utilizate în istoriografia românească. După cum se observă, el introduce o

[2] *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*. Cluj, VIII, nr.1-4, 1957, p.27-28.

[3] *Iancu de Hunedoara*, Ed. a II-a. București, 1968, p.41, nota 2. Idee susținută și de către bizantinologul maghiar Moravcsik Gy., în *Ethnographia*, Budapest, 18 (33), 1922 (1923), p.97.

[4] *Epithoma rerum Hungarorum*. Budapest, 1977, p.29, 34.

interpretare nouă, care, nici de astă dată nu are nimic de-a face cu românii. Se avansează doar ideea insolită că Iancu este o denumire vulgară, dată de italieni. Dar, din păcate, nici un izvor nu-l poate confirma, în acest sens, pe Ransanus. Mai mult decât atât, alte izvoare, italiene chiar, oscilează și ele în a-i atribui un nume singular și sigur.

Același Camil Mureșan, având prilejul de a scrie despre cei doi fii ai lui Voicu, susținea că, ei figuraseră cu numele de Ioan, dat fiind faptul că în latină nu s-a putut reproduce varianta reală de Iancu[5]. Argumentul cade dacă îl citim din nou pe Ransanus, autor care nu are nici un fel de dificultate de a reda, într-o haină latină, onomasticonul de care ne ocupăm.

În logica lucrurilor, ni se pare totuși mult mai normal ca un fiu major să primească numele întreg, în opoziție cu acela al mezinului, care rămâne dator să-și câștige personalitatea onomastică. De obicei, dacă nu obligatoriu, numele celui mai târziu născut se diminutivează ori primește un determinativ de felul "cel tânăr". Or, în cazul fraților Hunedorești s-a întâmplat tocmai situația din urmă: cel mai în vârstă și-a păstrat numele, iar tânărul, botezat identic, pentru a fi identificat, s-a notat întotdeauna cu un atribut. O altă informație nouă, datată la sfârșitul secolului al XVI-lea, respectiv la un veac de la anul de tipărire a incunabulului (1481), care a apărut sub forma unor însemnări marginale, vine cu soluția prin care fratele mai mic se numea și *Ivachko*[6]. Și această variantă onomastică confirmă interpretarea noastră: nu este deci cazul să-l numim altfel pe fratele major decât Ioan, în timp ce fratele mai mic a fost diminutivat ori însoțit de alte determinative onomastice, poate chiar cel consemnat la mult timp după moartea sa. Dacă cineva ar mai încerca să obiecteze imposibilitatea unei

---

[5] *Iancu de Hunedoara*, p.41, nota 2.

[6] Ioan A. Pop, I.Mârza, *Personalitatea și epoca lui Iancu (Ioan) de Hunedoara reflectate în însemnările de pe un incunabul de la 1481*, în vol. *Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșan*. Cluj-Napoca, 1998, p.55 și reluat apoi în vol. lui Ioan A. Pop, *Națiunea română medievală*, București,1998, p.69.

astfel de dublări onomastice în interiorul aceleiași familii, la nivelul copiilor proveniți dintr-un tată comun, - obiecție care nu s-a formulat, de altfel, în toată istoriografia românească mai veche, care a folosit, cum vom vedea mai jos, numai numele de Ioan, nu Iancu -, situația nu ar fi fără explicație. Asemenea cazuri sunt semnalate în toată perioada medievală, pe întreaga scară socială, și au cauzalități foarte diverse. Una dintre cele mai simple ar fi proveniența copiilor din mame diferite. Pentru a nu lăsa enunțul nedemonstrat, vom cita un caz care, cronologic și geografic, este foarte apropiat, iar mediul social este tot al unor români de condiție socială medie, identic cu acela în care se născuseră și frații Hunedorești. În anul 1387, Bogdan de Mîtnic este citat împreună cu fiii săi Ștefan, Dionisie, *Ladislau*, Nicolae și *Ladislau cel tânăr*[7].

În contemporaneitatea secolului al XV-lea, în districtul hațegan, numele de Ioan a fost cel mai frecvent, dar diminutivele sale s-au înregistrat rar. Oricum, Iancu a apărut în scris abia la sfârșitul secolului al XV-lea, la două familii românești nu dintre cele mai ilustre[8]. Dacă onomasticonul nu era deloc unul obișnuit, fiind depășit numeric de alte variante derivate (Iovan, Ionaș, Oancea etc.) atunci cum de s-a folosit tocmai la un personaj ca al nostru ? Ar fi trebuit să cunoaștem alte cazuri, mai vechi și contemporane, din mediul românesc hunedorean, pentru a fi pe deplin convinși că Iancu a fost, cu adevărat folosit. Înțelegerea noastră pentru eventuala folosire a acestui apelativ ar fi întărită dacă am avea și alte cazuri de personalități istorice medievale, din Transilvania ori țările române extracarpatice, la care alături de numele *oficial* să fi existat și un nume *popular* sigur atestat în perioada vieții lor. Or, după câte știm, dualitatea Ioan-Iancu de Hunedoara este singulară și, din acest motiv, sub incidența suspiciunii.

[7] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.300.

[8] Adrian A.Rusu, *Impactul personalității în societatea românească a Hațegului din secolul al XV-lea: Iancu de Hunedoara*, în *Acta MN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p.254-255.

Ca lucrurile să fie și mai clare, dobândind însă conotații cu totul diferite de mesaj etno-național, ar trebui să mai arătăm că cele câteva scrisori ale domnitorilor munteni și moldoveni, de peste munți, contemporani ai personajului nostru, îl numesc nici mai mult, nici mai puțin decât *Ianăș* ori *Ianus*[9], nume care trimite fără discuție către maghiarul János ! Deci, s-ar pune întrebarea firească: de ce numele, presupus de Iancu, a fost folosit doar de către italieni, slavi, greci și turci, nu și de către românii munteni și moldoveni ?

O unică însemnare, se pare contemporană, slavo-română, făcută pe un *Tetraevanghel* redactat la Hălmagiu, în anul 1450, folosește o variantă insolită, evident slavizată: "Ancula"[10]. Nu cred că ar avea cineva temeiuri serioase să-și închipuie că forma literară slavonă, trebuia să o reproducă obligatoriu pe cea populară românească. Ea confirmă doar afirmația care stabilea varianta de identificare a slavofonilor.

Abia acum ajungem la ceea ce, istoriografic vorbind, nu este argument științific, ci poartă numele de argument de autoritate științifică și, evident nejustificat, se substituie celui dintâi. Iată la ce rezultate a ajuns ancheta pe care am întreprins-o pe această direcție. În istoriografia romantică românească, prin condeele lui Damaschin Bojincă[11] și George Barițiu[12], este vorba de Ioan de Hunedoara. Cel dintâi care utilizează numele de Iancu este Iosif

---

[9] Hurmuzaki, *Documente.*, II/1, p.1. Vezi în acest sens și observația lui N.Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. I. București, 1915, p.94.

[10] E.Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, în *Cercetări literare*, 3, 1939, p.199.

[11] *Descrierea nașterii și a eroiceștilor fapte a mult vestitului și de toată Europa minunatului erou Ioan Corvin de Huniad*, în *Calendariu românesc pe anul de la Cristos 1830 lucrat de Ștefan P.Niagoe, învățătorul școalei românești din Pesta*, p.45-95.

[12] *Ioan Corvin de Hunedoara. Originea, genealogia, faptele sale imortale*, în *Transilvania*. Brașov, VI, nr.5-17, 1873; VII, nr.1, 1874.

Bălan, la 1897[13], cel a cărei mică monografie nu a depășit niciodată calitățile unei lucrări minore și obscure. El știa că onomasticonul fusese folosit de sârbi, iar de acolo trecuse la greci. Se baza pe foarte târzia și total depărtata de realitate legendă a lui "Iancu Sibianul", ca și pe o judecată inversă, care era foarte convenabilă celor care doreau să-l revendice ca român, prin aceea că, după cum scria Bălan, Iancu nu aparținea panteonului onomastic catolic și, din acest motiv, a fost rebotezat Ioan. Această evoluție religioasă nu a fost însă nimeni în măsură să o dovedească. După Bălan, în perioada interbelică, după informația noastră, există doi urmași în folosirea, - pe atunci -, inovației lingvistice, unul la fel de neinteresant, Teodor Popa[14] și, în sfârșit, un istoric mai important de talia lui Constantin C.Giurescu[15]. Istoricii de până la anul de turnură 1956, la care mă voi referi imediat, au fost consecvenți a scrie despre *Ioan* de Hunedoara, nu *Iancu* de Hunedoara, atât cei din generația mai veche: Ioan Lupaș (1940)[16], Nicolae Iorga (passim), Silviu Dragomir[17], dar și Mihail P.Dan (1944)[18] Ștefan Pascu (1944)[19]și Camil Mureșan (1956)[20], -

[13] *Iancu de Hunyad*. Caransebeș. 1897.
[14] *Iancu Corvin de Hunedoara (Ioan Hunyadi)*. Hunedoara, 1928.
[15] *Istoria Românilor*. II/1. Ed. a 3-a. București, 1940.
[16] *Voivodul transilvan Ioan Huniade, "Fortissimus athleta Christi"* în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*. II. p.79 și urm.
[17] S.Dragomir, S.Belu, *Contribuții la istoria așezărilor românești din Munții Apuseni (secolele XIII-XVI)*, în *Cumidava*, II, 1968, p.68. Deși apărut în anul menționat, el a fost redactat cu mult timp înainte de detențiunea și apoi moartea lui S.Dragomir. Există doar două referințe bibliografice care datează după anul 1955, care aparțin, cu toată probabilitatea, celui de-al doilea autor. Numele nu a fost schimbat atunci în *Iancu*, pentru că el apărea doar o singură dată și cenzura nu l-a observat.
[18] *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII-XVI*. Sibiu, 1944, p.111-113, 119-134.
[19] *Istoria Transilvaniei*. Blaj, 1944, p.87, 88, 104, 312.
[20] *Rolul lui Ioan de Hunedoara în mobilizarea maselor populare împotriva expansiunii otomane*, în *Studii*, 9, nr.4, 1956, p.55-70.

respectiv mare parte dintre aceia care, mai apoi, au renunțat ori chiar au teoretizat repudierea definitivă a numelui de *Ioan* de Hunedoara -, cât și cei minori: Theodor Nicolau (1925)[21], T.G.Bulat (1926)[22], Tuliu Racotă (1941)[23], Victor Motogna (1944)[24].

După cum se cunoaște, în anul 1956, s-a aniversat jumătatea mileniului de la moartea eroului de la Belgrad. Camil Mureșan avea să fie ultimul care a folosit numele de Ioan de Hunedoara. Apoi, o baghetă magică i-a vrăjit pe toți istoricii români care s-au ocupat cu evul mediu: singurul nume "recept" al sărbătoritului, în trecut și în scrisul istoric românesc, a fost și va fi acela de *Iancu*. Lucrul este foarte sigur, nici un istoric nu a mai comis vreo "dizidență" serioasă[25]. Transferat apoi în toate manualele școlare, el a fost într-atât de înrădăcinat, încât acum când arătăm că el este incorect din punct de vedere istoric și a fost, se pare, impus, riscăm ca demersul nostru să fie întâmpinat de neîncrederea și puterea obișnuinței. Așa cum am afirmat, ne-ar fi imposibil să stabilim cu exactitate punctul de pornire al procesului prin care acest nume a devenit astăzi unul din cele mai rezistente clișee ale istoriografiei românești. În anul 1956, istoriografia, ca și alte științe sociale, se aflau în plin proces de remodelare în spiritul și litera materialismului istoric. În lumina preceptelor acestuia din urmă, să o amintim pentru cine a uitat-o ori nu o știe, orice personalitate istorică trebuia să se valideze doar în măsura în care era emanația voințelor și aspirațiilor populare. Imaginea de erou

---

[21] *Ioan Huniade Corvin*. București, 1925.

[22] *Contribuția românească la opera de cruciat a lui Ion Hunyadi*, în *Rev.Ist.*, XII, 1926, p.57-68.

[23] *Voevodul Ioan de Hunedoara*. București, 1941.

[24] *Trecutul românilor din Banat în epoca lui Ioan Hunyadi (1437-1457)*, în *Rev.Inst.Social Banat-Crișana*, XIII, mai-august 1944, p.539-576.

[25] Ne facem datoria de a sublinia și excepțiile, se pare unice, care aparțin lui I.Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*. București, 1973, p.XI; G.Nüssbächer, apărută în *Cumidava*, IX/1, 1976, p.26, 31.

popular, era singura în măsură să salveze de la îngroparea în uitare ori neglijare dispreţuitoare, pe cel care numai erou popular nu s-a vrut, - şi poate a fost în realitate prea puţin -, adică pe Ioan de Hunedoara[26]. Într-un text apărut atunci, Camil Mureşan scria că se "impune... studierea şi adâncirea problemei rolului personalităţii în istorie"[27]. Deliberat sau numai ca o concesiune tacită făcută timpurilor, procesul de "rebotezare" s-a împlinit atunci fără nici un fel de fisuri, cu mijloacele proprii cenzurii centralizate, rămânând însă trainic fixat şi după ce mecanismele generatoare şi justificative dispăruseră. Cea mai paradoxală situaţie a trăit-o istoricul Francisc Pall care, graţie numeroaselor sale studii publicate şi în limbi europene de circulaţie, a continuat că traducă pe Ioan (Jean, Giovanni), dar l-a folosit ori i s-a impus folosirea lui "Iancu", în scrisul românesc. Perpetuarea unei desuete "mode" onomastice s-a datorat, aşa cum o scrisesem, în primul rând datorită gravei rupturi dintre medievistica transilvană actuală şi aceea anterioară, dar, trebuie să avem încă în vedere şi rezistenţa pe care cei atunci implicaţi în procesul dezbătut au opus-o oricăror tentative de contestare, fie şi numai parţială, în cazul de faţă, fără prea mari consecinţe, a scrisului lor. Rezultatul final al acestui tratament istoriografic special este că, în contradicţie cu istoriografia europeană, - la care ori nu au ajuns "argumentele" istoriografiei româneşti, ori au fost ele într-atât de neconvingătoare, încât nu au determinat folosirea unui apelativ nou, - românii dau un nume special personajului nostru, iar pentru a se confrunta cu aceeaşi istoriografie de referinţă, sunt obligaţi fie să facă traducerea, fie să se explice de fiecare dată. Deci,

---

[26] Este extrem de ilustrativ, în sensul arătat, discursul lui D.Prodan, publicat în acelaşi număr de revistă în care a apărut şi argumentarea "definitivă" a lui Şt.Pascu. Vezi *500 de ani de la moartea lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii şi cercetări de istorie*. Cluj, VIII, nr.1-4, 1957, p.7-23. Art. reluat în vol. *Din istoria Transilvaniei. Studii şi evocări*. Bucureşti, 1991, p.256-271.

[27] *Rolul lui Ioan de Hunedoara în mobilizarea maselor populare împotriva expansiunii otomane*, în *Studii*, 9, nr.4, 1956, p.55.

concluzionăm noi, nu există nici un temei serios pentru care istoriografia românească să-l numească pe personajul nostru, exclusiv și obstinat, doar *Iancu*[28].

Jocul numelor personajelor istorice nu este însă o simplă și minoră problemă de istorie. Dacă vom asocia, la problematica dezbătută, faptul că fiul minor al lui Ioan de Hunedoara este numit, *în istoriografia românească*, "Matei" Corvin, în loc de *Matia* Corvin, cum a fost el botezat, cu numele *apostolului*, nu al *evanghelistului*[29], vom înțelege că deja s-ar putea vorbi despre o întreagă strategie de folosire a erorilor onomastice. Faptul că ele sunt acceptate și folosite curent, dă, din păcate, așa cum scrisesem deja, măsura imaturității medievisticii noastre.

*

Una dintre cele mai interesante probleme, din cauza căreia s-a consumat multă cerneală, a fost aceea a etniei lui Ioan de Hunedoara. Ea are mai multe nuanțe, peste care s-a trecut mult prea ușor. Prima este aceea o *originii*, a doua a fost aceea a *stării sale de fapt în vremurile de apogeu politic*. În lipsa acestei disocieri, ca și din căutarea unor echivalențe medievale pentru încărcături de termeni etnici contemporani, s-a ajuns, foarte nefiresc, la veșnice revendicări: cui aparține, de fapt personajul

---

[28] Efectele comunicărilor noastre pe această temă se resimt deja. Vezi Ioan A. Pop, *Națiunea română medievală*. București, 1998, p.68, unde, pentru prima dată se folosește un nume dublu "Iancu-Ioan".

[29] Îndrăznim să sugerăm că punctul de plecare a fost o trunchiată preluare a traducerii pe care stolnicul Cantacuzino a încercat-o cu forma "Mateiaș" (din magh. Mátyás). În acest caz, sufixul a fost greșit interpretat drept diminutivare. S-a utilizat și forma "Matiaș", pe care nu o împărtășim, fiind tot o preluare evidentă din l.magh.

nostru, românilor ori maghiarilor ?[30] Să reluăm, fie și pe scurt, conținutul acestor concepte.

Karácsony János exprima, la începutul secolului nostru, un punct de vedere care, pentru noi ar părea de-a dreptul contradictoriu: Ioan de Hunedoara a fost maghiar, român de origine[31]. Conceptele se puteau pricepe de către un medievist, nu însă și de către omul de rând, consumator de istorie și înregimentat național. Înțelegerea sau nu a acestor valori se transferă și la istorici. La Nicolae Iorga, lucrurile se prezentau ambiguu nu numai între un volum sau altul, ci și în interiorul unuia și aceluiași volum. În 1915, de pildă, Ioan de Hunedoara "personifica în ființa lui superioară neamul întreg și [calitățile sale - *n.n.*] dau direcția puterilor lui"[32]. Exemplele citabile din istoriografia românească s-ar putea înmulți. Nu ne propunem aici să o facem în mod sistematic. Ceea ce rezultă din analiza cazurilor înregistrate este însă o foarte clară tratare conjuncturală a personajului, în funcție de destinația discursului istoric. Rezultatul este o confuzie generală: pentru cine *este* de fapt român (nu a fost!) pentru cine nu, când este (nu a fost !) și când nu, român ?

Izvoarele interne încetează să-l mai numească "valah" după anul 1439[33]. În schimb, cele externe, sunt încă presărate cu vechiul său cognomen. Într-o scrisoare din 1448, Enea Silvio Piccolomini îi spunea *Balachus*[34]. Frederic al III-lea afirma despre

---

[30] Consemnăm însă că o lucrare istorică recentă (J.Held, *Hunyadi: legend and reality*. Boulder, 1985, p. 6) mai pune în ecuație și o posibilă origine sârbească.

[31] *Adalékok Hunyady János származásához*, în *Turul*. Budapest, 19, 1901, p.52.

[32] N.Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. I. București, 1915, p.100.

[33] Atunci apărea încă *Johannes Olah de Huniad*, vezi Pesty Fr., *A szörényi bánság*. III, p.35-36, nr.47 și Elekes L., *Hunyadi*, Budapest, 1952, p.99-100.

[34] N.Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. IV. București, 1915, p.41.

Matia Corvinul că *natus a Valacho patre*[35], la fel și contemporanii ori cronicarii slovaci[36]. La fel procedează și cronistica de curte, prin Bonfini și Thuróczy, care îl socotea nemaghiar. Deci avem de-a face cu două situații, una în care etnia devine cognomen de identificare, iar cealaltă vorbește explicit de originea sa, ca una identică cu cea care îi dăduse și porecla. În nici o conjunctură, această origine, foarte certă și puțin contestată de istoricii serioși, nu a avut repercursiuni asupra așezării personajului în fruntea regatului Ungariei. Nu există niciodată vreo contradicție, există dimpotrivă, o compatibilitate subînțeleasă ori o trecere peste orice fel de încărcătură politică specifică românească, pentru a identifica pe Ioan de Hunedoara cu interesele, politica și toate realitățile statului în fruntea căruia a ajuns.

Concluzia noastră s-ar formula în aproximativ acești termeni: Ioan de Hunedoara aparține unei societăți medievale în care originea etnică nu era importantă. Din acest motiv, nici românii, nici maghiarii nu au greșit și nici nu vor greși vreodată, dacă vor continua să și-l revendice, *el le aparține în egală măsură*. Pentru a face și mai ușor de înțeles imposibilitatea unei decizii definitive și unilaterale legate de problemă, ar trebui să ne reamintim că până la 1918, existaseră în Transilvania cetățeni unguri, de naționalitate română. Acum este exact invers, numai datorită schimbărilor politice petrecute în anul indicat. Apoi, încă și acum, așa cum a fost probabil și în evul mediu, orice individ este și a fost ceea ce *vrea el însuși* să fie ! Pentru personajul nostru nu deținem nici un fel de date clare în acest sens, ci doar ceea ce înțelegeau și scriau alții despre el. Ar fi fost totuși, pentru el, cel puțin o greșeală politică ca originea sa etnică să fie mereu subliniată și afișată ostentativ. Începutul unei oarecare concepții exclusiviste, în care își făcea loc inclusiv negarea agresivă a

---

[35] Vezi I.Hurdubețiu, *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen. Von Johann Thunmann bis Ernst Gamillscheg*. Breslau, 1944, p.7.

[36] M.P.Dan, *Două mărturii slave despre originea română a lui Ioan Huniade*, în *Transilvania*, 74, nr.7-8, 1943, p.591-594.

originilor nonmaghiare, pare să fie văzută pentru Matia Corvin[37]. Foarte greu de apreciat ar fi însă cât reprezintă, din acestea, tradiția paternă. Afișarea ostentativă a etniei nu a săvârșit-o nici un fel de alt personaj ajuns în vârful piramidei sociale, cu altă origine etnică decât cea maghiară; iar, în acele vremuri, istoria Ungariei cunoaște nu numai cazuri de croați sau slovaci, dar și de poloni ori italieni "asimilați" (= integrați) tacit și fără scandaluri politice. Aceste personaje pot fi, și chiar sunt, mereu revendicate, de mai multe culturi ori istorii. Dacă vom lăsa de-o parte "purismul" național, atunci vom putea vorbi mai lesne despre Ioan Vodă cel Cumplit (= cel Viteaz), *și* ca despre un armean, despre Mihai Viteazul, *și* ca despre un grec, despre Nicolae Olahus ca despre un personaj-cetățean al Europei Renașterii etc. etc.

*

O altă problemă: religia familiei și a personajului nostru. Nici aici nu au lipsit glasuri care au revendicat ortodoxia cel puțin a lui Voicu, tatăl lui Ioan. Din păcate, lucrul a fost făcut fără argumentare[38]. Mult mai simplu a fost privită dualitatea onomastică care l-a însoțit pe unchiul Ladislau *alio nomine* Radul. S-a scris că ar fi fost vorba despre o rebotezare rezultată ca urmare a schimbării religiei respectivului[39]. Și peste acest lucru s-a trecut mult prea ușor. Dacă, într-adevăr ar fi fost astfel, atunci de ce numai Radul trebuia să se reboteze ? Nici numele de Voicu ori Șerbu nu se aflau în panteonul catolic, dar, cu toate acestea, ele nu

---

[37] A.Armbruster, *Imaginea românilor la unguri și poloni,* în vol. *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof.dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani.* București, 1998, p.397.

[38] V.Motogna, *Banatul Românesc în prima jumătate a veacului al XV-lea,* în *Rev.Inst.Social Banat-Crișana,* XIII, mai-august, 1944, p.478.

[39] Ultima oară, socotindu-l tipic pentru o serie întreagă de astfel de fenomene onomastice, acoperitoare de dualități ortodoxe-catolice și, implicit, românești-maghiare, la Ioan A. Pop, *Națiunea română medievală.* București, 1998, p.69.

au fost schimbate. Pe de altă parte, niciodată valoarea botezului ortodocșilor nu a fost contestată, decât, cel mult, de către teologii catolici cei mai radicali. Că acesta din urmă este adevărul, o demonstrează faptul că nu întâlnim nici pe departe un șir aglomerat de atestări de români ortodocși despre care să știm sigur că au ajuns catolici, iar drept urmare a acestui fapt, ca să facă vizibilă schimbarea religiei, și-ar fi schimbat numele, prin botez ori nu. Cred că soluția este mult mai simplă: este vorba, pur și simplu, de o echivalare de nume simțită fie de către cei care au redactat actul latin, fie solicitată de către beneficiarii săi[40]. Radul, onomasticon rar și intraductibil în latină ori maghiară, ajunge să fie "citit" Ladul ori, în variantă cultă, Ladislau. Apariția personajului cu cele două variante onomastice, în conjuncturi juridice anterioare, pare să fi creat necesitatea de a stabili echivalența, pentru a nu provoca contestarea drepturilor sale la moșia dăruită familiei din care făcea parte.

De când anume datează catolicismul familiei Hunedoreștilor este imposibil de stabilit. Este posibil ca el să fie de dată relativ recentă, respectiv, din vremea lui Voicu de Hunedoara. Numele său ar fi fost probabil altul dacă ar fi fost botezat catolic. Știm astăzi că trecerea la noua religie nu a fost nici unică între elitele românești medievale din Ungaria și nu s-a conexat automat schimbării etniei.

*

Ceea ce va rămâne încă foarte neclar este originea geografică exactă a familiei lui Voicu. Pentru ca lucrurile să fi fost fără nici un fel de echivoc de interpretare, dania ar fi trebuit să glăsuiască la fel ca multe altele contemporane ei, aproximativ în termenii următori: "se dăruiește lui Voicu de X sau din Y, posesiunea Hunedoara". Lipsa de precizie a daniei din 1409 a lăsat problema originii familiei enigmatică. S-a adăugat apoi și faptul că

---

[40] C.Mureșan se apropiase mult de aceeași interpretare, atunci când scria că numele fusese "maghiarizat" . Vezi: *Iancu de Hunedoara*, p.45.

localitatea Hunedoara fusese, înainte vreme, capitală de comitat și posibilă rezidență de castelan regal, iar datorită acestui fapt, nimeni nu se poate simți îndreptățit să afirme fără oarecari riscuri, că tot acolo a existat un cnezat în fruntea căruia ar fi stat strămoșii ori tocmai cei donați în 1409. Dacă Voicu și ai lui fuseseră originari chiar din localitate, este foarte îndoielnic că au fost și cnezii locului. Nici o condiție socială prea obscură nu pare însă potrivită pentru ei. Selecția socială opera în rândurile celor care aspirau să intre în serviciul direct al regelui ori al principalilor săi colaboratori. Ar fi fost mai ușor de acceptat această idee, dacă ar fi fost vorba despre un singur personaj. Or, Voicu nu era singur, ci doar unul din membri unei familii. În consecință trebuie să admitem că familia trebuie să fi avut, înainte de 1409, o rezidență în interiorul regatului, fără ca ea să fi fost, în mod necesar, în comitatul Hunedoarei.

Mult mai târziu, în anul 1447, un document autentic, afirmă că Hunedoreștii erau frați copărtași cu cnezii din Cinciș. Din păcate, indiviziunea putea rezulta și numai în urma daniei regale din 1409, fiind provocată de o stare anterioară a moșiei, care privea părți de pădure, pășuni ori ape nehotărnicite, nu neapărat o înrudire a stăpânilor care erau schimbători. Un lucru încă trebuie subliniat, peste care s-a trecut destul de ușor, anume similitudinea de nume masculine care apar la cincișeni în aceeași succesiune, la fel ca la Hunedorești (Șerbu, Voicu, Ladislau), din care primele două sunt de circulație relativ restrânsă. Această paralelă onomastică merită a fi folosită pentru a sugera originea locală a Hunedoreștilor. Căci, dacă ar fi venit din Țara Românească, ar fi fost cu totul improbabil ca numele lor să prezinte asemenea caracteristici, respectiv o atât de mare apropiere cu numele unei familii în preajma căreia s-ar fi așezat. Desigur, se mai poate avea în vedere și posibilitatea ca viitorii Hunedorești să fi venit de undeva *împreună* cu viitorii Cincișeni, rudele lor. Dacă venirea lor din Muntenia s-a produs totuși, așa cum susțin anumite izvoare cronistice, atunci momentul trebuie coborât probabil către anul

1300, adică înainte ca onomastica comună să se fi putut răspândi și aplica.

Instalarea oficială a lui Voicu, cu ai săi, la Hunedoara, în asemenea termeni, incerți, a dat frâu liber fanteziei în capitolul privitor la posibilele lor rădăcini. Lucrurile privitoare la această problemă s-au încurcat și mai mult în paginile cronisticii de la curtea regelui Matia. Cum a demonstrat-o foarte de curând Engel Pál, deja în a doua jumătate a secolului al XV-lea, fuseseră uitate ori greșit rememorate, date istorice care priveau biografia lui Ioan de Hunedoara. Dar, fiind încă destul de aproape de începuturile strămoșilor regelui, ni se pare totuși că *una dintre legendele care circulau pe seama lui Ioan de Hunedoara să fi fost adevărată ori să fi avut un sâmbure de adevăr.* Reamintim că era vorba despre două sugestii: o posibilă origine regală bastardă sau de o origine munteană[41]. Cum cea dintâi nu va putea fi niciodată susținută altfel decât pe baza renumelui de iubăreț al lui Sigismund de Luxemburg, pe ascensiunea, considerată de-a dreptul vertiginoasă, a presupusului său fiu nelegitim și pe fanteziile destul de numeroase, de altfel, ale lui Bonfini[42], cea de-a doua ipoteză va avea întotdeauna mai mult câștig de cauză. Ea pornește din cronica lui Ioan Thuróczy.

Anumite interpretări ale picturii alegorice comandate de către văduva lui Ioan, Elisabeta Szilágy, în interiorul așa-numitei loggii Matia, de la cetatea Hunedoarei, au crezut că văd, la un capăt al ciclului pictural, un personaj Basarab. Gradul lor de distrugere[43] ne împiedică să mai apelăm la mesajul posibil al

---

[41] Vezi și A.P.Teodor, *Legenda în legătură cu originea familiei Huniade*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*. București, 1944, p.511-521.

[42] Ultima analiză a acestei probleme, cu bibliografia maghiară mai veche, vezi la E.Kovács P., *A Hunyadi-család*, în vol. *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990, p.29-33.

[43] Vezi foto și desene la Möller I., *A Vajdahunyadi vár épitési korai*, în *Magyarország müemlékei*. III. Budapest, 1913, p.21-23, fig.69-72 și tab.VII/2, VIII-XI.

acestui izvor iconografic. Într-adevăr acest tip de izvor, direct comandat de către Hunedorești, trebuie să fi fost foarte aproape de adevăr sau de ceea ce ar fi dorit ei să oficializeze.

Apoi, Teke Zsuzsa a mai adăugat o remarcă prețioasă, care merită atenție. Ea a observat că în diploma de concedare a noului blazon de nobilitate, acordată în anul 1453, de către regele Ladislau al V-lea Postumul, se menționa că blazonul cel vechi al Hunedoreștilor, cel cu corbul purtător de inel în cioc, fusese dobândit de către *progenitores*. Aceasta ar fi însemnat, într-o interpretare legată strict de traducerea termenului, că blazonul fusese primit de un strămoș, sigur anterior lui Voicu. Cercetătoarea socotea că, dată fiind *numai* prezența sigură a lui Voicu, deci a unui *singur* înaintaș direct, în regat, blazonul fusese primit deja în Țara Românească[44]. Construcția aceasta nu este fără slăbiciuni. Nimeni nu ar fi în măsură să argumenteze, fără nici un fel de dubii, că Voicu ar fi fost, într-adevăr, primul venit în regat, refugiat ori chemat de rege. Apoi, ceea ce știm despre heraldica munteană din acele timpuri este descurajant de modest. Apropierea dintre simbolistica stemei Țării Românești (acvila cruciată, cu aripile deschise) și cea a Hunedoreștilor (corb în profil, fără aripile deschise, cu inel în cioc) este destul de relativă. În sfârșit, nu este pe deplin stabilit dacă pluralul din hrisovul de danie nu aparține cumva unui simplu șablon de cancelarie, preluat neatent. Pe de altă parte, absolut nimic nu sprijină siguranța lui Camil Mureșan care considera primul blazon dobândit în anul 1409[45]. Avem chiar dreptul să ne îndoim că funcțiile modeste pe care le-a deținut Voicu l-ar fi îndrituit la o concesiune de blazon, venită din partea regelui. Cert este faptul că persoane de condiție socială egală nu au beneficiat de aceste tipuri de gratificări decât după trecerea unui număr considerabil de ani. Același act mai adăuga, desigur cu foarte puțin temei, poate numai în virtutea unui stereotip, că primul blazon fusese obținut de la înaintașii regelui Ladislau, "sfinții regi

[44] Teke Zsuzsa, *Hunyadi János és kora*. Budapest, 1980, p.83.

[45] *Iancu de Hunedoara*, p.42.

ai Ungariei". Trimiterea se făcea, în acest caz, până în secolele XI-XII !

Oricum ar sta lucrurile, literatura istorică maghiară a ultimelor decenii, a îmbrățișat, se pare unanim, ideea originii extransilvane a lui Ioan de Hunedoara, menționată la Ioan Thuróczy[46]. Având în vedere cele precizate în cronicile familiei Cilli sau a lui Dlugosz, chiar și această origine ar trebui socotită ca fiind una modestă, nu în legătură cu familia domnitoare.

*

Rudele de sânge ale lui Ioan de Hunedoara au fost și ele mereu căutate. Din seria alianțelor matrimoniale s-au desenat cele mai complete ori mai credibile genealogii. Terenul incertitudinilor a fost stimulat și aici prin lecturi și interpretări eronate. Cea mai spectaculoasă carieră a avut-o presupusa înrudire cu cnezii de la Cinciș[47], la care ne-am referit deja, pe scurt, ceva mai sus. Primul document emis de Ioan de Hunedoara pe seama lor a așteptat însă, până la elaborare, cinci ani, după ce presupusa lor rudă a ocupat funcții publice de mare răspundere. Dar, la 1447, cincișenii erau scoși din rândurile cnezilor împreună cu alți semeni de-ai lor. În plus, primele acte donaționale ale celor din Cinciș au fost mereu umbrite de bănuiala de falsuri[48]. Expresia *frater noster*

---

[46] Teke Zsuzsa, *op.cit.*, p.82-83; Barta G., *Nándorfehérvár, 1456*. Budapest, 1985, p.166; E.Kovács P., *A Hunyadi-család*, în vol. *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990, p.29; idem, *Matthias Corvinus*. Budapest, 1990, p.8-9.

[47] Ultima referință, pe care o cunoaștem, aparține seriei lungi de articole fără contribuție științifică, a căror apariție în volume tutelate de instituții muzeale, nu face decât să perpetueze deruta și să mărească poluarea istoriografică. Vezi *Corviniana. Acta Musei Corvinensis*. I. Hunedoara, 1995, p.61.

[48] Adrian A.Rusu, *Miscellanea hatzegiana. Informații și reinterpretări privitoare la istoria Țării Hațegului în evul mediu (II)*, în *Acta MN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p.261-262.

condivisionalis, aplicată persoanei lui Voicu de Cinciș, are doar conotații sociale, fiind la fel de depărtată de rudenia de sânge ca și expresia *fratri nostro*, utilizată în sens de expresie de amiciție, pentru Ioan Cîndreș de Rîu de Mori[49]. Ceea ce este surprinzător, așa cum am menționat ceva mai sus, pentru cazul cincișenilor, ar fi similitudinea de nume masculine care apar la ei în aceeași succesiune, la fel ca la Hunedorești (Șerbu, Voicu, Ladislau), din care primele două sunt de circulație relativ restrânsă, și, în al doilea rând, elementele heraldice comune. Ne grăbim însă să notăm că blazonul cincișenilor apare târziu în informațiile verificabile (sec.XVII), ceea ce dă dreptul să-l bănuim ca fiind și o imitație posterioară primei jumătăți a secolului al XV-lea. Pe acest teren s-ar mai putea specula destul, fără ca soluția să devină definitivă în lipsa unor probe suplimentare.

Gaspar Heltai este singurul autor al referinței potrivit căreia mama lui Ioan a fost Elisabeta "Morzsinai"[50]. Variantele românești de traducere au ales între localitatea Marginea, aflată în Banat, imediat după Porțile de Fier ale Transilvaniei, și numele de familie Mușina, Mînjina, acesta din urmă asociat cu feudalii români din Densuș. Dar se dovedește că singurele repere sigure de înrudire ale Hunedoreștilor se îndreaptă către Densuș, cu rezerva că, așa cum vom vedea imediat, ele nu au nimic cert și comun cu Voicu, ci cu doar cu Ladislau (Radu), unchiul lui Ioan. Ipotetic, ni se pare deci mai verosimilă o dublă căsătorie încheiată de frații Hunedorești cu Densușenii. Este de-a dreptul suspect faptul că eventualele rude din Marginea bănățeană, ale lui Ioan de Hunedoara, nu vor apare niciodată în informația istorică a

[49] *Ibidem*.

[50] *Krónika az magyarok dolgairól*. Ediția Kulcsár M. Budapest, 1981, p.199. Ioan A.Pop, *Națiunea română medievală*. București, 1998, p.69, crede ferm în această filiație maternă. Datorită informației târzii și foarte incerte, în care se face mențiunea despre originea maternă, ni se pare mult prea mult să mai pronunțăm și certitudini legate de religia catolică a mamei.

timpurilor, fapt care, scriem noi, pare să elimine relația de rudenie cu grupul de mici nobili din Banatul de nord-est.

Nedrept de puțină atenție a suscitat actul din 1429, prin care era pusă în lumină succesiunea și moștenirea unor bunuri de la Grădiște (Sarmizegetusa)[51]. Documentul arată că la mijlocul lui noiembrie se prezentaseră în fața lui Lorand Lepeș, vicevoievodul Transilvaniei, Elena, soția lui Moga de Hălmagiu, Anca, văduva răposatului Ladislau *dicti Vayk* de Hunedoara, apoi Blasiu și Maria, copiii lui Gheorghe de Brănișca, și Ladislau, Ioan și Ana, copiii răposatului Andrei de Brănișca, pentru a fi puși în stăpânirea unor părți din posesiunile Grădiște (*Varhel*, Sarmizegetusa), Brădet și Hobița-Grădiștei. La încercarea de introducere în stăpânire, operată de către capitlul din Alba Iulia, s-au împotrivit Nenciul Roman de Clopotiva și văduva Mușana (Mușata) de Densuș. Asociația de persoane nu avea nici o logică dacă nu admitem dintru început că se baza pe legătura de sânge. Era, după toate probabilitățile, un grup de femei care reclamau confirmarea unei moșteniri în virtutea dreptului obișnuielnic românesc din Hațeg, drept altfel nerecunoscut de către justiția oficială. Presupunem deci că Elena și Anca fuseseră surori cu o altă femeie nenumită, probabil decedată, din care se trăgeau Gheorghe și Andrei de Brănișca, iar împreună fuseseră fiicele unui înzestrat din familia rămuroasă a celor din Grădiște[52]. Anume indicii stabilesc și momentul din viața personajelor în care survenea problema redistribuirii stăpânirilor. Se observă fără greutate că femeile implicate direct erau în deplină maturitate, dacă nu chiar la o vârstă înaintată, una era deja văduvă, alta decedase, împreună cu soțul, lăsând doi copii, din care unul mort la rândul lui, și nepoți.

O oarecare lumină în aflarea originii personajelor implicate și așezarea lor în poziții genealogice mai precise, aduce

[51] Discuția largă asupra sa am efectuat-o în art. *Un proces de moștenire din anul 1429, pentru stăpîniri la Grădiște (Sarmizegetusa) și implicațiile lui în Hunedoara și Zarand*, în *Ziridava*, XVIII, 1993, p.91-99.

[52] Relația de rudenie este admisă și de către Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.79.

identificarea Mușanei (Mușatei). Și împotrivirea ei avusese un temei legal care nu putea proveni decât tot dintr-o relație de rudenie cu vechiul stăpân mort fără urmași masculini. Absența ei în fața vicevoievodului, la 1429, o exclude din starea de rudenie de gradul întâi, cu Anca și Elena. Întâmplarea face ca să ne fi fost transmis, într-un document de la 1417, menționarea unei Mușate de Grădiște, fiică a lui Litovoi, și soție a lui Grigore, fiul lui Costea de Grădiște, căreia fratele ei Dan, îi lăsa o treime din pământurile aflate în Grădiște și Breazova[53]. Am presupus că cedarea de către Dan, "din dragostea frățească" a unei părți din pământurile sale, ar fi putut însemna inclusiv tentativa de redistribuire a patrimoniului său, în condițiile în care, lipsit de urmași masculini, încerca să stingă eventualele pretenții ale sorei în moștenirea fetelor sale. Pentru legătura cu procesul de la 1429, rămâne de explicat apelativul "de Densuș" cu care Mușana de la Grădiște ar fi fost numită la 1429. Explicația nu este greu de găsit, deoarece înrudirea de sânge dintre familiile din Grădiște și Densuș era consolidată și atestată încă din veacul al XIV-lea[54]. Mai existau deci trei posibilități interpretative: 1) o recăsătorie a Mușatei cu un densușian; 2) instabilitatea patronimelor de nobilitate, în cursul secolului al XIV-lea și încă în prima jumătate a secolului al XV-lea, instabilitate care privește aceleași persoane aparținătoare cu strictețe unuia și aceluiași cnezat (cum este cazul nostru); 3) a fost rezultatul unor partaje succesive, urmate de schimbarea rezidențelor beneficiarilor. Cazul clopotivenilor se lămurește și el, aproximativ în aceiași termeni, cu atât mai mult cu cât, în documentele care îi privesc se vorbește din nou despre un Litovoi. A rezultat astfel o schemă genealogică plauzibilă.

Întorcându-ne la datele documentului din 1429, constatări foarte interesante pot fi făcute pe baza căsătoriilor contractate de femeile din Grădiște. Soțul Ancăi a fost Ladislau zis Voicu de Hunedoara. Or, în vremurile documentului, singura familie care

[53] *Izvoare*. I, p.69-70.

[54] R.Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*. București, 1988, p.88.

stăpânea, cu autoritate de necontestat Hunedoara, nu era alta decât aceea din care va ieși principalul erou al acestui volum. Știm că la 1419, într-un document era menționat Radu "cu alt nume" Ladislau, care a fost socotit fratele lui Voicu și unchiul lui Ioan. Neașteptată însă este apariția cognomenului de "zis Voicu" pe care soțul răposat al Ancăi de Grădiște îl purtase și cu care era identificat de însăși văduvă și rudele prin alianță. Fratele cel mai mic al lui Ioan se numea și el Voicu. Dacă se născuse însă după 1409, așa cum s-a presupus pe baza absenței sale din dania moșiei Hunedoara, iar la 1419, în confirmarea aceleiași moșii, iarăși nu este consemnat, atunci în mod sigur murise tânăr (sub 10 de ani) și, destul de greu ar fi putut să fie același cu răposatul soț al Ancăi.

Așa cum arătasem ceva mai sus, cele două nume Radul și Ladislau, trecute prin echivalarea cu Ladul și traducere, erau echivalente, așa încât *Voicu* era un adaos onomastic, nu o alternativă. Fenomene de preluare a unui antroponim, pentru desemnarea unei filiații ori chiar a unei familii, au fost frecvente în Hațegul vecin. La Densuș erau cei care s-au scris "zis Mușina", iar la Rîu de Mori, cei "ziși Cîndea". Pentru că numele de Voicu se întâlnește la urmașii lui Șerbu de la Hunedoara, în două generații succesive, în mod analog ca și la generațiile familiilor mai sus citate, care transformaseră un antroponim în gentiliciu, poate fi admis că și el a indicat numele tatălui ori bunicului lui Șerbu. Asimilarea lui Voicu cu un nume de "familie", pe cale a se produce, pare posibilă și convenabilă și pentru aceea că avusese înțelesul de viteaz, voinic[55]. În prelungirea acestor considerații, ne rămâne tulburătoarea întrebare, dacă, în mediile românești hunedorene în primul rând, apelativul "zis Voicu" nu a însoțit cumva și persoana lui Ioan de Hunedoara. Răspunsul poate fi afirmativ doar pentru vremurile dinainte de ascensiunea sa politică majoră, după care, funcțiile deținute l-au individualizat și l-au făcut mai ușor de identificat fără oricare alt apelativ suplimentar

[55] N.A.Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*. București, 1968, p.410.

decât acela care îi indica moșia patrimonială inițială. Numai așa familia a încetat să fie (zisă) "Voicu" și să devină "de Hunedoara" (Hunyadi). Aici mai rămâne deschisă originea acelui nume "Buthi" cu care Bonfini îl asociase pe Voicu. Nici o explicație rezonabilă pare să nu fi fost găsită, iar trecerea peste acest nume este o constantă a istoriografiei care îi privește pe Hunedorești.

Deci trebuie considerat cert că unchiul lui Ioan de Hunedoara a ținut prin căsătorie o hațegancă din Grădiște și i-a avut cumnați pe voievodul Moga de Hălmagiu și pe un anonim din familia de mărunți nobili maghiari de la Brănișca. Totalitatea acestor înrudiri se va transfera și în relațiile familiale pe care Hunedoreanul le-a avut mai târziu, în calitățile sale succesive de voievod al Transilvaniei, guvernator și căpitan suprem al regatului. Că raporturile au fost continuate neîntrerupt, și în intervalul în care nimeni nu putea bănui ce soartă va avea de împlinit, peste doar câțiva alți ani, Ioan de Hunedoara, o dovedește invocarea sa pe poziția întâia, ca om de mărturie la o danie care îl privea pe Ștefan Mușina de Densuș, la 2 martie 1438[56]. Ar fi de presupus că, la moartea Ancăi de Grădiște, s-au putut formula anumite drepturi de succesiune în zona de sud-vest a districtului hațegan. Aceste posesiuni ce urmau să fie redistribuite unor noi stăpâni, ca desigur și alte interese de familie, ar explica, printre altele, popasurile, altfel enigmatice și cu totul subiective, pe care Ioan le-a înregistrat în cursul itinerariilor din carieră, atât la Grădiște (26 august 1448 și 3-8 mai 1451)[57], cât și la Densuș (7 iunie 1443)[58]. Invers, familii feudale românești de la Grădiște, Clopotiva, Densuș și Peșteana se puteau prevala de înrudirea, mai mult ori mai puțin îndepărtată, cu o personalitate politică de prim rang. Și, după toate semnele, au și făcut-o, pentru că din toate localitățile respective există personaje care au beneficiat de danii ori chiar s-au ridicat în slujbe în care, până atunci, strămoșii lor nu ajunseseră niciodată. Nici cei din

[56] *Izvoare*. I, p.94-96.

[57] Arh.Naț.Magh. Dl. 93.105, Dl. 93.117, Dl.93.122 și, respectiv, Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.9.

[58] Arh.Naț.Magh. Dl.55.260.

Brănișca nu au fost uitați. Într-un mod care, în lumina celor constatate, nu mai este deloc surprinzător în noiembrie 1453, pentru a obține dania confirmatoare, privitoare la moșiile lor, aceia s-au prezentat împreună cu nobilii români din Hațeg[59].

În situația lui Moga de la Hălmagiu, ne aflăm mai întâi în fața unui descendent dintr-o familie cnezială, cu ambiții de ascendență rapidă, a cărui carieră militară nu a fost îndeajuns de strălucită pentru a fi remarcată și a lăsa urme, dar care a fost suficient de mobilă pentru a-i deschide orizonturile și cercul cunoscuților. Dintre cei din urmă au fost, spre marea sa șansă, românii din Grădiștea Hațegului, prin intermediul cărora avea să devină rudă prin alianță cu Hunedoreștii. Relația lui Moga de Hălmagiu cu Ioan de Hunedoara a fost extrem de rezistentă. De fapt, ieșirea sa din anonimat se va produce brusc după ce Ioan de Hunedoara a preluat stăpânirea domeniului cetății Șiria, domeniu de care țineau, în virtutea unor complicate relații administrative și patrimoniale, cnezatele din Țara Crișului Alb (Zarand). În anul 1445, Moga nu era decât primul înșirat dintr-o listă de mărunți feudali localnici[60]. Deja în anul următor, Moga a ajuns să dețină o poziție administrativă de excepție. Deși nu a purtat niciodată alt titlu decât pe acela de voievod, el a fost implicat în problematica urburii, fiind pus în legătură cu monetarii italieni ai guvernatorului[61]. Printr-o danie excepțională, menită să-i supradimensioneze sfera de autoritate de la voievodatul de baștină, la un teritoriu foarte generos, cuprinzând nu mai puțin de 120 de sate[62].

---

59 Arh.Naț.Magh. Dl.29.465.

60 Hurmuzaki, *Documente*. XV/1, p.33.

61 Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.729-730.

62 Vezi pe larg despre această danie, V.Eskenasy, *Hălmagiu, un sat medieval din Țara Crișului Alb (secolele XIV-XV). Considerații istorice*, în *Ziridava*, V, 1975, p.26; L.Borcea, *Considerații cu privire la satele, cnezii și voievozii din Zarand și Cîmpia Aradului*, în *Crisia*, XIX, 1989, p.190-191. Nici unul nu cunoștea relația de rudenie cu familia Hunedoreștilor.

Dacă lângă cei înşiraţi în rândurile rudelor Hunedoreştilor îi punem şi pe nobilii din familia Szilágyi ori Dengeleg, cercul social iniţial este imaginat în întregimea sa. Toţi împreună se caracterizau printr-o stare socială modestă. Ea sugerează, indirect, starea socială reală a Hunedoreştilor însăşi. O familie atât de bogat înzestrată cum o concepe o parte a istoriografiei, ar fi avut dreptul la ambiţii şi legături matrimoniale mai suspuse. Or, indiciile aglomerate sunt pentru o familie care nu şi-a depăşit condiţia şi, tocmai de aceea, cariera lui Ioan de Hunedoara a fost cu atât mai merituoasă.

Aliniatul din urmă face o bună trecere la subiectul cu care am dori să ne ocupăm în continuare. Să privim mai departe la pământul care le-a dat fraţilor Voicu, Mogoş şi Radu, particula de nobilitate. Geneza donaţiei regale de la 1409 a fost, iarăşi, îndelung dezbătută. Pentru a justifica poziţia socială excepţională a familiei, în lipsa unor danii succesive, care să acumuleze un domeniu nobiliar serios, anterior numirii fraţilor Ioan în funcţia de bani de Severin, s-a considerat că la 1409, familia a beneficiat de o donaţie cu totul neobişnuită. Dacă îl citim pe Nicolae Iorga, la el interpretările privitoare la începuturile sociale ale Hunedoreştilor sunt decente[63]. Importanţa acelei prime danii, cunoscute din documente, a fost augmentată în timp. Camil Mureşan socotea, fără să supună informaţia istoriografică mai veche, pe care o prelua, unei cuvenite critici, că, familia primise atunci "castelul Hunedoara, cu pământurile care ţineau de el, cuprinzând oraşul şi vreo 35 de sate, mine de aur, argint şi fier", totul comparativ cu domeniul cetăţii Deva[64]. La distanţă de numai cinci ani, Iosif Pataki evalua că dania cuprindea târgul Hunedoara, satele din

[63] *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*. I. Bucureşti, 1915, p.93.
[64] *Op.cit.*, p.42.

preajma cetății, "vreo 25 de așezări", cu păduri uriașe[65]. Contrazicerea era deja dovada faptului că punctul de plecare nu era stabilit corect. Dar lucrurile au evoluat. La Barta Gábor domeniul a ajuns la "vreo 40 de sate"[66]. Sarabanda cifrelor amețitoare se încheie cu Ioachim Lazăr, care scrie că la începutul secolului al XV-lea, domeniul Hunedoarei număra șase târguri și 123 de sate. Mai departe, la distanță de câteva rânduri, donația din 1409, este apreciată ca incluzând cetatea, târgul, "vreo 35 de sate", vămi, mine de aur, argint și fier[67]. În termeni medievali, aceasta ar fi însemnat ca Hunedoreștii să fi devenit, dintr-o dată, unii din cei mai bogați nobili ai Transilvaniei și Ungariei, care beneficiau, iarăși, cu totul excepțional, de bunuri regale, considerate monopoluri, așa cum ar fi minele de aur și argint. De la această interpretare, se puteau alimenta, în cel mai înalt grad, toate suspiciunile privind originea regală bastardă a lui Ioan de Hunedoara. Pentru comparație, spre a judeca categoria de mărime cu care s-a operat, este suficient să dăm câteva exemple contemporane. Conventul din Cluj-Mănăștur a stăpânit aproximativ 16-17 sate[68]. Cât privește pe magnații nobilimii locale, averile lor abia dacă ating cifre comparabile către începutul secolului al XVI-lea[69]. În secolul al XV-lea, cetatea Bologa, stăpânită de către familia Bánffy, avea un domeniu de circa zece sate, domeniu care trecea drept unul dintre cele mai mari ale comitatului Cluj[70].

[65] *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*. București, 1973, p.XI.
[66] *Nándorfehérvár, 1456*. Budapest, 1985, p.167.
[67] *Castelul și domeniul Hunedoarei în epoca lui Matia Corvinul (1458-1490)*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p.133.
[68] Jakó Zs., *A kozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.102.
[69] Mályusz E., *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest, 1988, p.50-52.
[70] *Csánki*, V, p.300.

Să privim însă, așa cum ar fi trebuit să o facă și antecesorii noștri, litera documentului inițial de danie. Acolo se scrie că este vorba despre o moșie (*possessio*) regală, care se numea "Cetatea Hunedoara" (*Hunyadvar*) și care, surpriză, în cunoștința cancelariei regale, se afla în comitatul Alba[71]! Termenul de *possessio*, suficient de vag, nu îngăduie totuși substituirea sa cu un teritoriu de 25-35 de sate. Asemenea interpretări ar fi fost posibile, eventual, pentru primele secole ale evului mediu transilvan, dar în nici un caz pentru secolul al XV-lea. Nu este vorba nici despre vreun oraș sau târg, ci doar despre o moșie care își trăgea numirea de la o veche cetate regală. Mi-am exprimat, cu alt prilej suspiciunea în legătură cu funcționarea acestei cetăți în clipa în care ea a ajuns pe mâna fraților și fiilor lui Voicu[72]. Argumentam atunci că numele maghiar al localității Hunedoara (= Hunyadvár), nu echivala cu cetatea însăși, pentru care s-ar fi cuvenit o repetiție de termen specific (vár), prezent în toponim doar ca sufix, așa cum se păstra el și în numele Clujului medieval (Koloszvár). Apoi, o moșie importantă, cu o cetate regală în funcție, nu avea cum să nu fie numită ca atare și să nu fie localizată corect în spațiul unei unități administrative. Or, se întâmplă ca tocmai acea, zicem noi, ruină de cetate, care nu mai avea nici un fel de importanță politică, era plasată în hotarele unui comitat învecinat și nu în acela în care se afla în mod real. Abia introducerea în stăpânire, săvârșită de slujbașii capitlului din Alba Iulia, corectează apartenența geografică, dar, la fel de tainic, nu pomenește nimic despre vreun castel, târg sau oraș, 25-35 de sate ori mine și păduri. Adevărul este că, în clipa în care primise donația Hunedoarei, capul familiei, Voicu, nu era decât un "oștean al curții" (*aule miles*), titlu care îl situa la mijlocul ierarhiei sociale nobiliare, între nobilii de rând și

---

[71] Arh.Naț.Magh. Dl. 9599, reprodus de Elekes L., *A hunyadi-kérdés*, în vol. *Máthyás király émlékkönyv*. Budapest, f.a., p.21.

[72] Adrian A.Rusu, *Castelani din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea*, în *Studia Univ. "Babeș-Bolyai". Historia*, XXVI, fasc.1, 1981, p.16-17. Aceeași opinie la Mályusz E., *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984, p.126.

baronii regatului[73]. De pildă, altfel foarte anonimii Gheorghe, fiul lui Ioan Valahul din Dolha[74], Stanciul, fiul lui Barb și Drăgan, fiul lui Manciul, din Comiat, fuseseră și ei *aule regis milites*, atestați ca atare la 1422[75]. Nici unul dintre ei nu era stăpân peste un domeniu mai mare de 3-5 sate.

Asupra funcționării cetății de la Hunedoara în momentul daniei făcute familiei lui Voicu s-au exprimat rezerve repetate. Este momentul să le subsumăm. Documentul care conține atestarea castelanului Ubul de "Hunyad"[76] a fost, foarte de curând, asociat cu o atestare privitoare la cetatea Bologa (jud.Cluj) [77], cetate care, în limba maghiară, se numea și ea la fel ca și cea din comitatul sudic al Transilvaniei. S-au ridicat apoi semne de întrebare asupra sferei de competență a castelanilor de la Deva, care, în anii 1362-1363, se ocupau de cnezii de la Zlaști, localitate aflată în vecinătatea Hunedoarei[78]. În mod normal, dacă cetatea ar fi funcționat, castelanii ei ar fi fost cei mai competenți în acel loc. În anul 1398, o scrisoare regală se adresează "castelanilor din Hațeg și Hunedoara"; formulă care se putea interpreta ca fiind potrivită castelanilor din unitățile administrative respective, nu neapărat din localitățile omonime[79]. Anul 1415, ca an de atestare a cetății citat

---

[73] Mályusz E., *Zsigmond király* ..., p.126.
[74] I.Mihályi, *Diplome*, p.225.
[75] Pesty Fr., *A szörényvármegye hajdani oláh kerületek*. Budapest, 1876, p.57-58.
[76] *A római szent birodalom gróf Teleki család levéltára*, I, Budapest, 1895, p.133.
[77] Engel P., *Magyarország világi archontológiája. 1301-1457*. I. Budapest, 1996, p.408.
[78] O.Velescu, *Castelul de la Hunedoara*. București, 1961, p.57. Fără argumente, R.Heitel, unul dintre cei care au efectuat cercetări arheologice la castel, afirmă și el că datează doar din secolul al XIV-lea (*În legătură cu unele probleme ale arheologiei cetăților de piatră, medievale, din Transilvania*, în *BMI*, XXXIX, nr.2, 1970, p.26.)
[79] *Urkundenbuch*, III, p.229, nr.1424, comentat de noi și în *Castelani din comitatul Hunedoara*..., p.16-17.

de către Csánki D.[80], a fost corectat în 1515[81]. Deci, pare confirmat destul de evident că cetatea nu era în uz și nu a constituit obiect funcțional și real de donație.

Cu privire la originea confuziilor privitoare la extensiunea inițială a domeniului, ea trebuie căutată în transferul unor date târzii, din a doua jumătate a secolului al XV-lea și din secolele următoare, în perioada care ne interesează. Nici un document nu trădează consistența reală a domeniului Hunedoarei, nici măcar în timpul apogeului politic al lui Ioan. Mai mult decât atât, suntem convinși că personajul nostru a profitat în mod deliberat de lipsa de precizie care domnea în evidențele fiscului, relativ la apartenențele domeniilor cetăților de la Hațeg și Deva. În legătură cu cea dintâi, știm că a fost practic părăsită după anul 1420, iar atunci când a fost reluată, la mijlocul secolului al XV-lea, nu a mai deținut decât un simbolic rost militar, nu și un domeniu, odinioară real, drept pentru care, Cîndeștii din Rîu de Mori au fost în măsură să pună mâna definitiv pe ea[82]. Deva a fost donată lui Ioan de Hunedoara între anii 1443-1447[83]. Conscrierea domeniului ei, efectuată aproximativ, numai de către capitularii din Alba Iulia, în urma daniei regale din 3 aprilie 1453, care vorbea vag despre posesiunile sale aparținătoare, dovedea totuși că ea reunise toate satele care aparținuseră odinioară cel puțin cetății Hațegului[84]. Să mai amintim că, în acel timp, ideea domeniului feudal regal era încă serios concurată de o realitate mai complexă, care privea districtele cetăților, înțelese ca autonomii populate chiar și cu slujbași cu drepturi sociale de tip nobiliar (nobilime condiționară) ori apropiați lor (cnezi). În asemenea condiții, când trei domenii de

[80] *Magyarország történelti földrajza a Hunyadiak korában*. V. Budapest, p.46.

[81] Arh.Naț.Magh. Dl.29.950, cf. Engel P., *Király hatalom és arisztokrácia a Zsigmond-korban (1387-1437)*. Budapest, 1977, p.118.

[82] Adrian A.Rusu, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p.343-344.

[83] Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.218, nota 4.

[84] Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p.34-35.

cetăți s-au unit, era foarte greu de imaginat ceea ce aparținuse inițial, cu adevărat, fiecăruia. Suntem de părere că, în orice caz, Hunedoarei, care se aflase anterior anului 1409, în situația analizată, îi revenise cel mai puțin dintre toate trei. În 1457, s-a văzut clar că Ioan avusese toate temeiurile să lase lucrurile neclare, căci regele a revendicat înapoi cetățile de la Deva și Hațeg[85]. Evenimentele care au urmat, respectiv moartea subită a regelui Ladislau al V-lea și urcarea pe tron a lui Matia Corvin, au contribuit la păstrarea unității de stăpânire constituită de Ioan de Hunedoara, dar ne-au privat, odată mai mult, de posibilitatea de a cunoaște ce aparținuse cu adevărat de nucleul domenial din primele decenii ale secolului al XV-lea.

Dar transferurile de proprietate care au avut loc din patrimoniul existent ori rămas al cetăților regale nu au fost singurele care au dat consistență domeniului de la Hunedoara. Să dăm câteva exemple care au fost făcute cunoscute. Întreaga vale a Orăștiei a fost cumpărată de Ioan de Hunedoara de la Andrei Lepeș și alipită domeniului Hunedoarei. Tranzacția este amintită doar în anul 1462, fără să ni se spună când a avut loc cu exactitate[86]. A făcut alte cumpărături din Pestișu Mic[87] și un schimb de moșii cu nobilii din Buituri, la 1453[88]. Dacă ne oprim numai la aceste două sate din urmă, vom constata că dată fiind apropierea lor de localitatea Hunedoarei (primul este la mai puțin de 15 km, spre nord, celălalt este astăzi înglobat orașului), stăpânirea inițială era extrem de încorsetată de altele vecine, aparținătoare unor nobili mărunți maghiari. Ar rămâne de speculat apartenența regiunii muntoase dinspre masivul Poiana Ruscăi, unde informația documentară este extrem de deficitară pentru perioada anterioară mijlocului de secol XV. Dar, metodologic, ar fi incorect să

[85] G.Fejer, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris*. Buda, 1844, p.231-232.
[86] *Csánki*, V, p.158.
[87] *Ibidem*, p.164.
[88] *Ibidem*, p.165.

apreciem că ceea ce nu fusese deloc menționat în izvoare, ar fi aparținut automat domeniului Hunedoarei.

Istoriografia maghiară a discutat îndelung asupra termenului de *nova donatio* cu care fuseseră recompensați Hunedoreștii în anul 1409. S-a spus că, spre deosebire de alte danii din epocă, aceea nu fusese o reconfirmare, ci efectiv o donație nouă. Caracterul acestei danii ieșea astfel din nou în evidență, alimentând, odată mai mult, suspiciunile în legătură cu o relație specială, de favoare excepțională, cu regele. Iată că, de foarte curând, Engel Pál a făcut demonstrația că ne aflăm în prelungirea unei practici donaționale inaugurate de către regele Ludovic I, probabil în anul 1343, practică prin care întregul sistem fusese reformat în așa fel încât, indiferent de rudele cele mai apropiate, dania regală îi privea exclusiv pe titularii înscriși în actul cedat de rege și doar pe urmașii lor direcți[89].

Concluzia ar fi aceea că donația inițială a privit o posesiune modestă, fără nici un fel de caracter excepțional. Acumulările de avere, în principal de pământuri, au urmat treptat. Ioan de Hunedoara a înțeles foarte repede care ar putea fi coordonatele unui succes social real. Pe lângă talentele și serviciile sale militare, s-a exersat foarte repede în practicile administrației. După unele opinii, semnele s-au arătat încă pe vremea în care deținuse slujba de ban de Severin. Atunci a avut loc o extensiune a teritoriului supus direct banului și o introducere a demnității de viceban[90]. De obicei, slujbele militare nu aduceau prea mari venituri, dimpotrivă, implicau cheltuieli chiar și din averea personală a purtătorilor de cinuri, cheltuieli pe care respectivii sperau să le recupereze prin noi donații dobândite de la rege. Or, datele pe care le avem la îndemână, ne dovedesc că Ioan de Hunedoara s-a îmbogățit cu repeziciune. Care va fi fost sursa

[89] *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, în *Történelmi szemle*, 39, 1997, p.137-157.

[90] Al.Horvath, *Considerații istorice și juridice privitoare la Banatul de Severin și funcția de ban al Caransebeșului și Lugojului*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, Caransebeș, 3, 1979, p.302.

acestei averi, este destul de enigmatic. Nu ne putem gândi decât, eventual, la prăzile de război mai bogate, datorită succeselor sale. Apoi, pentru rotunjirea averii proprii, a practicat din plin cămătăria cu zălogiri de pământuri[91]. Până și regele i-a ajuns astfel dator. Șederea în banatul de Severin a demonstrat deja excelentele calități politice cu care Ioan de Hunedoara fusese înzestrat, calități care aveau să prevaleze totdeauna asupra celor militare. Averea sa imobiliară a fost un produs de acumulare rapidă, nicidecum una favorizată de excepții.

*

Pentru copilărie și adolescență, s-a indicat, după cunoștința noastră, o singură supoziție, privitoare la educarea sa de către franciscanii din Hațeg[92]. Nu o vom considera altfel decât o simplă părere, căci nu are nici cea mai mică bază reală. În plus, mai știm că franciscanii nu se ocupau cu educarea odraslelor nobiliare care nu urmau să intre sigur în rândurile lor, iar apoi, dacă tânărul Ioan ar fi dobândit o școlarizare într-o mănăstire, nu neapărat la franciscani, ar fi trebuit să știe limba latină. Or, bine se știe, omul politic de mai târziu, avea serioase deficiențe la acest capitol.

Același danie de la 1409 reprezintă cheia unor alte întrebări legate de posibila ucenicie politică timpurie a lui Ioan de Hunedoara. Căci, pe chiar foaia actului regal se întâlnește o însemnare arhivală de tip *relatio*, prin care trebuie să recunoaștem că tatăl lui Ioan fusese familiar al comitelui de Timiș, italianul Filippo Scolari de Ozora (= Pippo Spano). Există încă două izvoare care ne orientează către aceeași interpretare. Un izvor italian contemporan, foarte bine informat, afirma că florentinul aflat în slujba lui Sigismund de Luxemburg, "de giovanetto allevato", pe Ioan de Hunedoara[93]. În sfârșit, o afirmație răspicată a

---

[91] Mályusz E., *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest, 1984, p.131.

[92] J.Held, *Hunyadi: legend and reality*. Boulder, 1985, p.9.

[93] Apud Fl.Bánffi, *Filippo Scolari és Hunyadi János*, în *HK*, 1930, p.126.

regelui Matia întărește presupunerea privind rolul lui Scolari: "acest excelent comandant l-a învățat pe tatăl meu primele lucruri din meșteșugul războiului și sub severa sa educație a devenit mai întâi cel mai viteaz oștean, apoi căpitan"[94]. În fața acestor clare date biografice, nu vedem rostul recurgerii în continuare la fabulațiile privitoare la cariera lui Ioan de Hunedoara începută la turci, continuată apoi la familiile Csáki și Csanádi, la despotul sârb Ștefan Lazarevici ori alți potentați de la granița de sud a regatului[95]. Deoarece de la moartea comitelui de Timiș, până la intrarea lui Ioan în slujba directă a regelui este încă un interval oarecare de timp, speculațiile ar putea să continue. Până acum cel puțin, sursa acestora a fost Bonfini. Necesara investigație și punerea în ordine a fost săvârșită de foarte curând, de către Engel Pál. Au fost trecuți atunci în revistă Nicolae Újlaki, Ștefan Lazarevici, Ali bei Evrenos-oglu, Hermann Cilli, Filippo Scolari, Dumitru Csupor, episcop de Zagreb, Filippo Maria Visconti, ducele Milanului, familia Csáki, Francisc Csanádi. Ne mărginim să rezumăm aici concluziile reputatului nostru coleg, istoric maghiar. Definitiv au fost eliminate numele comandantului turc și acela al lui Hermann de Cilli. Ar putea, așa cum am văzut ceva mai sus, ca cel dintâi dintre toți să fi fost Filippo Scolari († 1426), în slujba căruia a ajuns prin intermediul părintelui. Momentul este presupus a se fi derulat în jurul lui 1420. Au urmat apoi perioade relativ scurte, între un an și maximum patru, petrecute în slujba lui Ștefan Lazarievici († 1427), Gheorghe († 1428-1429) sau Ladislau Csáki, primul comite de Sătmar, Ugocea și Crasna, al doilea voievod al Transilvaniei, apoi, eventual, Ștefan Újlaki, ban de Macsva († 1430), fratele mai vârstnic al lui Nicolae, mai târziu colegul de voievodat al lui Ioan de Hunedoara. Moartea succesivă a acestor magnați explică și de ce ucenicia a fost atât de aglomerată de popasuri. Se poate presupune că Ioan de Hunedoara l-a însoțit pe

---

[94] Cf. Vayer L., *Masolino és Roma*. Budapest, 1962, p.292-293 (l.magh.) și 91 (l.ital.), după ms din Bibl. Nazionale a Florenței.

[95] C.Mureșan, *op.cit.*, p.45-46; Barta G., *Nándorfehérvár, 1456*. Budapest, 1985, p.168-169.

cel din urmă (Ștefan Újlaki) în campania împotriva husiților, campanie în care acela și-a aflat moartea. Dumitru Csupor a fost mai tânăr decât personajul nostru și doar Ioan de Hunedoara a fost acela care l-a așezat în funcția de episcop al Croației. Ca urmare, s-ar putea doar bănui că, din aceeași familie, a fost vorba despre un frate al clericului, pe nume Acațiu (Akos). Acesta ar fi putut să fie superiorul lui Ioan, îndată după trecerea sa în slujba regelui (după 1430). Se interferează apoi episodul milanez, mai bine cunoscut, desfășurat între decembrie 1431 și sfârșitul anului 1433. Un personaj cu numele de Francisc Csanádi nu există însă în acele vremuri sau dacă a fost, imposibil ca un personaj obscur să fi devenit noul senior al lui Ioan de Hunedoara, în continuarea celor care decedaseră. Engel bănuiește că sub numele lui Francisc Csanádi, menționat de Bonfini, se ascunde de fapt raguzanul Francisc (Frank) Thalloczi. Acesta din urmă a fost ban de Severin în intervalul anilor 1436-1439. Căderea sa în prizonierat turcesc a permis ocuparea demnității de ban de către Ioan de Hunedoara și fratele său mai tânăr. Relațiile dintre cei doi au continuat, fără resentimente, după eliberarea din robie, fapt care se integrează perfect tipului de raporturi descris de către Bonfini pentru "Csanádi". Frank Thalloczi și-a dobândit numele reținut de cronică prin faptul că, printre altele, deținea și funcția de comite de Cenad (= Csanád, l.magh.)[96].

Istoriografia a pierdut treptat imaginea corectă a lui Ioan de Hunedoara în favoarea unei reconstituiri parțiale, care exagera rosturile și succesele sale militare. Dar, în adevăr, această imagine nu a fost niciodată aceea a realității. Să pornim numai de la observația că orice militar, oricât de mari ar fi fost succesele sale pe câmpul de luptă, nu s-ar fi putut impune ca un șef politic al unui regat, dacă capacitățile sale politice nu l-ar fi ajutat. Să mai observăm apoi că, din punct de vedere strict militar, succesele lui Ioan de Hunedoara au fost contrabalansate de suficiente eșecuri. Itinerariile sale indică faptul că, după ce a ajuns la cârma regatului,

---

[96] *Hunyadi pályakezdése*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.91-105.

campaniile militare nu s-au înmulțit, ci dimpotrivă, au scăzut din timpul general al deținerii slujbelor majore. Dacă nu se recuperează imaginea prioritar politică a personajului nostru, atunci multe din cele petrecute în vremea sa ar rămâne greu de înțeles ori cu explicații eronate.

*

În lumina aprecierilor făcute pe seama începuturilor familiei Hunedoreștilor, se impune reluarea unei alte probleme, care privește felul în care cetatea Hunedoarei a renăscut din ruina în care se afla. Atât timp cât nu au existat amenajările interioare pentru confort, nu ar fi corect să numim monumentul castel. Reperul sigur de la care pornim este dat de prima atestare a secolului al XV-lea, atestare care se suprapune peste prima atestare a cetății însăși, în același veac. Este vorba despre notarea, la 26 iulie 1446, a unui Francisc Diacul, castelan al cetății și comite al comitatului Hunedoara[97].

Pentru a întări prudența, ar fi încă nimerit să ne reamintim că cel de la care au demarat ipotezele de evoluție ale cetății și castelului a lucrat în condițiile începutului de secol XX, respectiv cu o metodologie, să-i spunem doar neadecvată cerințelor actuale, din care a lipsit mai ales interpretarea stratigrafică și arheologică foarte riguroasă. Ca urmare, nu credem că greșim dacă lansăm îndemnul și la revizuirea acestor capitole de istorie.

Virgil Vătășianu remarca amploarea construcțiilor, apoi faptul că, din prima fază, aparținătoare familiei urmașilor lui Voicu, cetatea avea noutăți (coridorul de apărare susținut de contraforturi înalte, sprijinite de arce semicirculare) care nu

---

[97] Arh. Naț Magh. Dl. 29.482. Kemény J., *Apendix diplomatarii Transilvanici.* V, p.237 (Bibl.Acad. Cluj-Napoca); Entz G., *Die Baukunst Transsilvaniens im 11.-13. Jahrhundert* (II), în *Acta Historiae Artium*, 14, fasc.3-4, 1968, p. 175; idem, *Erdély építészete a 11-13. században*. Cluj, 1994, p. 190; Engel P., *Magyarország világi archontológijája 1301-1457.* I. Budapest, 1996, p.330.

fuseseră întâlnite încă în Transilvania, dar considera aceste lucrări încheiate "curând înainte de anul 1446". Faza următoare, de castel, a fost finalizată, după acelaşi autor, "prin anul 1453"[98]. Gerö László observase şi el caracterul inovator al celei de-a doua cetăţi hunedorene, fără să insiste asupra datărilor[99]. Pentru Entz Géza, construcţia a început după 1430 şi trebuie să fi fost încheiată la 1456. Bazându-se pe concluziile arhitectului Möller István[100], el considera că defalcarea etapelor de construcţie comandate de Ioan, faţă de acelea ale fiului său Matia, sunt date de materialul de construcţie diferit. În primul caz a fost piatra, apoi s-a folosit cărămida. Tot potrivit aceluiaşi restaurator, Ioan ar fi realizat două etape importante şi diferite: în primul rând o reclădire a fortificaţiilor, apoi o creştere a confortului, tradusă prin dezvoltarea unui palat, în a cărui sală de festivităţi, pe unul dintre stâlpi, se găseşte o inscripţie cu numele stăpânului şi anul 1452[101]. În anul 1987, după ce se concluziona că Hunedoara a fost cea mai tipică cetate "baronială" din regatul Ungariei, construită în cursul celei de-a doua treimi a secolului al XV-lea, se relua aceeaşi cronologie[102].

S-a mai luat în considerare şi solicitarea de indulgenţe de pelerinaj la capela cetăţii (*capellam ... in castro*), care la 1443 era dedicată Sfintei Fecioare, iar apoi Sfântului Ioan Botezătorul, în 1450[103]. Dacă într-adevăr a fost vorba despre una şi aceeaşi capelă, atunci schimbarea hramului s-ar lega cel mai bine de o resfinţire cauzată de o radicală reamenajare. Dar, şi în această privinţă părerile sunt împărţite, căci Oliver Velescu nota ideea existenţei

98 *Istoria artei feudale în ţările române*. Bucureşti, 1959, p.271-272.
99 *Magyarország várépitészet*. Budapest, 1955, p.253,
100 *A vajdahunyadi vár épitési korai*, în vol. *Magyarország müemlékei*. III. Budapest, 1913, p.77-104.
101 *Erdély épitészete...*, p.102.
102 *Magyarországi müvészet 1300-1470 körül*. I. Budapest, 1987, p.58, 661, 684-685.
103 Lukcsics P., *XV. századi pápák oklevelei*. II. Budapest, 1938, p.208, 278.

unei prime biserici, lângă cetate, biserică care a rezistat încă multă vreme, până a nu dispărea complet în cursul secolului al XVII-lea[104].

Pentru a concretiza și mai mult aspectul, ne vom referi la una dintre ultimele micromonografii ale cetății, respectiv aceea a lui Gheorghe Anghel. Autorul, istoric al fortificațiilor, și nu de artă, este de părere că demarajul șantierului a început doar din vremea voievodală (post 1441)[105]. Imediat în continuare, iese la lumină o apreciere făcută la adresa celor patru turnuri circulare, așezate pe incinta exterioară: ele reprezintă o noutate, adusă de stăpânul cetății din Italia ori Europa Centrală[106]. Din păcate, considerațiile autorului citat se opreau aici. După știința noastră a fost invocată o singură analogie boemă (Welhartitz), care, se pare, data din prima jumătate a secolului al XIV-lea[107]. Nici un fel de altă analogie din zonele indicate nu a mai fost citată, dar nici o alta din regatul Ungariei. Exemplul nu este singular în același spațiu geopolitic. Dar și celelalte exemple, datează, toate, dintr-o perioadă mult anterioară începuturilor marilor șantiere de refacere ale Hunedoarei. În aceste condiții, ar fi extrem de riscant să punem fără rezerve temei pe ceea ce s-a scris despre cetate.

Cu mare nedreptate, a rămas în afara considerațiilor privind evoluția cetății, raportul, așa sumar cum a fost publicat, al cercetărilor arheologice întreprinse, între anii 1966-1967, de către Alexandru Bogdan și Radu Heitel. Semnat de către primul, raportul demonstrează că cercetările au adus destul de puține lucruri noi privind fazele cetății, în așa fel încât o cronologie s-a asamblat în cea mai mare parte suprapunându-se pe vechile opinii de datare. Cel mai important lucru însă a fost descoperirea, pe cel

---

104 *Castelul de la Hunedoara*. București, 1968, p.11.

105 Aceeași cronologie va fi reluată și de către I.Lazăr, *Castelul și domeniul Hunedoarei în epoca lui Matia Corvinul (1458-1490)*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p.133.

106 *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*. Cluj-Napoca, 1986, p.129-130.

107 O.Velescu, *op.cit.*, p.10.

de-al doilea nivel de construcție apărut în săpături, posterior cetății de secol XIII-XIV, a unei monede bătute la 1442, de către regele Vladislav I[108]. Or, acea monedă indica, fără nici un fel de dubiu, că lucrările de fortificare nu au fost începute nici înaintea emiterii monedei respective, nici "în jurul anului 1442", ci numai *după* anul respectiv. Acest câștig nu a fost niciodată exploatat la valoarea pe care o merita.

Acceptarea fără rezerve a propunerilor istoricilor de artă, împreună cu acelea ale altor istorici, înseamnă să privim cetatea Hunedoarei ca pe un șantier continuu, după unele opinii, încă din preajma lui 1430, cu o defazare majoră pe la mijlocul deceniului cinci. Nimic nu argumentează solid finalizarea construcțiilor la o dată anumită. Adevărul este că tocmai prima fază, care ne-ar interesa aici, este cea mai puțin conturată. Pentru presupusa fază de construcții care a urmat, pledează, într-o măsură însemnată, și itinerariile personajului nostru, care itinerarii dovedesc cât de puțin a zăbovit la Hunedoara[109]. Suntem de asemenea de părere că din fazele mai târzii ale cetății devenite deja castel, s-ar putea defalca o însemnată perioadă de construcție aparținătoare văduvei lui Ioan de Hunedoara, care a rezidat efectiv acolo (până la moartea sa din anul 1482), și nu neapărat una asociată de persoana regelui Matia Corvin, ale cărui construcții și interese au fost foarte departe de acelea ale strămoșilor săi.

---

[108] Al.Bogdan, *Contribuții arheologice la cunoașterea evoluției castelului Corvineștilor de la Hunedoara*, în *BMI*, XXXIX, nr.2, 1970, p.21. Pentru a concilia descoperirea sa cu cronologia cunoscută anterior, se "înghesuie" a doua fază până la 1446, a treia între 1446-1453, dar ultimele două sunt din ce în ce mai extinse și imprecise: "a doua jumătate a secolului al XV-lea", "etapa Bethlen" (p.25). Ni se pare aproape o imposibilitate ca în secolul al XVI-lea să nu fi fost nimic adăugat ori măcar reparat.

[109] Adrian A.Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, în *Anuar. Inst. Ist. "A.D.Xenopol" Iași*, XXVII, 1990, p.176.

Revenind însă, credem că ar fi trebuit în timp demonstrat, în ce măsură, încă prea puţin însemnatul Ioan de Hunedoara a fost capabil să construiască practic o cetate nouă, *înainte* de a fi fost suficient de bogat şi influent pentru a-şi permite acest lucru. În intervalul 1435-1437 se fac referiri la peste două mii de florini de aur, împrumutaţi regelui de fraţii Ioan, ori pe care ar fi urmat să-i primească pentru plata unor solde. Suma, importantă, ne face să ne punem întrebarea de ce avere trebuie să fi dispus *atunci* pentru a-şi îngădui să refacă, aproape total, cetatea Hunedoarei. Şi, încă lucru foarte important, cum de această cetate a fost clădită *într-un mod care nu era deloc comun, nici acelor vremi, nici teritoriului geografic învecinat.*

Acele presupuse construcţii din prima fază nu au fost niciodată, în mod serios, puse în relaţie cu ce s-a construit sigur în prima jumătate a secolului al XV-lea, în arhitectura militară a Transilvaniei. Dimpotrivă, s-a ajuns iarăşi la un paradox, adică, tot ceea ce mai există, sigur ori bănuit construit în secolul al XV-lea, este comparat cu Hunedoara. Dacă privim însă lucrurile îndeaproape, constatăm că, cel puţin în lumina documentelor, interesul pentru fortificaţii sporeşte mai ales după mijlocul secolului al XV-lea, stimulat, în mod categoric de incursiunile turceşti anterioare. Pentru această perioadă, referinţele cele mai numeroase sunt la cetăţile de pe linia Dunării. Pe cât de bogate sunt referinţele istorice la aceste cetăţi, pe atât de puţine sunt cunoştinţele noastre despre monumentele propriu-zise. Există apoi cetatea de la Pescari, care posedă un turn-donjon rotund, pe care autorii cercetărilor arheologice de acolo l-au datat la sfârşitul secolului al XIV-lea - începutul secolului al XV-lea[110]. Cu funcţie identică, dar cu o datare mai timpurie, s-a înzestrat turnul circular de la Grădeţ[111]. Este adevărat că asupra datărilor de la Pescari s-a revenit, după asocierea lor cu descoperirile arheologice de la Mehadia, unde, în extrema opusă donjonului hexagonal, a fost

[110] Şt.Matei, I.Uzum, *Cetatea de la Pescari*, în *Banatica*, 2, 1973, p.154-155.

[111] M.Davidescu, *Cetatea Grădeţului*, în *Drobeta*, 1978, p.114-123.

descoperit un alt turn cu bază circulară. S-a spus astfel că pentru Pescari ar trebui avută în vedere o datare după 1428, iar pentru Mehadia, una în deceniile 4-5 ale veacului al XV-lea[112]. Ceva mai interesantă pare a fi situația de la cetatea Turnu Severin, unde pe latura de est a incintei exterioare, apare un turn al cărui plan amintește de conturul literei grecești Ω. S-a apreciat, din păcate numai pe baza unor interpretări istorice, că respectivul turn a fost înălțat "după 1419", respectiv după preluarea cetății de către regalitatea maghiară[113]. În discuția cronologiei nu avem de ce să evităm referirea la turnurile semicirculare ale cetății Poenari, datate la rândul lor, la mijlocul secolului al XV-lea[114]. Nici pentru istoria fortificațiilor Transilvaniei, nu suntem încă în măsură să indicăm cu mare precizie ce datează cu certitudine din prima jumătate a secolului al XV-lea. Presupunem doar că a fost vorba despre o lungă perioadă de tranziție, comună cu încă câteva decenii ale secolului anterior, care pregătea reînnoirea fortificațiilor pentru a face față armamentului de foc. Este încă mult prea puțin. În asemenea conjuncturi, istoriografic nebuloase, este extrem de incorect a vorbi despre certitudini numai la cetatea Hunedoara.

Între timp, istoriografia privitoare la fortificații a progresat într-un asemenea mod în care să ne permită *încercarea* de integrare a cetății de la Hunedoara într-un anume ansamblu evolutiv general. În primul rând, constatăm că în regatul Ungariei, nobilimea măruntă sau de mărime mijlocie, - așa cum fuseseră Hunedoreștii până prin 1441, - a construit în secolul al XV-lea rezidențe pe care le denumeau adesea *castellum*-uri. În concret acestea se prezentau ca un ansamblu constructiv în care intra un corp de locuire, foarte adesea de formă alungită, o capelă și

[112] Șt.Matei, *Aspecte ale evoluției arhitecturii de fortificații în Banat în perioada feudalismului timpuriu*, în *Studii de istoria artei*. Cluj-Napoca, 1982, p.121-122.

[113] Gh.I.Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească (sec.XIII-XVI)*. București, 1981, p.93, 96.

[114] *Ibidem*, p.114.

elemente de fortificație, care oscilau între un simplu gard de palisadă și o curtină de piatră. Acestea au fost majoritatea construcțiilor noi, din prima jumătate a secolului al XV-lea. Abia *după* mijlocul secolului al XV-lea, cetățile vechi, în care intra și Hunedoara, au fost transformate după concepțiile arhitectonice noi. Exemplele citate din granițele vechiului regat al Ungariei, sunt numeroase: Spissky hrad, Trencin, Lietava, Strecno (Slovacia), Csövár, Füzér, Solmó (Ungaria). Ne mai interesează încă să inserăm aici că nu se cunoaște încă cu precizie procesul de (re)asimilare a turnurilor rotunde (nu sub forma donjoanelor, ci de rondele, barbacane sau bastioane)[115]. În aceleași vremuri, turnurile rotunde sunt aproape inexistente în Moravia[116], Boemia, unde apar, încă destul de rar, *după* mijlocul secolului[117], la fel ca în toată Germania. Ieșirea din impasul dat de insolitul turnurilor de curtină de la Hunedoara pare că se poate realiza dacă urmărim o altă origine a meșterilor. După câte știm, se pare că nimeni nu a privit mai atent spre Italia și arhitectura ei militară contemporană primei jumătăți a secolului al XV-lea. Or, informațiile sunt elocvente în a dezvălui că Francesco Sforza a refăcut Milano-ul distrus în urma războaielor cu Veneția, dispunând manșonarea turnurilor de incintă vechi, cu baze rectangulare. După acest eveniment de istorie militară, exemplul său a fost repede urmat de alți oameni politici[118]. Deci pare foarte probabil ca turnurile Hunedoarei să fi apărut imitându-le pe cele italiene, cu atât mai mult cu cât relația lui Ioan de Hunedoara cu Francesco Sforza este una timpurie și notorie. Dacă mai adăugăm faptul că o serie de ingineri militari

---

[115] I.Feld, *Das castrum des 15. Jahrhunderts als Forschunsproblem*, în *Castrum Bene*. Budapest, 2, 1990, p.30-31.

[116] M.Placek, Z.Mennsky, *Die Burgen Mährens im Spätmittelalter*, în *Castrum Bene*. Budapest, 2, 1990, p.276-295.

[117] T.Durdik, *Abriss der Entwicklung der böhmischen Burgen im 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts*, în *Castrum Bene*. Budapest, 2, 1990, p.321-339.

[118] A. Cassi Ramelli, *Architecture militare en Italie*, în *IBI.Bulletin*, 29, 1971, p.12-14.

italieni își aveau lucrările în biblioteca lui Matia Corvin[119], lucrări care, în parte cel puțin, au putut fi și moștenite de la părinte, atunci relația pe care o urmărim pare să aibă noi temeiuri.

Oricum, suntem de părere că, cel puțin din punctul de vedere al interpretărilor istorice, ar fi prea mult ca să ne imaginăm că *înainte de ascendența sa la funcția de guvernator*, Ioan de Hunedoara și familia sa au fost în măsură să ridice o fortificație de o asemenea amploare și care, în același timp, să utilizeze noutăți tehnice pe care majoritatea cetăților contemporane ei nu le conțineau încă. Contactele pe care Ioan de Hunedoara le-a avut cu performanțele de vârf ale arhitecturii militare din Italia s-au petrecut la vremea în care era un personaj mult prea neînsemnat sau prea sărac pentru a materializa un proiect transferat de acolo.

Pe lângă construcțiile propriu-zise, cetatea și castelul de la Hunedoara au avut o anume zestre, despre care referințele istoriografice vorbesc extrem de puțin. Se cunoștea o piesă excepțională, întreagă, respectiv o cahlă cu cavaler în turnir, așezat sub un superb ancadrament gotic, care a fost găsită cu prilejul șantierelor de restaurare de la începutul veacului[120]. Piesa a dispărut între timp fără urme. Alte descoperiri de cahle, cu destule detalii mai sunt semnalate și în anul 1870[121]. Pentru prima piesă s-ar putea spune că aparține unei perioade care se fixează foarte aproape după decesul lui Ioan de Hunedoara, despre celălalt grup, doar că aparțineau vag secolului al XV-lea. Nici un fel de cercetări mai noi nu ne-au ajutat să avem la dispoziție noutăți pe baza cărora să precizăm dacă sobele, cele mai sigure elemente de utilizare ale unor spații nobiliare, au fost sau nu montate din timpul care ne interesează aici.

---

119 Balogh Jolán, *Magyarországi Renaissance*. Budapest, 1953, p.16.

120 Möller I., *A Vajdahunyadi vár épitési korai*, în *Magyarország müemlékei*. III. Budapest, 1913, p.87, fig.55; V.Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p.754, fig.721.

121 Adrian A.Rusu, *Cahle din Transilvania (II)*, în *Arheologia Medievală*, I, 1996, p.125.

Ceea ce este încă sigur, este că, indiferent de câtă investiţie a fost făcută în cetate, în vremea lui Ioan de Hunedoara, probabil şi datorită unor şantiere continue, ea nu a devenit niciodată o adevărată rezidenţă folosibilă. Vom mai adăuga încă o apreciere care rezultă din poziţia periferică a localităţii faţă de marile căi de comunicaţie. Atât timp cât a rămas în funcţii politice cheie, Ioan de Hunedoara a preferat întotdeauna mai mult Timişoara[122]. În aceste condiţii, investiţia în castelul familiei însemna poate numai asigurarea pentru timpurile care ar fi putut să vină, într-un viitor oarecare, timpuri pe care, personajul nostru nu le-a mai apucat din cauza morţii.

[122] Vezi în acelaşi sens, Kubinyi A., *Nagybirtok és föúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétöl Mohácsig*, în *A Topolcai városi Múzeum közleményei*. Topolcsa, 2, 1991 (1992), p.214.

CULORILE PUTERII:

IOAN DE HUNEDOARA ȘI RENAȘTEREA

Mijlocul secolului al XV-lea a fost notat în istorii mai mult ca o densă perioadă de confruntări militare antiotomane. Sclipirea armelor și desfășurarea stindardelor a lăsat umbre dese asupra consistenței epocii în sine. Alegerea subiectului prezent a fost determinată de tentația de a descoperi explicații cauzale mai subtile pentru ceea ce a stat îndărătul gloriei militare a Hunedoreanului.

Ioan de Hunedoara a fost și el creația civilizației unei provincii care era dominată de contraste de diverse tipuri. Până la un punct, formația sa a fost tradițională, după care el a devenit, mai mult decât alți contemporani de-ai săi, un personaj al Europei. Aceasta s-a datorat, printre altele, și întâlnirii sale cu Renașterea.

Înaintea noastră s-au așternut încă rânduri destul de dense în idei relative la asociația sugerată de titlu[1]. În istoriografia românească, probabil din teama de a nu cădea într-o falsă capcană protocronistă, ea nu se întâlnește decât cu totul rar. O singură afirmație, foarte generală, formulată în anul 1972, a trecut neobservată datorită contextului în care fusese formulată și datorită lipsei obligatoriei demonstrații. Acolo se spunea: "Renașterea, în toate manifestările vieții sociale, politice și culturale a produs o puternică influență asupra lui [Ioan de Hunedoara, *n.n.*]"[2]. Deja punctul de plecare există, dacă acceptăm, alături de istoricii

---

[1] Bibliografia va fi citată în continuare, la timpul potrivit. Acest capitol folosește parte din art.nostru *Personalitatea lui Iancu de Hunedoara*, în *Vatra*. Tîrgu Mureș, nr.207, din 6 iun.1988, p.C.

[2] G.Lăzărescu, N.Stoicescu, *Țările Române și Italia pînă la 1600*. București, 1972, p.68. Foarte succint, problema a mai fost abordată și de E.Denize, A.Lukács, *Relațiile lui Iancu de Hunedoara cu Poggio Bracciolini*, în vol. *Românii în istoria universală*. III/1. Iași, 1988, p.146-156.

moderni ai Renașterii, că marelui curent înnoitor de la sfârșitul evului mediu i s-au asociat multe alte particularități decât numai acelea exclusiv artistice. Prin prisma Renașterii, i s-ar putea rediscuta lui Ioan de Hunedoara întreaga biografie.

Istoricii români acceptă, aproape ca un lucru comun, ideea potrivit căreia Renașterea a fost mai timpurie în Transilvania decât la sud și est de Carpați[3]. Puțini au sesizat însă că regele Matia Corvin, cel care a instaurat Renașterea în regatul Ungariei nu s-a format decât în interiorul acestui regat, iar formația sa a fost hotărâtă și împlinită de către părintele său, care era tocmai Ioan de Hunedoara. Dacă pornim doar de la această constatare, deja perspectiva înțelegerii temei acestui capitol devine alta.

Să urmărim, mai întâi, contactele pe care le-a avut cu leagănul Renașterii și ambasadorii săi. Din tinerețea lui Ioan ne-au rămas puține mărturii. Relatările târzii au schițat mai ales traseul geografic al modelării personalității sale. Tatăl său, Voicu, i-a dat o educație conformă cu cea a mediului tradițional din care se trăgea. În același timp, prezența părintelui la curtea regală din Buda, inevitabilă în postura sa de *miles aulicus*, l-au pus la curent cu realitatea ideilor sosite acolo de la sudul Alpilor. Același Voicu a avut însă strânse legături cu Filippo Scolari, comitele Timișoarei, căruia îi datorează, în bună parte, diploma de nobilitate și donația regală a Hunedoarei, din anul 1409[4]. Apropierea dintre cei doi din urmă, nu exclude prezența părintelui lui Ioan la fruntariile Italiei, cu prilejul conflictelor ungaro-venețiene din anii 1411-1412 și 1418. De aici au fost posibile prime luări de contact cu noutățile Italiei, noutăți transferate prin Voicu la întreaga familie.

Ucenicia politico-militară pe care Ioan o va parcurge de la sfârșitul copilăriei a fost în bună parte neobișnuită pentru

---

[3] Vezi spre exemplu sinteza mai nouă a lui Al.Tănase, *O istorie umanistă a culturii române*. II. Iași, 1995, p.8.

[4] Cf. Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.77, 89. Vezi cap.I din prezentul volum.

majoritatea elementelor nobilimii românești căreia i-a aparținut. A urmat, în ordinea etapelor de apropiere, intervalul din slujba aceluiași Filippo Scolari din Florența, așa precum se cunoaște, important personaj din anturajul regelui Sigismund de Luxemburg, o vreme devenit virtual șef al apărării frontului antiotoman (1405-1415). Un izvor contemporan, foarte bine informat și ulterior preluat de câteva ori în istoriografia italiană, afirma că florentinul "da giovanetto allevato" pe Ioan[5]. O afirmație răspicată a regelui Matia Corvinul, vine să întărească cele arătate. Spunea el: "acest excelent comandant l-a învățat pe tatăl meu primele lucruri din meșteșugul războiului și sub severa sa educație a devenit mai întâi cel mai viteaz oștean, apoi căpitan..."[6]. S-ar presupune de aici o lungă perioadă de timp, acoperită, în lumina altor izvoare mai târzii ori a unor interpretări istoriografice, că personajul nostru avusese o *peregrinatio* suficient de nebuloasă și de incertă, acum în timpul din urmă, descifrată de către Engel Pál[7]. Se cunoaște, destul de bine că la curtea timișoreană a florentinului noutatea italiană era vie și contaminantă[8], tot așa precum începuse deja a se face remarcată și la episcopia din Oradea, acolo unde, un alt Scolari, Andrea, era prezent în calitate de episcop. Personalitatea condotierului ajuns în slujba regelui Ungariei l-a influențat cu siguranță pe Ioan. Era un strălucit model al ascendenței omului superior dotat, dar cu origini îndeajuns de modeste, era, apoi, chintesența a tot ceea ce reprezenta mai bun în noua Italie: subtilitate politică, geniu militar, abilitate economică, apetit

---

[5] Apud Fl.Bánffi, *Filippo Scolari és Hunyadi János*, în *HK*, 1930, p.126.

[6] Cf. Vayer L., *Másolino és Roma*, Budapest, 1962, p.292-293 (l.magh.) și 91 (l.ital.), după un ms. din Bibl.Nazionale a Florenței.

[7] Hunyadi pályakezedése, în vol *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p. 91-105.

[8] Vezi I.Hațegan, *Banatul și începuturile luptei antiotomane (1386-1426). Rolul lui Filippo Scolari*, în *Rev.Ist.*, 31, nr.6, 1978, p.1025-1038; idem, *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*. Timișoara, 1997, p.149-150.

artistic. Ceva mai târziu, este ușor observabilă la Ioan de Hunedoara preluarea cel puțin a experiențelor militare din luptele cu turcii. Căci ultimul nu a ezitat în a-și alege să continue tactica cu care Scolari și-a încheiat cariera plină de încercări: ofensiva. Probabil de la același Scolari, viitorul guvernator a descifrat și atitudinile față de Țara Românească. În sfârșit, paralelismul produce și alte similitudini, dovedind, pentru beneficiul nostru direct, pregătirea și, parțial, formarea lui Ioan în acord cu valorile personalității renascentiste. Dacă Scolari i-a transmis și venerația către Madona Anunziata din Florența căreia, mai târziu, Ioan îi va trimite trofee din luptele cu turcii[9], atunci rezultă că dialogul pe teme italiene a fost de anvergură și cu urme trainice. Să mai remarcăm încă un ultim aspect, foarte interesant. Cetatea Timișoarei, sau poate, mai corect, rezidența comiților de acolo, a fost refăcută la ordinele aceluiași Scolari. Deși nu cunoaștem amănunte asupra acelor lucrări, vom constata în schimb că în timpul carierei sale politice, Ioan de Hunedoara a rezidat acolo mai mult decât în Hunedoara patrimonială[10], indiferent dacă împrejurările militare i-au solicitat-o ori nu.

După moartea florentinului, un an în slujba directă a regelui l-a pus față în față cu elitele și cosmopolitismul de la curte. Continuă apoi faza decisivă, anume aceea a călătoriei în Italia. Bonfini, în ton cu genealogia romană pe care i-o fabricase, susține că intenția de a vedea Italia a fost expresă[11]. Desigur, ar fi prea mult să-i credem și explicația pe care ne-o servește. Călătoria și apoi sejurul său, fixate între anii 1431-1433, a păstrat mai ales ecouri.

---

[9] Fl.Bánffi, *op.cit.*, p.129.

[10] Adrian A.Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, în *Anuar.Inst.Ist."A.D.Xenopol" Iași*, XXVII, 1990, p.173-174.

[11] Cf. G.Lăzărescu, N.Stoicescu, *op.cit.*, p.77; A.Armbruster, *Romanitatea românilor*, București, 1972, p.60.

În acei ani, românul de la Hunedoara (*Johannes Olahus*) a devenit ceea ce istoriografia românească s-a ferit să-l numească, din nejustificate rețineri veneratoare, un condotier adică. În anul 1600, Aliprando Caprioli va folosi termenul[12] într-o vreme în care aureola de conducător de stat și campion creștin îi surclasaseră deja conținutul. În Italia, Ioan a învățat ori s-a perfecționat în arta războiului după canoanele locale, sub bastonul de comandă al unor maeștri. I-a apreciat odată mai mult pe italieni ca administratori, ca oameni politici și de bun gust. Au fost contacte și contaminări umaniste de netăgăduit[13]. A deprins acolo limba, obiceiurile, moralitatea politică. De acei ani și de felul în care i-a petrecut, își va aduce aminte la un moment dat, într-o clipă de dezamăgiri, din intervalul iulie-noiembrie 1453[14]. Câteva cunoștințe făcute acolo vor evolua către prietenii trainice. Se presupune că cea mai rodnică a fost aceea legată cu un compatriot, Ioan Vitez de Zredna, aflat atunci la studii[15]. I-am mai putea socoti, eventual, pe ducii Milanului și pe umanistul Poggio Bracciolini. S-a afirmat într-o vreme, cu puține temeiuri, că portretul său a fost pictat în anul 1435 de Masolino da Panicale în baptisteriul lui Castiglione Olona, din bazilica San Clemente din Roma[16], ca o dovadă a urmelor trecerii sale prin Italia.

---

[12] Fl.Bánffi, *op.cit*, p.131.

[13] Rolul acestora a fost recunoscut și de către principalul monograf al personajului nostru, Elekes L. (*Hunyadi*. Budapest, 1952, p.99).

[14] N.Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. II. Paris, 1899, p.499-500, nota 5. Fr.Pall (*Relazioni di Giovanni di Hunedoara con l'Italia negli anni 1452-1453*, în *RESEE*, 13, nr.3, 1975, p.472) presupune că intenția lui Ioan a fost aceea de a merge în Italia ca pacificator. Dar pentru 400 de însoțitori, pentru care a cerut salvconduct Veneției, intenția pare mai modestă.

[15] Fraknói V., *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Budapest, 1897, p.13.

[16] Se pare că ideea provenea de la Fl.Bánffi (*Una scena del Rinascimento ungherese in un affresco del Battistero di Castiglione Olona*, în *Corvina*, Budapest, 15, 1935 și *Ricordi ungheresi in Italia*, Roma, 1948, p.46).

De remarcat că în întreaga Italie, numele său s-a fixat cu atributele de "blanc" (provenit, eventual de la blah, valah) sau "vaivoda". În esență, ambele se generează din vremurile dinaintea perioadei de apogeu a carierei. Cel dintâi știm că fusese utilizat anterior deceniului cinci, iar următorul în perioada anilor 1441-1446.

Există dovezi că și după ce urcarea în ierarhia politică s-a desfășurat vertiginos, până la cele mai înalte culmi, Ioan a continuat să se intereseze în descoperirea valorilor Renașterii, compensând tardiv lacunele de cultură pe care i le lăsaseră anii tinereții. Fără să știe latina savantă, s-a străduit, cu ajutorul apropiatului său colaborator, Ioan de Zredna, să-i cunoască tainele și să-și exprime ideile în pas cu formulările diplomatice și filozofia politică ale celor mai marcanți contemporani. A profitat apoi direct de pe urma studiilor fiului său Matia. Se pare că tânărul a fost utilizat nu doar ca tâlcuitor al corespondenței politice, ci și al unor opere umaniste. O comparație de epocă romantică îl asemuia cu Attendolo Sforza, al cărui fiu, Francesco, viitorul duce de Milano, îi lectura și el tatălui producțiile literare ale noilor vremuri[17]. Surprinzătoare și foarte relevantă este o scrisoare a lui Poggio Bracciolini către Ioan. Rezultă din ea interesul manifestat de către

---

Într-adevăr, Masolino a fost în Ungaria în anul 1427 și avusese relații strânse cu Filippo Scolari. Pictura în discuție fusese terminată în 1435. Reluări ale problemei s-au produs apoi la Koltay-Kaster J. (*Olasz magyar müvelödési kapcsolatok*, Budapest, 1941, p.26) și, nu de mult, de către T.Foffano (*La politica del legato pontifico Castiglioni nella crociata antihussita e i suoi rapporti con Sigismundo di Lussemburgo*, în *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca dei Rinascimento*, Budapest, 1975, p.22-23), cu toate că, în 1962, Vayer L. (*op.cit.*, p.94-95) demonstrase, credem noi, cu destulă claritate, netemeinicia identificării.

[17] Apud Csapodi Cs., *Hunyadi János és Poggio Bracciolini*, în *Filológiai közlöny*, Budapest, 11, nr.1-2, 1965, p.157.

cel de-al doilea pentru lucrările învățatului florentin[18]. Trimiterea și adunarea altor cărți a stat la baza celebrei biblioteci a lui Matia[19]. Personalitatea plenar renascentistă a lui Matia Corvinul datorează totul grijii și înțelegerii superioare a preceptelor educative ale tatălui. Alegerea mentorilor și conținutul întregii sale învățături au purtat pecetea voinței părintești. Alte semne al afinităților lui Ioan trebuie considerate și proiectele de căsătorie ale lui Matia cu o italiancă.

Nenumărate fire au continuat să-l lege pe Ioan de pământul de origine al Renașterii. Fie că le-a căutat și întreținut personal, fie că s-au sudat prin intermediul italienilor ori italienizaților veniți în regat, contactele au rămas intense și permanente[20]. După 1444, vechile sale relații neoficiale s-au amplificat și statuat prin politica de stat. Curia romană, intrată deja prin pontificatul lui Inocențiu al VII-lea (1404-1406) în orbita Renașterii, l-a urmărit atent, răspunzând cu solicitudine tuturor cererilor sale care nu implicau prea mari sacrificii financiare. Oameni politici și scriitori au traversat continuu granițele, pentru papă, colegiul cardinalilor sau personalități de marcă din ierarhia catolică[21]. Legații Romei, trimiși în Ungaria și pentru vecinătăți, inclusiv Moldova și Țara Românească, au fost, fără excepție,

[18] Abel J., *Adatok a humanismus történetéhez Magyarországon*. Budapest, 1880, p.159 și cometariile lui Csapodi Cs., *op.cit.*, loc.cit. Problematica reluată și de E.Denize, A.Lukács, *Relațiile lui Iancu de Hunedoara cu Poggio Bracciolini*, în vol. *Românii în istoria universală*. III/1. Iași, 1988, p.148-156.

[19] Fraknói V., *A Corvina-könyvtár alapitása*, în *Budapesti szemle*, 1924, p.98.

[20] Pentru ecoul faptelor și interesul manifestat față de el în Italia, vezi și Fr.Pall, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotto antiottomana del 1442-1443, condotta de Giovanni di Hunedoara*, în *RESEE*, 3, nr.3-4, 1965, p.433-463.

[21] Pentru relațiile epistolare vezi *Magyar humanisták levelei. XV-XVI. század*. Budapest, 1971, passim.

formați în noul spirit al vremurilor. Regele Alfons al Neapolului i-a fost, după cum se cunoaște, candidat la tronul de la Buda[22], amabil și darnic corespondent[23], potențial mentor sau socru pentru unul dintre fii[24]. Pe noul duce al Milanului, Francesco Sforza, Ioan l-a cunoscut în vremurile în care își făcuse ucenicia italiană. Apoi, dușmănia cu Frederic al III-lea de Habsburg a reluat și relansat mai temeinic vechile raporturi. Războiul italic din 1452 va prilejui oferte de mediere și, evident, schimburi de soli[25]. Cu Veneția a discutat frecvent probleme turcești, raguzane, general italiene[26]. Dogele Francesco Foscari (1423-1457) îl amintea ades cu prietenie[27]. Dar tot Veneției i se destinaseră mesageri ai guvernatorului pentru a târgui haine somptuoase și veselă de lux[28]. Florența a continuat să se asocieze memoriei lui Scolari. Cum am văzut mai sus, Ioan avea raporturi cu unul dintre cele mai celebre locuri de pelerinaj din localitate. Un document din 1454, emis de către magistratul orașului, pare să demonstreze relații mai vechi, poate de natură bancară[29]. În deja menționata biserică Anunziata s-a păstrat, un oarecare timp, în galeria figurilor de ceară de acolo,

---

[22] Fr.Pall, *Relazioni...*, p.453-478.

[23] Balogh J., *Erdély Renessance*. Cluj, 1943, p.50, 186.

[24] Fraknói V., *A Corvina-könyvtár...*, p.99. Vezi și E.Denize, *Relațiile lui Iancu de Hunedoara cu Alfons de Aragon și lupta antiotomană la mijlocul secolului al XV-lea*, în *Rev.Ist.*, 38, nr.8, 1985, p.782-795; idem, *La croissade de Varna et les relations entre Ianco de Hunedoara et Alphonse V d'Aragon, roi de Naples. Réalité et idéologie*, în vol. *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*. București, 1996, p.116-126.

[25] Fr.Pall, *Relazioni...*, p.453-456.

[26] Trecerea în revistă a raporturilor politice vezi la E.Denize, *Țările române și Veneția. Relații politice 1441-1541*. București, 1995, p.11-32.

[27] *Magyar humanisták levelei. XV-XVI. század*, p.124-125.

[28] Balogh Jolán, *op.cit.*, p.50, 336.

[29] N.Iorga, *Notes et extraits...*IV. București, 1915, p.103. Vezi și Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.428.

una care aparţinuse lui Ioan de Hunedoara[30]. Toate centrele italice, până acum înşirate, au avut reprezentanţi diplomatici permanenţi la curtea sa. La Ferrara, şcoala lui Guarino da Verona era deschisă în mod special tinerilor studioşi veniţi din regatul ungar. Ioan de Zredna făcea oficiul legăturii directe cu această şcoală. În sfârşit, Bologna s-a înscris şi ea în şirul partenerilor italieni. După victoria de la Belgrad, o scrisoare către ea se integrează în primul set de mesaje informative trimise în lume. Papa va urma abia după aceea[31].

Categoria italienilor care au avut tangenţe cu Ioan se subdivide în clasa celor împământeniţi şi a celor trecători prin regat[32]. Din prima, fac figură specială membrii familiei Manini. Florentini, moşteniţi de la Scolari, s-au specializat şi au excelat în organizarea exploatării sării din Dej, Sic şi Maramureş. Angelo şi Odoardo au fost înnobilaţi şi înzestraţi de către Ioan cu moşii în Bihor[33]. Florentini au mai fost Antonio Zati[34], Cristoforo *Italicus*, cămăraş monetar[35], şi Nicolo de Wagi, sol al lui Ioan în 1450[36]. Matia, viitorul rege, a avut în casa tatălui său o doică pe nume

[30] Fl.Bánffi, *Ricordi ungheresi...*, p.66.

[31] Teleki J., *Hunyadiak kora Magyarországon*. II. Pest, 1853, p.439, nota 7.

[32] Pentru contactele unor italieni cu regatul, în timpul lui Ioan de Hunedoara, vezi, în general, G. Lăzărescu, N.Stoicescu, *op.cit.*, p.50. Pentru italieni în Transilvania, vezi şi Balogh Jolán, *op.cit.*, p.30-33.

[33] Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.140, 329; C.Mureşan, *op.cit.*, p.153; Draskóczy I., *Olaszok a 15. századi Erdélyben*, în vol. *Scripta manent*. Budapest, 1994, p.129-131. Stăpânirile lor s-au extins însă şi în comitatul Dăbîca. Vezi *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*. III. Dej, 1900, p.42.

[34] Draskóczy I., *op.cit.*, p.126-127.

[35] Pohl A., *Cristophorus verdejegyei*, în *Az erem*. Budapest, 21, nr.33-34, 1965, p.255-257.

[36] *Magyar humánistak levelei*, p.180. Vezi şi Draskóczy I., *op.cit.*, p.128-129.

Elisabeta, care s-a întors pentru a muri în Italia, pământul ei de baștină. Fiul doicii, sculptorul Andrei, i-a așezat la căpătâi o inscripție de inspirație antică[37]. Izvoarele îl înregistrează și pe un oarecare Moise Bono din Veneția, familiar al lui Ioan de Hunedoara[38]. În sfârșit, prezența lui Paolo Santini din Ducci, în același anturaj, este controversată[39].

Traversând, prin cei din urmă amintiți, șirul celor greu de categorisit, ajungem în dreptul celor care au avut contacte temporare. La loc de frunte trebuie așezați legații papali. Mai cunoscut este Giuliano Cesarini, cel mort în cruciada de la Varna. Formația și contactele sale umaniste au fost de cea mai bună calitate[40]. A rămas în umbră o figură mai puțin cunoscută, dar de certă importanță. Este vorba despre Cristoforo Garatoni, episcop de Coron (Grecia), legat papal pentru Dalmația, Ungaria, Țara Românească și Serbia. Între anii 1442 și 1448 a fost un releu între Ioan și elitele renascentiste. A avut și el o soartă asemănătoare cu Cesarini, murind tot cu arma în mână, pe Cîmpia Mierlei[41]. Vom încheia cu Taddeo de Treviso, medic, diplomat și umanist care a intrat în legătură cu Ioan începând din anul 1443[42]. O categorie de cronici turcești amintesc faptul că în rândurile mercenarilor care luptaseră sub steagurile lui Ioan se aflaseră și italieni[43].

La vremea marilor bătălii cu turcii, de la mijlocului veacului al XV-lea, Ungaria începuse să-și formeze o pătură

[37] Fl.Bánffi, *Donna Elisabeta, Máthyás király dajkája*, în *Literatura*. Budapest, 2, nr.10, 1927, p.349-351.
[38] Fr.Pall, *Relazioni...*, p.472.
[39] Pro se pronunță Fl.Bánffi (*Filippo Scolari...*, p.133), contra Balogh Jolán (*op.cit.*, p.186).
[40] Fraknói V., *Cesarini Julián bibornok Magyarország pápai követ élete*. Budapest, 1890, p.3-9.
[41] Adrian A.Rusu, *Cristoforo Garatoni e Giovanni di Hunedoara*, în *Anuar.Inst.Ist.Arheol. "A.D. Xenopol" Iași*, XXIV/2, 1987, p.17-27.
[42] Despre el vezi *Magyar humánistak levelei*, passim.
[43] E.Denize, *op.cit.*, p.27.

selectă de inițiați în umanism. Or, se constată că această nouă intelectualitate se grupează și își găsește rațiunea existenței aproape numai în preajma guvernatorului. Este momentul să ne oprim, fie și numai schematic, asupra celui mai important și mai influent reprezentant al noului curent: Ioan Vitez de Zredna. Cu toate că a trecut prin Italia și a numărat prietenii strânse cu toți reprezentanții mai valoroși ai epocii sale, formația sa s-a datorat, în primul rând, prezenței la Buda a lui Pier Paulo Vergerio. Se bănuiește că cele mai multe volume latine ale aceluia le-a preluat tot el, după 1444[44]. Apropierea de Ioan de Hunedoara s-a produs de timpuriu, în mod cert în ultimii ani ai domniei lui Sigismund de Luxemburg. Pe atunci, Ioan Vitez își experimenta cunoștințele juridice în cancelaria regală. Dar, ulterior, concepțiile politice i-au unit în mod hotărâtor. Amândoi au conceput întărirea autorității centrale, pe baza sprijinului generos al nobilimii mici și mijlocii, din care proveneau deopotrivă. Amândoi formulează ideea păcii interne și cea a respingerii energice a ingerințelor otomane. Între 1445 și 1451, timpul în care Ioan de Hunedoara a fost guvernator, cei doi se identifică în asemenea măsură în actele diplomatice, încât un contemporan, Paul Ivanics, a adunat un epistolar zis al lui Vitez, plin cu scrisori formulate în numele lui Ioan de Hunedoara. Acțiunile celor doi s-au concertat cu atât mai perfect cu cât calitățile lor se completau. În jurul lor vor începe să iasă la lumină primele produse umane locale de vârf, trecute prin universitățile italiene. Înțelegând perfect penuria acelor elemente foarte capabile, loiale și extrem de utile scopurilor politice urmărite, împreună, Vitez prin relațiile personale specifice, Ioan de Hunedoara mai ales prin bani, au trimis continuu elevi către Italia și la alte școli de renume, din țări învecinate. Pe bună dreptate s-a constatat că, în vremea la care ne referim, este sesizabilă o relativă creștere a studenților din zonele geografice controlate direct de către

[44] Huszti J., *Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdete*, în *Filologiai közlöny*, Budapest, I, nr.4, 1955, p.532.

guvernator, respectiv din părțile estice și sudice ale regatului Ungariei[45]. Toată pleiada de umaniști de la curtea lui Matia a pornit de pe rampele de lansare ale vremurilor imediat precursoare domniei sale, astfel încât urmașul regal nu a cules decât roadele politicii anterioare.

Alături de Ioan de Zredna, sunt de amintit încă umaniștii Andrei de Vetiș, transilvan, și Nicolae Laszocki, polon. Câțiva călugări de valoare, dar anonimi, îi înconjoară pe cei doi mari protagoniști politici, în cancelarie, diplomație și administrație.

Dacă până în acest moment am sondat *atmosfera* și *infuziile* renascentiste posibile, pe care, o viziune istoriografică hipercritică ar putea să le repudieze ca simple posibilități, nu certitudini care se leagă de formația și manifestările personalității lui Ioan de Hunedoara, vom trece acum să dovedim și transpunerea lor în realitate, prin urmele depistabile.

Cariera politică a lui Ioan de Hunedoara a fost "una carriera rinascimentale... in tutto e per tutto", după expresia lui Tibor Kardos[46]. În ermetismul ascensiunilor sociale de tip medieval, nu ar fi fost loc pentru o atât de spectaculară promovare ca aceea a lui Ioan de Hunedoara. El ar fi fost un parvenit, un om fără familie sus-pusă și fără nici o poziție socială deosebită. La el totul s-a clădit pornind de la aproape nimic și ar fi incorect să-l judecăm amputat de cunoașterea argumentelor prin care Renașterea îi oferea justificarea ascendenței. Căci, spunea umanismul, omul își releva valoarea prin creație și fapte, nu prin naștere întâmplător privilegiată. Era dreptul său la exaltarea și recunoașterea propriilor sale virtuți[47]. Într-o scrisoare a lui Ioan de

[45] C.Feneșan, *Studenți din Banat la universitățile străine pînă la 1552*, în *Rev.Ist.*, 29, nr.12, 1976, p.1952.

[46] *Le relazioni umanistiche italo-ungheresi e il loro carattere*, în *An.Univ.Scient.Budapestini de R.Eötvös nominatae. Sectio philologica*, 4, 1963, p.32.

[47] *Ibidem*, p.41.

Hunedoara, din anul 1453, adresată lui Ulrich de Cilli, răzbat idei petrarchiene tranzitate prin Vergerio și Ioan de Zredna: "eu caut adevărata noblețe în inima umană, nu altundeva"[48]. Nu tocmai întâmplător, poate deja de atunci, umaniștii s-au străduit și au confecționat familiei Hunedoreștilor genealogia antică care era în măsură să-i mărească respectabilitatea. Este imposibil de admis că aceste concepții care sprijineau atât de perfect motivația rolului politic pe care Ioan de Hunedoara era chemat să-l joace în acele vremuri, să nu fi fost cunoscute și chiar încurajate deliberat de cel care beneficia ori era potențial beneficiar de pe urma lor.

Depășirea condiției voievodale a fost pasul care a inaugurat sistemul guvernatorial în regatul Ungariei. În noua sa calitate politică, Ioan a trecut uimitor de rapid la inițiative îndrăznețe, în continuarea spiritului pe care îl dovedise în posturi inferioare. Prerogativele regale au trecut în bună măsură în mâna sa, de drept sau de fapt. Le vom aminti aici pe cele privind donațiile nobiliare, conferirile de scaune episcopale, uzufructul unor dări religioase etc. Instructivă este și urmărirea metamorfozei caracterelor externe al actelor emise în numele său, unde se face remarcată transformarea intitulației, eliminarea condiționalului regal de danii, modificarea culorii cerii de pecete etc. [49]. Aceeași tendință novatoare și temeritate în negarea legitimității dinastice, afișată cu succes în 1440, la moartea lui Albert de Habsburg, în condițiile incertitudinii nașterii moștenitorului, recidivează după Varna, la dispariția lui Vladislav I, chiar în condițiile în care, Ladislau al V-lea Postumul revendica cu deplină dreptate succesiunea regală. Minoratul și tutela habsburgică au fost argumente suficiente ca să fie contestat. La un moment dat,

[48] Idem, *Petrarca e la formazione dell'umanesimo ungherese*, în *Italia et Ungaria, dieci secoli di raporti letterari*. Budapest, 1967, p.76.
[49] Vezi Hajnal I., *Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből*, în *Leveltári közlemények*, Budapest, 1, nr.1-2, 1923.

candidatul său la tronul Ungariei a devenit Alfons I Magnanimul, de Aragon, regele Neapolului (1442-1458).

În guvernarea lui Ioan de Hunedoara se regăsesc două atribute esențiale principelui renascentist: energia și mobilitatea. Cel dintâi dintre ele, l-am înfățișat deja mai sus. Dimensiunile sale reale sunt mult prea evidente pentru a relua în detaliu demonstrația sa. În schimb, ne vom opri o clipă mai mult asupra mobilității. Administrația în mișcare, pe care a practicat-o neîntrerupt, în toată cariera sa, depășește tot ceea ce se văzuse până atunci la o personalitate politică de o asemenea talie. Nici măcar ultimii regi Jagelloni, dinaintea finalului de la Mohács, luați împreună, nu suferă comparație la acest capitol. În Transilvania cel puțin, nu a existat loc pe care Ioan să nu-l fi traversat și văzut. Un calcul ne permite să estimăm că drumurile ardelene au fost necontenit străbătute în circa 60 de luni, între 1444 și 1456. Adăugăm apoi alte 20 de luni de campanii militare. Din totalul de 192 de luni, aparținătoare anilor desemnați, numai 27 nu au atestări (dar, din ei, 25 privesc perioada în care a fost voievod). Nici un târg, oraș ori castel nu l-a găzduit încontinuu mai mult de trei luni. Este de-a dreptul fantastic acest uriaș efort de mobilizare care i-a fost, fără nici o îndoială, una dintre explicațiile succesului său politic[50]. Cele arătate nu fac decât să dezvăluie, așa cum nici un alt indicator nu o poate face, concepțiile politice care l-au dominat și pe care a înțeles să le aplice. În lipsa unui aparat birocratic eficient și constant fidel, era cea mai potrivită soluție de guvernare. Acest stil politic nu mai are nimic în comun cu evul mediu, cu vizitarea periodică a domeniilor regale ori a teritoriului statului și consumarea pe loc și pe rând a produselor de la fiecare.

Într-o vreme s-a scris și despre o anume captare a energiilor "spontan renascentiste" ale poporului, realizată de Ioan de Hunedoara cu câteva prilejuri. Belgradul a fost numai unul

---

[50] Adrian A.Rusu, *Întregiri și interpretări...*, p.173-175.

dintre ele[51]. Ideea ar trebui reevaluată căci a fost susținută într-o perioadă istorică și într-un context istoriografic care încurajau exagerările prin care participările populare ori validarea personalităților istorice prin "masele populare" erau cele care dădeau sens și conținut dezvoltării sociale. Că s-a bucurat de un anume magnetism, nu se poate însă nega. Era condiția necesară care să-l facă recunoscut drept conducător de mulți care nu depindeau de el în ierarhia societății.

Felul său de luptă a avut suplețea și vigoarea luptelor din peninsula Italiei. Mercenarii i-au fost numeroși, mai numeroși decât în orice altă armată locală de până la el. Majoritatea campaniilor militare au fost conduse personal, ceea ce, dată fiind poziția politică pe care a deținut-o de la un anume moment, nu mai era strict necesar. Enea Silvio Piccolomini, viitorul papă Pius al II-lea, îi pune în seamă discursuri pentru îmbărbătarea ostașilor. Și tot același umanist va găsi o bună comparație cu atitudinea lui Scipio, atunci când un spion turc va fi plimbat prin tabăra creștină pentru a-l impresiona[52]. După mărturia cronicarilor, la sfârșitul bătăliilor, Ioan de Hunedoara a dat porunci pentru ridicarea unor *tropheum*-uri pe câmpurile de luptă[53]. Iar pentru ca izbitoarea comportare de comandant antic să se concilieze cu vremurile creștine, tot el va inaugura în Transilvania practica construirii de biserici pe locul vechilor lupte. Cum cele interne au fost puține, ne-a rămas doar biserica de la Sîntimbru (jud.Alba), despre care o întreagă tradiție istoriografică afirmă că este (re)ctitorită de către el. Comemorarea celorlalte victorii s-a tradus prin donații și construcții religioase în alte părți ale regatului. Prin acest apetit constructiv postbelic, cu aspect de memoriale, Ioan de Hunedoara îl precede în mod strălucit pe Ștefan cel Mare. Imposibil ca *toate*

[51] T.Kardos, *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest, 1955, p.106-114.
[52] N.Iorga, *Notes et extraits*..., II. p.41.
[53] Bonfini, cf. Balogh Jolán, *op.cit.*, p.50.

aspectele înșirate de cronicari, în legătură cu viața militară, să fi fost numai simple licențe istoriografice umaniste.

Activitatea prodigioasă antiotomană l-a apropiat, de asemenea de Renaștere. Umaniștii contemporani sau cei imediat următori l-au asimilat unui personaj care merita să stea în rândurile lor. Ei îl socoteau, în felul său, un artist, este drept al războiului, dar unul asemenea celor antici. Putea fi oricând așezat, așa cum o și face de altfel, Andrei de Pannonia, alături de Alexandru cel Mare, Hanibal și Scipio Africanul[54]. Pentru Bonfini a fost omul cu suflet de roman, chintesență de înțelepciune și vitejie[55]. În sfârșit, el poseda, așa cum se exprima Bracciolini, acea *sapientia et humanitate*[56] care constituia liantul spiritelor luminate ale epocii. Într-o anume conjunctură, obiectul străduințelor sale l-a constituit combaterea "barbarilor" medievali și conservarea valorilor culturale adunate sub genericul Europei creștine. Și pentru ca tabloul să fie pe de-a întregul arhaizat, unitățile militare devin legiuni, anarhia militară republica cea perimată din preajma imperiului, totul în decorul geografiei de pe *Tabula Imperii Romani*. Desigur nu au lipsit nici accentele particularizante ale unui *tipo hunyadiano*. Dar acelea se vor contura mai târziu, chiar prin depărtarea de la prototipul real, de dragul construirii unui precursor artificial de erou politic, înveșmântat în haine naționale maghiare.

În prelungirea acestor atitudini și calificative ale umaniștilor se situează la Ioan de Hunedoara conștientizarea propriei sale eroizări. Fenomenul își făcuse loc deja în preajma lui Filippo Scolari. Adevăratele sale dimensiuni impuneau controlul gesturilor tuturor personalităților italiene din anii 1431-1433. Scrisoarea din 4 aprilie 1448, semnată de Poggio Bracciolini, îl punea pe Ioan la curent cu ecourile faptelor sale și cu preocupările

---

[54] Cf. Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.104.
[55] *Chronica*, III/4. Cf. Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.105.
[56] Abel J., *op.cit.*, p.158.

umaniste de consemnare a aceloraşi fapte, într-o biografie. Acolo întâlnim avertismentul *tibi aeterna gloria praeparata est*[57]. Eşafodajul gloriei sale antume se contrapunea, în acelaşi context, aceluia a regelui Cyrus, imortalizat de Xenofon[58]. Substanţa unor lucrări istoriografice mai târzii nu va fi posibilă fără înregistrarea şi transmiterea ei de către oameni cu simţuri asemănătoare, contemporani. Opuscule şi poeme se dedicau frecvent puternicilor lumii şi nu vedem de ce Ioan de Hunedoara ar fi făcut excepţie de la fenomen. De altfel, urmele unei astfel de opere au rămas în bibliotecile Florenţei[59]. Şi tot de acolo, magistratul scria Siennei, în anul 1453: "Giovanni Vaivoda, riputatissimo et gloriosissimo capitano, più che qualumche altro de nostri tempi"[60]. Legătura specială cu Bracciolini trebuie să o luăm doar drept o fericită mărturie, întâmplător conservată şi nicidecum o excepţie. Orgoliul, sentimentul istoriei construite şi al perenităţii realizărilor personale, răzbate la Ioan de Hunedoara pe cele câteva epigrafe ale construcţiilor pe care le-a comandat. Dar, la ele vom reveni ceva mai jos. Semnificaţii asemănătoare dobândesc şi explicaţiile date de către el lui Wawrin, pe Dunăre, în momentul în care refuza aventura gratuită a unei expediţii insuficient pregătită[61].

Nefructificată din punct de vedere al investigaţiei istoriografice, a rămas direcţia politicii religioase a omului de stat. Pornind de la mediul de origine ortodoxă, personajul nostru a trăit şocul ori a parcurs fără zbateri convertirea familiei, act pe care l-a văzut, probabil ca mulţi alţi nobili români, justificat prin unirea proclamată la Florenţa. I-a cunoscut îndeaproape pe husiţi, ca şi cutumele religioase musulmane. Au fost vectori care adunaţi în

---

[57] Csapodi Cs., *op.cit.*, p.156.
[58] Abel J., *op.cit.*, p.159.
[59] Fl.Bánffi, *Hunyadi János itáliai tartozkodása*, în *ÉM*, 39, 1934, p.261-262.
[60] N.Iorga, *Notes et extraits*... II, p.499.
[61] Cf. G.Lăzărescu, N.Stoicescu, *op.cit.*, p.73.

mănunchi au produs efecte pe care le-am văzut mult prea puțin urmărite sau cel puțin sugerate. Dar și aici, cu totul surprinzător, descoperim un punct de contact cu umanismul. Idealul acestuia din urmă fusese eliberarea omului de constrângerea ermetică a dogmelor. În această direcție, Pier Paulo Vergerio l-a influențat puternic pe Ioan de Zredna. Or, Vergerio se apropiase sensibil de dreapta husită, preconizatoare a unei religiozități simple, biblice, îndrumată de o biserică renovată[62]. Posibil ca nucleul acestor concepții să-l fi influențat și pe Ioan de Hunedoara. "Ecumenismul" său nu înregistrează nici o clipă accente critice la adresa organizării bisericii de stat. El a reținut și întreținut un spirit tolerant, nu lipsit chiar de bunăvoință față de ortodocși și total indiferent la ideea cruciadelor antihusite. Pe de altă parte, cruciada sa antiislamică este ponderată totdeauna de raționalism.

În dreptul capitolului vieții economice, sunt de înscris fapte care pledează și ele pentru o viziune nouă adoptată de către guvernarea lui Ioan de Hunedoara. Iese manifest în evidență binevoitoarea sa poziție față de orașe. În Transilvania cel puțin, Sibiul și Brașovul s-au găsit în corespondență directă și curentă cu el. Clujul a fost în bună parte repus în drepturi după sancționările ce i-au fost aplicate la stingerea focurilor Bobîlnei, unde avusese un rol nu lipsit de importanță. Salturi au înregistrat în evoluția lor orașe ca Satu Mare sau Timișoara. O existență prosperă au cunoscut minele de toate categoriile. Au fost deschise altele noi. Salariile lucrătorilor au atins cote nedepășite multă vreme după mijlocul veacului al XV-lea[63]. Burghezi merituoși, antrenați în administrarea lor, au fost trecuți în rândurile nobilimii, prin danii și diplome de nobilitate. Starea minelor de sare l-a făcut pe Ladislau al V-lea să recunoască că Ioan de Hunedoara le-a readus la înflorirea din timpurile lui Filippo Scolari[64]. Cunoștințe personale

[62] T.Kardos, *Le relazioni...*, p.39.
[63] Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.141.
[64] *Ibidem*, p.307.

ori sfaturi competente, fidel urmate, au făcut ca o atenție specială să fie acordată creșterii animalelor. Pe domeniile sale s-au întemeiat herghelii care au asigurat necesarul oștii regale din toată domnia regelui Matia, iar vitele exportate au adus însemnate venituri în bani vistieriei. De altfel, se observă că Ioan de Hunedoara, spre deosebire de cei mai mulți șefi politici contemporani lui, nu a avut greutăți deosebite în manevrarea banilor. Și toate acestea se petreceau în condițiile în care nu s-au practicat zălogiri și împrumuturi împovărătoare. Moneda a rămas de asemenea stabilă. Pentru noua înțelegere acordată administrației economice, pledează, foarte convingător, și pleiada de dieci promovată în slujbe. Acei școliți ai timpurilor au adus rigoare și eficiență în compartimente până atunci lăsate spre beneficiul unor slujbași de altă natură. Dacă prezența unui Nicolae, în funcția de protonotar al Transilvaniei (1415)[65], nu constituie o surpriză, în schimb, un Blasiu a fost castelan la Șoimuș, un Francisc a condus, în aceeași calitate de diac, Hunedoara, Nicolae de Sasvar a fost comite al cămării sării în Maramureș, Ambrozie de Földeak, la Szeged, Ioan de Feheregyhaz a ajuns vicecomite de Timișoara, un alt diac, pe nume Mihail, se ocupa cu aprovizionarea armatei. După cum observasem ceva mai sus, Ioan se îngrijise personal de educarea și înmulțirea numărului celor care știau carte.

În sfârșit, deja ades menționata preocupare pentru stimularea învățământului tinerilor săraci și dotați se interpretează și ca o îndeletnicire de mecenat. Imediat alături, în spirit identic, trebuie considerate edificiile sale. Patronajul făcut în spirit medieval, este depășit pentru a deveni un mijloc de propagandă, de orgoliu. La Teiuș, pe frontonul intrării, numele lui Ioan se citește vizibil, în contrast cu vechea mentalitate prin care comanditarul beneficia, cel mult, de un blazon pe o anume cheie de boltă[66]. Apoi, în castelul Hunedoarei, un pilastru adăpostește o altă

[65] Arh.Naț.Magh. Dl.29.492.
[66] Balogh Jolán, *op.cit.*, p.50.

inscripție prin care înălțarea întreagă a fost definită nu doar cu un termen utilitar concret, ci cu acela de *opus*[67]. Vocația de constructor, interpretabilă și ea în sens renascentist, l-a determinat să facă serioase investiții[68]. Stigmatul corbului cu inel se așeza la Alba Iulia, Baia Mare, Buituri, Chilia, Cluj, Gîrbova de Jos, Hațeg, Hunedoara, Sîntimbru, Șumuleul Ciucului, Teiuș. Au rămas încă neelucidate construcțiile sale din Bistrița, Brașov, Deva, Șoimoș și Timișoara. Surprinzător de puține lucruri se știu încă despre înălțările militare ale vremii lui, cu toate că prezența arhitecților italieni castramentari reprezintă o certitudine. Un turn hunedorean a fost un peremptoriu produs al concepțiilor italiene de ultimă oră[69]. Domeniul picturii se ilustrează și el foarte puțin. Din cele câteva blazoane elaborate în cancelaria sa, păstrate până la noi, înțelegem operarea unei selecții în rândul pictorilor miniaturiști. Blazonul lui Petru de Bîrsău frapează prin naturalețe, prospețime coloristică și ignorarea austerității de tip gotic[70].

Renașterea produce deja moda cotidiană la nivelul vârfurilor societății. Veșminte, podoabe și veselă au fost comandate la Veneția, printr-un sol anume[71]. Singura sa reprezentare de epocă, tipărită în anul 1488, în *Cronica* lui Thuróczy, ni-l înfățișează în armură italică de cea mai bună factură, iar harnașamentele de lux sosiseră tocmai de la Neapole, nu fără oarecare peripeții[72].

Succesiunea datelor și interpretărilor expuse nu are privilegiul exhaustivității. Important este să acceptăm că, chiar

---

[67] *Ibidem*.

[68] Observații minime privind implicarea în arhitectura Renașterii vezi și la G.Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. București, 1987, p.91-92.

[69] *Ibidem*, p.30.

[70] Adrian A.Rusu, *Documente inedite privitoare la comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea*, în *Sargetia*, XV, 1981, p.93-94.

[71] Balogh Jolán, *op.cit.*, p.50.

[72] *Ibidem*, p.335-336.

dacă nu ne-am propus nici o clipă să refacem total imaginea unei personalități istorice, între el și Renaștere, înțelegând prin cea din urmă oameni, idei și piese de cultură materială, au existat numeroase relații. Care dintre ele au fost numai adieri novatoare, fără contaminări reale, este, adesea, extrem de dificil de discernut. Efortul reinterpretărilor, din optica Renașterii, este continuabil pe măsura sondării compartimentelor încă umbrite. Dar, - și acesta este probabil cel mai important temei al prezenței acestor pagini -, raportul Ioan de Hunedoara - Renaștere, deschide perspective noncomformiste de înțelegere asupra multor aspecte ale societății medievale de la mijlocul secolului al XV-lea. Tonul dat de personalitatea excepțională a hunedoreanului se va prelungi în microstructură, iar de aceea, tot ceea ce ține de el, are importanța unui barometru. Nu vom pierde din vedere nici ambianța predominant tradiționalistă a timpurilor. Aceea va atârna încă greu în balanța judecății finale a societății de la mijlocul secolului al XV-lea. Prospețimea renascentistă operează încă pe fundalul tern al unui mediu limitativ și nu întotdeauna permeabil.

OPŢIUNILE RELIGIOASE:

SINODUL DE LA FLORENŢA ŞI URMĂRILE LUI ÎN REGATUL UNGARIEI ŞI ÎN TRANSILVANIA

În Transilvania medievală şi vecinătăţile ei fenomenul religios a cunoscut sciziunea cronică impusă de practicarea paralelă a cultelor ortodoxe şi catolice. Coexistenţa lor a fost, în cea mai mare parte a timpurilor, un conflict neîncetat. Catolicismul, superior înzestrat instituţional, lângă el cu puterea politică, a format întotdeauna latura activă, ofensivă a bipolarităţii bisericeşti. El şi-a arogat doctrinar, ca un deziderat maximal, sarcina mistuirii bisericii ortodoxe. Prozelitismul acesta unilateral a traversat, ca un fir roşu, istoria politico-religioasă transilvană, până către vremea Reformei. Pentru a justifica insuccesul de fond al îndelungatei sale strădanii, de la început trebuie să recunoaştem bisericii ortodoxe o forţă pasivă eficace care s-a extras sinuos dintr-o interferare profundă în viaţa comunităţilor rurale româneşti. Explicaţia, foarte utilizată în toate tratatele de istorie a bisericii ortodoxe, ar merita încă mult nuanţată. Căci, odată cu progresul cercetărilor istorice, constatăm adesea meandrele existenţiale ortodoxe, în nici un caz caracterizabile doar prin strălucite şi continui succese.

Înainte de a păşi în dezvoltarea temei pe care ne-am propus-o aici, vom face operaţiunea de a ne apleca asupra câtorva scrieri anterioare. Este nevoie de acest scurt demers critic, cu atât mai mult cu cât subiectul a continuat şi continuă să suscite un interes constant. El a rezultat nu numai din neostenitele eforturi de unire, unele realizate cu mai mare succes decât cel de la Florenţa, dar şi din mereu reînnoitul dialog interconfesional. Trebuie să o spunem din capul locului, că tocmai această constantă implicare a intereselor contemporane, a subiectivat grav multe luări de poziţii, fie dintr-o parte, fie din cealaltă. Viziunile separate s-au născut aproape imediat după sinod, în lumea catolică şi cea ortodoxă, continuând apoi până în zilele noastre. Ceea ce

este de remarcat însă este că, dacă evenimentul propriu-zis, al sinodului, a dobândit o literatură istorică foarte bogată, în schimb, urmările sale, au fost nedrept de puțin investigate[1], oricum disproporționat de puțin față de acelea ale punctului de pornire. În istoriografia românească, partizanatul a fost augmentat prin prezența bisericii greco-catolice, ai cărei reprezentanți au privit întotdeauna cu plăcere evenimentele de la 1439[2], ca un preludiu justificativ la ceea ce s-a întâmplat la confluența secolului al XVII-lea cu cel de-al XVIII-lea. Referirea la Florența s-a făcut frecvent în actele secolelor XVIII-XIX, privindu-i pe greco-catolicii români[3]. În schimb, istoriografia ortodoxă s-a mărginit să constate, dar, în același timp să și limiteze, pe cât posibil, succesul sinodului în Moldova, unde datele istorice erau de netăgăduit[4], dar s-a ferit constant să lărgească discuția fie și numai

---

[1] Una dintre cele mai timpurii investigări, astăzi pe nedrept uitate, aparține lui I.A.Fessler, *Die Geschichte der Ungarn und ihre Landsassen*. IV. Leipzig, 1816, p.1121-1128.

[2] I.Boroș, *Relațiunile eclesiastice ale Românilor din Ungaria și Transilvania în veacul al XV-lea*, în *Unirea*. Blaj, VII, 1897; Șt.Pop, *Românii la conciliul din Florența*, în *Răvașul*, 6, 1908, p.214-222, 281-285, 321-324, 390-405, 523-526, 593-600, 696-702; 7, 1909, p.12-15, 94-97, 159-164, 233-240, 312-318; Referințe mai sunt de semnat la T.Cipariu, A.Bunea. La aceștia se adaugă istoriografia catolică în l.rom., cu cel mai bun exemplu la C.Auner, *Moldova la soborul din Florența*. București, 1915, 60 p.

[3] Vezi N.Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S.Stephani*. I-II. Oeniponte, 1885.

[4] N.Popescu, *Conciliul de la Florența*, în *BOR*, 22, 1898; C.Marinescu, *Sinodul de la Florența și cele mai însemnate încercări de unire anterioare*. București, 1900; I.G.Sbiera, *Contribuiri pentru o istorie soțială cetățenească, religioasă bisericească și culturală, literală a românilor dela originea lor încoace pînă în iulie 1504*. Cernăuți, 1906, p.664-700; I.Zugrav, *Încercările de unire de la conciliul din Lyon (1274), pînă la cel din Florența (1439)*. Cernăuți, 1922; P.S.Năsturel, *Cîteva observații despre sinodul de la Florența*, în *Mitropolia Olteniei*, 11, nr.9-12, 1959, p.643-648 (și în l.franc. în *Südost-Forschungen*,

către posibilitatea unor urmări postflorentine și în regatul Ungariei, alături de concertul de urmări perceptibile în toată creștinătatea momentului. Fără să existe nici un fel de motivații comune, iată că subiectul producea o neașteptată și involuntară apropiere a istoriografiei românești ortodoxe, de foarte tăcuta istoriografie maghiară. În afara câtorva foarte minore opinii, care mai au dezavantajul de a fi și destul de vechi, istoriografia maghiară nu a atacat, nici ea, la rândul ei, problematica postflorentină[5]. În lumina acestor constatări, partizanatul istoriografic a fost, în acest caz, specific numai interiorului istoriografiei noastre. După scoaterea din legalitate a bisericii greco-catolice (1948), opiniile istoricilor ei, câți au emigrat, s-au făcut auzite destul de puțin, iar ceea ce s-a scris a ajuns rar la cunoștința istoricilor din România. Ideea a reînceput să fie discutată abia în deceniul din urmă. Cu toată timiditatea cu care a fost din nou "strecurată" în istoriografia românească[6], ea a avut

München, 18/1, 1959, p.84-89); M.Șesan, *Unirea florentină și papalitatea*, în *Mitropolia Ardealului*, 6, nr.7-8, 1961, p. 403-423. Dintre acestea, multe tratează subiectul ca unul de istorie bisericească universală, fără neaparate implicații românești.

[5] Dacă un Bunyitay V. (*Biharvármegye oláhjai s a vallás-unio*, în *Értekezések a tört. tud. köréből*. Budapest, XV, nr.6, 1892) problematica era expusă, dar fără referiri la Florența, în mica sinteză, mai nouă, a lui Juhász I. (*A középkori nyugati misszió és a románság*, în *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönvé*. Cluj, 1942), se vorbește doar despre misionarismul în timpul lui Ioan de Hunedoara și Ioan de Capistrano. Pentru absența totală a problemei este relevantă citarea unei ultime contribuții sintetice privitoare la raporturile Ungariei cu Sfântul Scaun, vezi E.Kovács P., *A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437-1490)*, în vol. *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Budapest, 1996, p.97-117.

[6] Adrian A.Rusu, *Un formular...*, p.66; idem, *Giovanni di Hunedoara e Cristoforo Garatone*, în *Anuar. Inst.Ist.Arheol."A. D. Xenopol" Iași*, 24 /2, 1987, p.17-26; idem, *Miscellanea Hatzegiana (II)*, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 272-273; Adrian A.Rusu et alia, *Ctitoria Sărăcineștilor din Sălașu de Sus (jud.Hunedoara)*, în

oarecari ecouri[7]. Chiar în anul apariției acestui volum, înregistrăm și o cercetare independentă, realizată special pentru acest subiect[8].

După cum se cunoaște, expansiunea otomană a implicat, printre multe altele, și transformări sensibile la nivelul mentalului patronat de religia creștină. Realitatea dură a victoriilor și cuceririlor musulmane era de natură să revizuiască și pozițiile intercreștine. Din anul 1373, an în care papa Grigore al IX-lea îi așeza pe turci și pe românii ortodocși în același plan[9], și până către mijlocul secolului al XV-lea, au survenit modificări structurale. Un dialog pe teme confesionale s-a lăsat alimentat de interese bilaterale. Ultimul colț de Bizanț, socotit încă centrul doctrinar ortodox, era încercat de lucide tendințe de alianță cu dușmăniții urmași ai latinilor care cuceriseră perfid, la 1204, Constantinopolul. La curtea basileilor Paleologi se așezau în talgere de balanță, un conservatorism fatalist și o unire bisericească potențial salvatoare. În extrema adversă, papalitatea conjuga perenele-i visuri de supremație creștină universală, cu

---

Anuar.Inst.Ist.Arheol.Cluj-Napoca, XXVIII, 1987-1988, p.171; au urmat apoi două comunicări tematice directe pe această temă, susținute la Institutul de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca și la sesiunile aniversative Matia Corvin, desfășurată la Cluj-Napoca și Budapesta, toate din anul 1990.

[7] Ligia Boldea, *Cîteva considerații privitoare la familia nobilă de Măcicaș (sec.XIV-XVI)*, în *Sargetia*, XX, 1986-1987, p.176 (cu ideea reluată în teza de doctorat finalizată în anul 1998); Ioan A.Pop, *Privilegii obținute de români în epoca domniei lui Matia Corvinul*, în *Rev.Ist.*, 2, nr.11-12, 1991, p.674; I.Drăgan, *Aspecte ale relațiilor dintre români și puterea centrală în timpul lui Matia Corvinul 1458-1490*, în *Rev.Ist.*, 3, nr.9-10, 1992, p.913; idem *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998, p.95-100; Ioan A.Pop, *Națiunea română medievală*. București, 1998, p.70.

[8] M.Diaconescu, *Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie*, în *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare, I, nr.1-2, 1997, p.29-62. Volum apărut în martie 1998.

[9] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.224-225.

viziunea de coșmar a depășirii Balcanilor de către adepții lui Mahomed. În aceste conjuncturi, nici una dintre tabere nu a tăinuit vreodată ultima rațiune a reluării cu vigoare a problemelor de ecumenism creștin, adică rațiunea politică.

După primele decenii ale secolului al XV-lea, cancelaria papală a repercutat noua atmosferă pregătitoare de antantă, abținându-se de la violențe lingvistice prea supărătoare. În desele cazuri în care făcea referiri la lumea ortodoxă, a început să se exprime impersonal și constatativ, dar fără să deprecieze vreodată pericolul turcesc. Deceniul al patrulea al secolului al XV-lea a marcat etapa maturizării ideii de unificare religioasă creștină. Curia romană și Bizanțul au căzut de acord asupra necesității unui sinod-conciliu care să netezească divergențele doctrinare și să semneze, cu autoritate egală vechilor sinoade ecumenice, din primele secole de istorie creștină oficială, un act de reunire durabilă și necontestată. Formula se născuse din experiența repetatelor insuccese ale angajamentelor și acordurilor formulate anterior, care îi priviseră deopotrivă pe basilei și pe papi[10].

În contextul definit mai sus, Sigismund de Luxemburg fusese implicat în dubla sa calitate de împărat romano-german și de rege al Ungariei. Bun cunoscător al problemelor otomane și pus în fața eșecului de proporții al cruciadei catolice din 1396, încheiată așa precum se cunoaște, lamentabil, la Nicopole, el s-a arătat adept convins al soluției unioniste. A mers până acolo încât a oferit capitala sa maghiară, orașul Buda, ca loc posibil al viitorului sinod, poruncind chiar recenzarea caselor de gazdă. S-a angajat, în același timp, să asigure întreținerea împăratului Ioan al VIII-lea și a patriarhului Constantinopolului[11]. Pe lângă eforturile personale al împăratului-rege, un oarecare rol l-au avut și legații

[10] J.Gill, *Eleven Emperors of Byzantium seek Union with the Church of Rome*, în vol. *Church Union: Rome and Byzantium (1204-1453)*. London, 1979, p.72-84.

[11] Gy.Moravcsik, în vol. *Studia byzantina*. Budapest, 1967, p.353-356; Mályusz E., *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984, p.122.

papali ai acelor ani. Ei au propagat consecvent politica curiei romane de apropiere, cu atât mai mult cu cât regatul Ungariei deținuse întotdeauna o poziție cheie în relațiile Orient-Occident. Semnificativă a fost, de pildă, activitatea inchizitorului Iacob de Marchio de Picano, trimis de la Roma în 1436, care va excela numai pe teren antihusit[12]. Energiile convertizatoare se îndreptau statornic către eretici, în timp ce schismaticii trebuiau doar întorși "la calea dreaptă a religiei catolice"[13]. Au fost categorice deosebiri și nuanțări peste care interpretările au trecut mult prea ușor. În sfârșit, ca un ultim aspect concret și semnificativ al preliminariilor, vom aminti convertirea, sau poate mai corect, reorientarea supunerii ierarhice, în martie 1436, a mitropolitului Grigore al Moldovei, și învestirea sa cu largi prerogative pentru acțiune în rândurile ortodocșilor români[14]. Era de așteptat ca turnura din politica religioasă să se resimtă și de către locuitorii români ai regatului Ungariei. Și fenomenul s-a produs, într-adevăr. Un prim pas sigur, realizat în întreaga suprafață a regatului, cu implicarea regalității, a fost blocarea vechilor atitudini antiortodoxe și supunerea lor unei noi perspective ce se voia antitetică.

La puțină vreme după moartea lui Sigismund de Luxemburg, eveniment care a lipsit partida catolică de un sprijin real și bine informat, ortodocșii și catolicii s-au întâlnit într-un sinod. După tratative desfășurate la Ferrara și Florența, în prezența împăratului Ioan al VIII-lea, a patriarhului Constantinopolului, a papei Eugeniu al IV-lea și a altor ierarhi, actul unirii bisericilor a fost promulgat solemn în data de 6 iulie 1439.

---

[12] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.604, 608, 706, 723. Legat de aceasta, vezi și G.Lăzărescu, N.Stoicescu, *Țările române și Italia*. București, 1972, p.66-67.

[13] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.608.

[14] P.S.Năsturel, *Quelques observations sur l'union de Florence et la Moldovie*, în *Südost-Forschungen*, München, 18/1, 1959 și în l.rom. în *Mitropolia Olteniei*, 11, nr.9-12, 1959, p.643-648.

Așa cum de altfel era firesc, propagarea hotărârii unirii celor mai importante biserici creștine, a urmat automat în toate țările creștine. Ea nu a fost lăsată numai pe seama participanților la sinod. Printre altele, știm că la 2 august 1439, unui scrib i se făcuseră plăți pentru nu mai puțin de 310 còpii ale bulei *Laetentur coelli*[15]. Ele au fost pe urmă diseminate prin căile ordinare de informare din structura ierarhică, către cunoașterea majorității comunităților religioase și, cu atât mai mult, către cele direct interesate. Din acest ansamblu nu putea lipsi nici un teritoriu creștin.

Mai întâi trebuie să notăm că problematica unirii a frământat întreaga lume ortodoxă, din Orientul Apropiat, până la statele rusești. La Constantinopol, deși nu a fost niciodată proclamată oficial, ea a fost o realitate, întreținută din voința împăratului și a doi patriarhi numiți de către el. În 1440, patriarhul de la Constantinopol a trimis o scrisoare circulară în insule, prin care unirea era recunoscută[16]. A rămas trecută cu vederea o altă foarte grăitoare scrisoare a patriarhului de Constantinopol, datată în anii 1447/48, adresată episcopului Alexandru de Kiev, prin care, la întrebarea aceluia, îi răspunde că unirea era valabilă[17].

Pentru statele ortodoxe slave problema a stat altfel. Acestea nu mai aveau decât puține raporturi politice cu Constantinopolul, așa încât evoluțiile de acolo au fost determinate de propriile lor conjuncturi și interese. Cazul Rusiei este, de asemenea, destul de bine cunoscut. Chiar și după adoptarea unei

---

[15] J.Gill, *The Council of Florence*. Cambridge, 1959, p.268.

[16] O. Bîrlea, *Die Konzile des 13.-15. Jahrhunderts und die ökumenische Frage*. Wiesbaden, 1989, p.133-134.

[17] A.Ziegler, *Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche*. Würzburg, 1938, p.116; G.Alef, *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy*. London, 1983, p.389-401. Pentru conjuncturile din Bizanțul ultimilor ani de existență, vezi și D.M.Nicol, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*. Cambrige, 1992.

atitudini defavorabile, susținută de către marele cneaz al Moscovei, biserica Rusiei s-a menținut multă vreme într-o sciziune, având polul unionist la Kiev. El a fost acolo întreținut multă vreme, chiar și după plecarea definitivă a inițiatorului, respectiv a mitropolitului Isidor[18]. Ceea ce este sigur, este că tocmai divergențele legate de acceptarea sau respingerea unirii de la Florența au oferit bisericii Rusiei pretextul pentru a-și proclama autocefalia[19]. Pentru Serbia despotului Gheorghe Brancovici, lucrurile nu sunt prea clare. Pe baza unei scrisori a papei Nicolae al V-lea, redactată la 24 octombrie 1453, unii au înțeles că ar fi fost și el adept al unirii[20]. Legăturile sale cu Ungaria, unde avea moșii și rude, erau foarte strânse, astfel încât se poate presupune că atitudinile sale față de problematica religioasă trebuie să fi fost, în bună măsură, subordonate unor considerente diplomatice. Bosnia cea frământată de bogomilism, a făcut și ea oarecare pași spre unire[21]. Albania a avut momentul ei de glorie creștină în vremea lui Skanderberg. Unitatea creștină nu a fost, pe vremea sa, niciodată contestată în mod deschis, dimpotrivă, progresele bisericii și culturii latine au fost notabile. În Bulgaria, Tracia și Macedonia, se presupune că unirea a fost respinsă, probabil datorită influenței patriarhului de la Pec[22]. Mai știm însă că

---

[18] O.Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*. Roma, 1958, part.I.
[19] Pentru Rusia vezi A.Ziegler, *op.cit.*; N.Zuzek, *Razões da recuse do Grão Principado de Moscou à União Florentina*. Sao Paulo, 1976.
[20] Vezi G.Hofmann, *Papst Kalixt III. und die Frage der Kircheneinheit im Orient*, în vol. *Miscellanea Giovanni Mercati*. III. Vatican, 1946, p.234. M.Diaconescu (*op.cit.*, p.38-39) crede că a descifrat atitudini total antiunioniste la acest personaj, duse până acolo încât a constituit principalul opozant al unirii în regatul Ungariei. Ideea din urmă ni se pare a fi prea tranșantă.
[21] O.Bîrlea, *op.cit.*, p.142.
[22] I.Macha, *Ecclesiastical unification*. Roma, 1974, p.133.

mitropolitul Ignatie de Tîrnovo a fost în miezul dezbaterilor privitoare la unire[23].

Comunități catolice bulgare, grupate în jurul Ciprovățului, erau în evidentă decădere către sfârșitul secolului al XVI-lea, dar este greu de stabilit legătura lor cu evenimentele secolului al XV-lea[24]. La fel s-au petrecut lucrurile și în imperiul de la Trapezunt[25].

Ecourile românești s-au analizat în detaliu mai ales pentru Moldova[26] și mai puțin pentru Țara Românească[27]. Ele au fost virtual mai răsunătoare decât le-a păstrat amintirea documentară. Nebuloasa succesiune de mitropoliți moldoveni de la mijlocul veacului[28], în parte sigur uniți, eclipsa totală a celor din Țara Românească[29], sugerează frământările care se produceau și în sânul bisericii ortodoxe românești. Se repercutau acolo și atitudinile unor ierarhi bizantini, balcanici ori polono-lituanieni. Nimănui nu i s-a părut suspectă angajarea puterii laice, - altfel obligatorie, ca în orice problemă religioasă, - situație care a fost notată exagerat în cronistica românească, ca o acuză pentru

---

[23] E.Popescu, ***Completări și rectificări la istoria bisericii Moldovei și la relațiile cu Bizanțul în prima jumătate a secolului al XV-lea,*** în vol. *Credință și cultură în Moldova*. I. Iași, 1995, p.145.

[24] I.Dujcev, *Il cattolicesimo in Bulgaria nel sec.XVII*. Roma, 1937, p.10.

[25] *Ibidem*.

[26] C.Auner, *Moldova la soborul din Florența*. București, 1915; E.Popescu, *op.cit.*, p.136-146.

[27] Justificări ale neparticipării la sinod vezi la P.Șt.Năsturel, *Quelques observations sur l'union de Florence et la Moldavie*, in *Südost-Forschungen*, 18, 1959, p.88; P.Chihaia, în vol. *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*. București, 1993, p.87-89; D.Barbu,*Țara Românească și conciliul de la Basel*, în *Rev.Ist.*, 5, nr.1-2, 1994, p.15 reluat în vol. *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*. Bucarest, 1998, p.157.

[28] P.S.Năsturel, *op. cit*, p.84-85.

[29] M.Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*. I. București, 1980, p.357.

trecerea la catolicism, de fapt la unire, a lui Petru Aron al Moldovei[30] și a lui Vlad Țepeș[31]. O scrisoare papală din 1444 vorbește explicit despre moldoveni trecuți la unire (*qui ad romanae ecclesiae unitatem nuper redierunt*)[32]. Ca o curiozitate, trebuie să mai adăugăm și socotirea, de către biserica ortodoxă din Țara Românească și Moldova, a sinodului florentin, ca unul legal și ecumenic[33], fără ca acesta să aibă și valoare practică; aceasta contrar tuturor celorlalte biserici ortodoxe.

Reacțiile antiunioniste, prezente încă la sinodul din Italia, s-au ținut lanț până către ultimul sfert de secol al XV-lea, când, patriarhia constantinopolitană, îndemnată și susținută manifest de către sultan, a dezavuat unilateral înțelegerile semnate în anul 1439. Actul, survenit atât de târziu, demonstra faptul că, chiar dacă se exprimaseră opinii contrare unirii[34], ele nu fuseseră suficient de clare ori nu avuseseră greutatea necesară pentru a elimina echivocurile. Confuziile au continuat însă să persiste și după acest moment[35].

---

[30] L.Waddingus, *Annales minorum seu trium ordinum*. XI. Ad Claros Aquas, 1932, p.301, 365; Karácsony J., *Szent Ferencz rendjének története Magyar-országon 1711-ig*. I. Budapest, 1923, p.335; J.Hofer, *Johannes von Capestrano*. Innsbruck-Wien-München, 1936, p.609; P.Șt.Năsturel, *Cîteva însemnări despre sinodul de la Florența*, în *Mitropolia Olteniei*, 11, nr.9-12, 1959, p.647.

[31] Șt.Andreescu, *Premières formes de la littérature historique roumaine en Transylvanie. Autour de la version slave des récits sur le voïévode Dracula*, în *RESEE*, 13, nr.4, 1975, p.514.

[32] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.700.

[33] Șt.Pop, *Românii la conciliul din Florența*, în *Răvașul*, VI, 1908, p.526.

[34] Vezi M.Șesan, *Sinodalitatea ortodoxă în veacurile XIII-XIV*, în *Mitropolia Ardealului*, 10, nr.1-3, 1965, p.70-71. Pentru raportul arhiereilor și altor greci, înaintat împăratului de către Ghenadie Scholarios, în noiembrie 1454, vezi *BOR*, 99, nr.1-2, 1981, p.139.

[35] Istoriografia ortodoxă consideră că au avut loc două sinoade, unul la Ierusalim, în 1443, altul la Constantinopol, în 1450 (A.A.Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*. II. Paris, 1932, p.374-375), care ar fi

Cel dintâi s-a opus deschis hotărârilor florentine, cnezatul Moscovei, prin decizia directă a cneazului Vasile al II-lea, în 1448[36], patriarhia de la Ohrida a adoptat apoi o atitudine net defavorabilă în 1452[37]. Athosul a respins unirea în anul 1459[38]. Unele știri dau ca cert un sinod constantinopolitan din 1472, care ar fi negat unirea[39]. La 1484, cei patru patriarhi ai Răsăritului, reuniți la Constantinopol, contestau din nou valabilitatea sinodului florentin[40]. Cu toate acestea, într-o scrisoare adresată mitropolitului Iosif Bolgarinovicz al Kievului, la 5 aprilie 1497, patriarhul Nifon al Constantinopolului, mai dădea sfaturi pentru respectarea ei, pentru a nu compromite privilegiile regale oferite bisericii[41].

În aceleași vremuri, corespunzătoare ultimului sfert al secolului al XV-lea, și papalitatea a dat din nou semne că înțelesese că unirea eșuase. În 1483, papa Sixt al IV-lea numea

---

respins unirea. Aceste evenimente sunt considerate ca plăsmuiri târzii, de secol XVII, în istoriografia catolică. Vezi J.Gill, *Personalities of the Council of Florence an other Essay*. Oxford, 1964, p.213-221. Cu toate acestea, la A.L.Tăutu (*Discuțiile teologice la sinodul unionist din Ferrara-Florența (1438-1439)*, în *Buna Vestire*. Roma, 1965, p.40), sinodul din 1443 este considerat ca real.

[36] A.Ziegler, *op.cit.*

[37] Cf. M.Șesan, *op.cit*, p.70-71.

[38] M.Șesan, *Unirea florentină și papalitatea*, în *Mitropolia Ardealului*, 6, nr.7-8, 1961, p.420.

[39] W.Norden, *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byz. Reichs*. Berlin, 1903, p.719; A.Ziegler, *op.cit.*, p.23; K.Scott Latourette, *A History of Christianity*. I. Harper & Row Publishers, 1975, p.622.

[40] C.Auner, *Moldova la soborul din Florența*. București, 1915, p.46; G.Smit, *Roma e l'Oriente cristiano, l'azione dei papi per l'unita' della chiesa*. Roma, 1944, p.128.

[41] A.Ziegler, *op.cit.*, p.146. Vezi și V.Pop, *Legitimitatea săborului de la Florența*, în *Răvașul*, X, 1909, p.19-20, unde scisoarea, datată în 1492, este tradusă în l.rom. *in extenso*.

inchizitor pe Nicolae de Ignațiu, care trebuia să acționeze deopotrivă împotriva ereticilor, schismaticilor și turcilor[42], iar peste alți patru ani, se vorbea despre încurajarea convertirilor individuale, inclusiv ale valahilor[43]. Intervalul a fost considerat ca final al capitolului consecințelor Florenței și în teritoriile rusești ale regatului polon[44].

Peste tot, în țările unde coabitau catolici și ortodocși, unirea a fost resimțită. În Italia de sud existau numeroase mănăstiri, biserici și credincioși greci pentru care "unirea" începuse mai devreme, în condițiile în care ritul lor, grec, a fost păstrat. Insulele grecești au avut situații complexe, determinate de regimul lor politic diferit. Papa a numit la 1443, un episcop misionar, în persoana cretanului Sava, tocmai pentru această problematică[45]. Veneția a început prin a accepta, după lungi încercări nereușite anterioare, deschiderea unei biserici de rit grec între zidurile sale[46]. A întreținut, în stăpânirile sale grecești, un cler unionist, până cel puțin în deceniul șapte al secolului[47], cler care era mereu pus în poziție de subordonare față de cel latin. Genovezii au fost mai concilianți, practicând o politică de egalitate cu grecii și recunoscându-le ierarhia diferită[48]. În regatul polon, personajul principal a devenit mitropolitul Isidor al Kievului. La 5 aprilie 1440 el s-a întâlnit cu regele Vladislav Jagello la Cracovia. Curând după aceea a oficiat, în catedrala

---

[42] Hurmuzaki, *Documente*. II/1, p.227-228.
[43] O.Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*. Roma, 1958, p.110.
[44] A.Ziegler, *op.cit.*, p.141.
[45] I.Macha, *Ecclesiastical unification*. Roma, 1974, p.131.
[46] N.Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*. IV. București, 1915, p.129-130; O.Bîrlea, *op.cit.*, p.130-132. După acel moment, ritul grec a primit deplina legitimare. Vezi C.Alzati, în vol. *În inima Europei*. Cluj-Napoca, 1998, p.118.
[47] F.Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*. III. Paris, 1961, p.176, 235-237. Vezi și *Bizantinoslavica*, XXX, nr.2, 1969, p.347.
[48] O.Bîrlea, *op.cit.*, p.138.

orașului, o liturghie solemnă de rit oriental, consacrând prin acea modalitate, acceptarea unirii în regatul polon. La 22 martie 1443, același rege, devenit între timp și rege maghiar, a dat din Buda un edict prin care recunoștea drepturile egale ale practicanților ritului grec și al rutenilor (*personis ecclesiasticis ... ritus Graeci et Ruthenorum*) din toată Polonia și Ungaria cu latinii[49]. Moartea lui Vladislav la Varna a împiedicat dezvoltarea procesului început. După ce Isidor, mitropolitul unionist al Kievului, a fost alungat de la Moscova, de către marele cneaz Vasile al II-lea, și-a continuat din plin activitatea prounionistă în regatul polon. A consacrat o serie întreagă de episcopi uniți (Chelm, Przemysl, Brest-Vladimir, Liov), până în preajma plecării sale definitive la Roma[50]. Este de presupus că activitatea acelor ierarhi s-a repercutat și în părțile Moldovei. Decretul de egalitate al celor două biserici din regatul polon a fost reconfirmat în anul 1504[51]. Consecințe unioniste s-au înregistrat și în țările baltice[52].

Să ne întoarcem însă la Ungaria, regat în care, problematica consecințelor unirii de la Florența aproape că nu cunoaște, așa cum arătasem, o bibliografie, exceptând-o pe cea românească[53]. După ce am stabilit că un sinod ca cel florentin nu

---

[49] M.Harassiewicz, *Annales ecclesiae Ruthenae*. Leopoli, 1862, p.79-80.

[50] J.Gill, *The Council of Florence*, p.359-362. Pentru Lituania vezi și J.Fijalek, *Los Unji Florenckiej w W. ksiestwie Lietewskim za Kazimierza Jagiellonczyka*, în *Bulletin international de L'Academie polonaise de sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie*. nr.1-3, 1934.

[51] O.Halecki, *op.cit.*, p.68, 123.

[52] J.Olesen, *Rigsrad, Kongemagt, Union. Studier over det danske rigsrad og der nordiske Kongemagto politik 1434-1449*. Aarhus, 1980.

[53] O trecere în revistă a săracei literaturi maghiare până la începutul secolului (1908), vezi la Șt.Pop, *Românii la conciliul din Florența*, în *Răvașul*, VI, 1908, p.218-219. Absența problemei în mari lucrări de istorie a bisericii din Ungaria (vezi spre ex. Fraknói V., *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel*. Budapest, 1902) a condamnat acolo definitiv subiectul. El nu va fi remarcat nici

a putut și nici nu a fost ignorat în întreaga lume creștină contemporană, ceea ce implică, din capul locului, și regatul maghiar, vom demonstra în continuare imposibilitatea ca hotărârile sale să nu fi avut și efecte în acel spațiu geopolitic și, drept urmare, și în Transilvania. Așa cum stabilisem în paginile introductive, terenul fusese dinainte pregătit prin angajările lui Sigismund de Luxemburg.

Faptul că majoritatea ierarhilor bisericii regatului a lipsit de la sinodul din Italia, ei fiind partizani ai conciliariștilor de la Basel, nu înseamnă automat că întreaga biserică catolică din Ungaria a fost în afara evenimentelor. Nu este exclus ca unii clerici să fi fost însă prezenți și la lucrările de la Florența. Ne gândim, de pildă, la acel Valentin, fiul lui Andrei de Zylvas, care a fost făcut de către papă, arhidiacon de Turda printr-un act datat la 25 martie 1439, Ferrara[54]. Sunt consemnate și prezențele unor observatori ai regelui Albert la acest conciliu[55]. Se știe, apoi, numai întâmplător, că o copie specială a bulei de unire fusese expediată și regelui Albert, urmașul lui Sigismund de Luxemburg la tronul Ungariei[56]. Nu era nimic surprinzător, pentru că regele fusese ținut la curent în permanență cu desfășurarea pregătirilor pentru sinod[57]. Papa avusese grijă să o informeze personal și pe regina Elisabeta[58], cea care, după moartea regelui Albert, va mai deține roluri importante în istoria Ungariei, până la moartea fiului lor, Ladislau al V-lea Postumul (1457). Era, în bună parte, o

---

de către cel mai important istoric al relațiilor bizantino-ungare, Gy.Moravcsik (*The role of the byzantine church in medieval Ungary*, în vol. *Studia byzantina*. Budapest, 1967).

[54] *Urkundenbuch*. V, p.27, nr.2338.

[55] D.Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains*..., p.157.

[56] J. Gill, *The Council of Florence*, p.268.

[57] Vezi *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*. Edidit G.Hofmann. I. Roma, 1940, p.109, 110; II. Roma, 1944, p.58.

[58] Vezi scrisoarea papală din 9 martie 1439, Florența. St.Katona, *Historia critica regnum Hungariae*. 12. Buda, 1790, p.926-930; regest în *Urkundenbuch*. V, nr.2334, p.25.

operațiune de rutină, practicată în conformitate cu toate hotărârile Curiei papale. Chiar și în situația în care partizanatul conciliarist era încă puternic, asemenea acte papale nu puteau fi ignorate de către nimeni. Tocmai succesul repurtat de papalitate, în concurență cu adversarii ei de la Basel, în privința aducerii delegației bizantine în Italia și semnarea comună a hotărârilor, avea să contribuie mult la realizarea unui puternic ascendent asupra opozanților ei. Urmașul lui Albert de Habsburg, Vladislav I, a luat oficial partea papei Eugeniu al IV-lea, în aprilie 1441[59], prin acest gest obligându-se implicit să urmeze linia diplomației coordonată de la Roma.

Papalitatea a avut în continuare grijă să alimenteze cercurile locale cu informații privind desfășurarea evenimentelor. Spre exemplu în 1457, papa Calixt al III-lea invita pe preoții ortodocși să-l amintească pe pontiful roman, atât timp cât unirea se înfăptuise în termenii cunoscuți[60]. În conjunctura creată după căderea Constantinopolului, un episcop grec, pe nume Samuil, scria sibienilor despre evenimente ca un unionist[61].

Dacă îi privim pe principalii legați papali în Ungaria, vom constata că alegerea lor fusese făcută tocmai datorită specializării lor în problematica unionistă. Giuliano Cesarini a fost participant direct la sinodul de la Florența. Imediat după aceea, misiunile lui au fost orientate către Ungaria, Polonia, Cehia și Austria, țări pentru care a fost numit legat *a latere*[62]. Rolul său a fost unul fundamental în promovarea și derularea cruciadei care s-a terminat prin dezastrul de la Varna, loc în care și-a găsit, de altfel, și moartea.

---

[59] O.Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596).* Roma, 1958, p.66.

[60] P.S.Năsturel, *Urmările căderii Țarigradului pentru biserica românească*, în *Mitropolia Olteniei*, 11, nr.1-2, 1959, p. 48-49,57.

[61] Doc. în *Urkundenbuch*. V, nr.2869, p.414-416.

[62] Fraknói V., *Cesarini Julián bibornok Magyarországi pápai követ élete*. Budapest, 1890, p.16 și urm.

În anul 1444, papa Eugeniu al IV-lea l-a însărcinat pe minoritul Fabian de Bahia, împreună cu alți tovarăși de-ai săi, să îndrepte situația creată după unire *ad partes septentrionales, Moldaviae, Valachiae, Bulgariae* etc., alături de părțile ungurești și Transilvania[63]. Cristoforo Garatone, principalul sol papal în Orient și artizanul protocolului de la sinodul florentin, a fost un bun cunoscător al limbii grecești, umanist și diplomat. În 1440, un act papal îl înarma cu normele pentru aplicarea unirii în Orient[64]. A efectuat patru călătorii diplomatice în Ungaria, la solicitarea papei, toate în legătură directă cu problemele unirii și organizarea cruciadelor de salvare a Bizanțului. Probabil în cursul ultimelor două călătorii, a vizitat și Transilvania și a procedat în așa fel încât s-a făcut remarcat și de către letopisețele moldovene, care îl numeau papă și îl asociau direct cu sinodul din Florența[65]. Originea acestei imagini a rezultat sigur din activitatea sa, alta decât cea îndeobște reținută de izvoarele directe. Iacob de Marchia, după activitatea desfășurată în Ungaria, a fost chemat la sinod și apoi trimis înapoi[66]. În sfârșit, Ioan de Capistrano, chiar dacă nu fusese și el prezent în evenimentele de la Ferrara-Florența, avusese în schimb un rol major în unirea armenilor

---

63 Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p.711-714; L.Waddingus, *Annales minorum*, XI, p.232-240.

64 *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*. Edidit G.Hofmann. II. Roma, 1944, p.118.

65 Despre el în general, vezi L.Pesce, *Cristoforo Garatone Trevigiano nunzio di Eugenio IV*, în *Rivista storica della Chiesa in Italia*, 28, nr.1, 1974, p.23-82 și din nou în *Dictionnaire d'histoire et de geographie ecclésiastique*. Tom.19. Fasc.108b-109. Paris, Letouzey ey Ané, 1981, col.1151-1154. Pentru activitatea sa în regatul Ungariei, vezi Adrian A.Rusu, *Cristoforo Garatonni e Giovani di Hunedoara*, în *Anuar.Inst.Ist."A.D.Xenopol" Iași*. XXIV/2, 1987, p.18-26.

66 Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.604, 608, 706, 723; Karácsony J., *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Budapest, 1923, p.320.

(noiembrie 1449)[67]. Primele lui experiențe din teritorii cu populație religioasă mixtă s-au derulat în regatul polon. Întregul său ordin, al fraților călugări franciscani, se afla angrenat din plin în convertirea ortodocșilor. Deși a fost grec și ierarh ortodox, Isidor, mitropolit al Kievului și al tuturor Rusiilor, a fost una dintre cele mai importante personalități care a făcut figură înaintea, în timpul și după unirea de la Florența[68]. A traversat Ungaria de cel puțin patru ori în intervalul anilor 1434-1442. De o importanță excepțională este o scrisoare enciclică pe care Isidor a scris-o la Buda, la 5 martie 1440, probabil în grecește[69]. Ea era adresată tuturor supușilor bisericii ecumenice a Constantinopolului, adică ruși, sârbi, români (*Vliahi*) și alte națiuni creștine. Originalul grecesc s-a pierdut, păstrându-se în schimb numeroase variante slavone. Proclamația îi îndemna pe toți cei vizați să nu mai accepte vreo deosebire discriminatorie cu latinii, explicita restabilirea unității bisericești, pășind chiar mai departe, către explicații de altă natură. În ea se scria că diferențele dintre latini și greci au luat sfârșit, botezul ortodocșilor era socotit valabil, accesul reciproc în bisericile diferite era de asemenea admis, sacramentele preoților latini erau valabile pentru ortodocși, pâinea dospită și cea nedospită puteau fi folosite concomitent[70]. Pe una dintre cărțile sale manuscrise, se păstra o listă cu personalitățile politice pe care le-a contactat sau urma să le

---

[67] Galambos K., *Capistranói Szent János*, în *Magyar Sion*. Esztergom, 2, 1864, p.572.

[68] Despre el vezi J.Gill, *Isidore, metropolitan of Kiew and all Rusia*, în vol. *Personalities of the Council of Florence and other Essay*. Oxford, 1964, p.65-76.

[69] M.Harassiewicz, *Annales ecclesie Ruthenae*. Leopoli, 1862, p.77-78. Pentru prezența lui Isidor la Buda, vezi și O.Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*. Roma, 1958, p.54; J.Gill, *Isidore's encyclical letter from Buda*, în *Analecta Ordinis S.Basilii Magnis*. Roma, ser.II. sect.II/4, 1963, p.1-8.

[70] J.Gill, *Isidor's encyclical letter* ..., p.7-8; idem, *The Council of Florence*, p.359.

contacteze în anul 1443. Figurează acolo, Laurențiu Hédervàry, palatinul, Matko de Tallovacz, ban al Dalmației și Croației, Desideriu de Losoncz, voievodul Transilvaniei, și Andrei Bothos, comitele Timișoarei[71]. Cei patru erau toți responsabilii politici din regat sub a căror autoritate directă se aflau credincioșii ortodocși[72], ceea ce îngăduie concluzia că tocmai acela a fost motivul pentru care Isidor și i-a notat, în vederea discutării unor probleme unioniste concrete.

Din acest context, extragem o certitudine, actul semnat la Florența nu a rămas necunoscut și, drept urmare a acestui fapt, el trebuie să fi avut urmări generalizate. Problema acestor urmări este cu atât mai crucială cu cât ea implică destine locale foarte importante, destine care, în plan mai general, au condus la succese parțiale și insuccesul de fond. Până la "clasarea" problemei unirii ori, în politica curiei papale, "conservarea" ei până la conjuncturi noi, mai favorabile, a trecut un interval de timp. Acesta este interesant pentru noi, aici.

Așa cum se întâmplase de altfel în toate provinciile în care coabitau cele două religii, în care reprezentanții episcopiilor locale nu participaseră la sinod, ca în situația Transilvaniei, hotărârile adoptate s-au preluat în timp, mai ales după aplanarea așa numitei schisme conciliare de la Basel. Pentru Transilvania, cele mai bune analogii ale evoluției evenimentelor le-am putea găsi în regatul polon, stat catolic cu numeroasă populație ortodoxă, rusă și lituaniană. Efectul imediat al răspândirii bulei papale care proclama unirea a fost peste tot, acela de surpriză și derută. Până la un anume punct, este valabilă mărturia cuprinsă într-o cronică moscovită: "toți cei de față, preoți și mireni, se priviră mirați [la lectura actului de unire, - n.n.], neștiind ce să gândească despre ceea ce auziseră. Totuși, numele unui sobor ecumenic, iscălitura împăratului Ioan, consimțământul preoților

---

[71] G.Mercati, *Scritti d'Isidoro il cardinale ruteno*. Roma, 1926, p.71.

[72] Nu este vorba despre nici o exceptare, cum credea M.Diaconescu (*op.cit.*, p.33), căci sub autoritatea directă a palatinului se găseau și maramureșenii.

iluștrii și ortodocși ai Greciei [...], toate acestea impuseră tăcere episcopilor și boierilor"[73].

Cum se știe, și s-a recunoscut chiar și atunci, semnarea actelor din iulie 1439 nu a fost decât începutul unui edificiu ce trebuia construit. Dacă inițial unirea presupunea numai concesii și înțelegeri doctrinare, ea urma să evolueze concret și fără prea mult control, în teren. Un singur lucru, foarte important și pentru Transilvania, se discutase încă la Florența. Chestiunile de administrație bisericească din provinciile greco-latine urmau a se perfecta prin bună înțelegere. Papalitatea acceptase formele tradiționale de cult și căsătoria preoților, respectiv elementele care defineau ortodoxia la nivelul perceptibil al unor laici și poate, - admitem noi, - chiar și a unei largi părți de cler mărunt. Drept urmare, de la persecuție, toleranță sau neglijare, se cereau găsite modalități de dialog și integrare. Desigur, politica Romei nu se suprapunea întotdeauna fericit cu aceea a catolicilor provinciali, respectiv cu politica celor cu adevărat confruntați cu românii ortodocși. Această dualitate de puncte de vedere nu a fost specifică numai problemei unirii, ci a fost o permanență a politicii religioase, începând cu vremuri mai vechi. Lucrurile erau, destul de des, privite altfel la Roma și altfel de către biserica oficială a regatului ori chiar de către regalitate.

Avem toate motivele să credem că regalitatea s-a angajat total în politica religioasă stabilită la 1439. După moartea regele Albert de Habsburg, stările l-au impus ca rege pe Vladislav I, deja rege al Poloniei. Literatura istorică polonă îl socotește pe Vladislav ca fiind un adept consecvent al unirii[74]. Opțiunile sale în materie de politică religioasă au fost determinante pentru papalitate, pentru a-i sprijini candidatura la tronul ungar. Dar, dacă lucrul este valabil pentru Polonia, același rege a avut ori a

[73] Citat prezent și la C.Auner, *Moldova la soborul din Florența*. București, 1915, p.44.

[74] Vezi O. Halecki, *Isidore's tradition*, în *Analecta ordinis S.Basilii Magni*. Ser.II. Sect.II. XIV (X), fasc.1-2. *Miscellanea in honorem cardinalis Isidori (1463-1963)*. Roma, 1963, p.28.

fost silit să ducă o cu totul altă politică religioasă în Ungaria ? O asemenea disociere este inadmisibilă. Dacă logica ne sprijină, totuși, sunt puține acte regale care ne stau la dispoziție pentru mărturia acestei realități. Nu trebuie să uităm însă că, spre deosebire, nu numai de Polonia, dar și de toate statele în care existau "minoritari" ori supuși ortodocși, în regatul Ungariei nici un teritoriu nu avusese o suficient de puternică tradiție necatolică care să se impună în politica internă. Din acest motiv, regalitatea nu avea motive să întocmească decrete ori alte acte oficiale pentru reglementarea unei probleme care, în cea mai mare parte, era socotită de competența exclusivă a bisericii. Ceea ce am putea întâlni ar fi doar accidentale referiri la o realitate concretă, aflată în spirit postflorentin. Să invocăm aici doar un act regal din 1442, acordat călugărilor de la Peri, - căci mai există și altele, pe care le vom vedea ceva mai departe, - prin care viețuitorii de acolo sunt socotiți *fide uniti*[75], act care este suficient de revelator pentru a nu avea dubii că despre ceea ce presupuneam că există, este, într-adevăr, o certitudine.

După o scurtă perioadă calmă în care, așa cum arătasem, hotărârile sinodului au fost popularizate, divergențele au început să renască. Una dintre primele dispute s-a produs pe tema legalității păstoririi canonice a uniților (sau presupus uniților). În lipsa episcopatului ortodox român transilvan, sau a unuia recunoscut ca atare de oficialitate, era aproape firesc ca problema să intre în competența teritorială a scaunului catolic de la Alba Iulia și a episcopiilor învecinate lui. Din păcate, informația documentară privitoare la activitatea episcopiei de Alba Iulia este foarte săracă. Știm doar că episcopatul a fost deținut de un polonez cu nume italienizat, Matei de Labiszyn (de la Biscino !)[76]. Însăși operațiunea de schimbare a rezonanței numelui său,

[75] Arh.Naț.Magh. Dl.13.687. Act semnalat pentru prima dată de către M.Diaconescu.

[76] Surse ale istoricilor greco-catolici indicau prezența, la mijlocului secolului a unui vlădică român unit, pe nume Matei (Vezi T.Cipariu, *Acte și fragmente latine românești*. Blaj, 1855, p.XVI; A.Bunea,

pare să demonstreze contacte ori afinități mai bune cu Italia. Prezența a nu mai puțin de trei episcopi sufragani, pe lângă scaunul de Alba Iulia (Vidin, Severin și Daria ?), ar părea să trădeze rosturile misionare importante, acordate centrului religios al Transilvaniei, tocmai în acele clipe de istorie[77]. Singurul lucru mai concret care iese încă la lumină este cel privitor la veniturile bisericești. Chiar și în conjunctura postflorentină, arhiepiscopia de Strigoniu era în măsură să solicite expulzarea locuitorilor români din patru sate, de pe teritoriul supus autorității comitelui secuilor, în care locuiseră anterior plătitori de dijme[78]. Nu fără temei, franciscanii informau curia papală că introducerea dijmelor catolice pentru cei ce nu o plătiseră anterior, produceau împotriviri[79] de natură să judece unirea numai prin prisma împovărărilor economice pe care le aducea. Sesizând împrejurările, Ioan de Hunedoara s-a implicat, încercând să tranziteze problema prin compromisuri. În anii 1446 și 1453, concesiunea cincizecimii regale din Transilvania, acordată episcopiei de Alba Iulia, era un pas important în geneza unor

---

Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse. Blaj, 1903, p.295; Z.Pâclișanu, *Cel dintîi vlădică românesc ortodox din Ardeal*, în *Cultura creștină*, Blaj, 3, nr.6, 1913, p.162). După toate probabilitățile este vorba despre o confuzie cu acest episcop catolic al Transilvaniei.

[77] Temesváry J., *Erdély középkori püspökei levéltári kutatása alapján*. Cluj, 1922, p.368; *Urkundenbuch*, V, nr.2761, p.334, nr.2839, p.392; VI, nr.3147, p.32.

[78] St.Katona, *Historia critica regum Hungariae*. VI, XIII/II, p.1051-1052. Fenomenul nu este singular. Vezi mai multe la V.Achim, *Românii din regatul medieval ungar și decimele bisericești. Pe marginea unui document din* "Acta Romanorum Pontificium", în *Banatica*, 14, 1996, p.9-10 (cu variantă anterioară în l.franc. Vezi mai jos).

[79] Arh.Naț.Magh. Dl.31.142. Această problemă a dijmelor este singurul prilej cu care M.Păcurariu (*Istoria Bisericii ortodoxe române*. I. București, 1980, p.271), vorbește de uniți în Transilvania.

relații strânse între episcopii catolici și români[80]. Măsura amintea frapant de dispoziții regale identice, luate la începuturile creștinării unor state medievale, tocmai pentru a clădi viitoarea relație de subordonare, dintre biserică și noii creștini. Dijmele se reglementau și în anul 1468, de către regele Matia, prin stipularea perceperii lor numai de la românii aflați pe pământuri nobiliare catolice. Surprinzător de insolită, oricum fără precedente, este adresa poruncii regale, către *fidelibus nostris universis et singulis schizmaticis ubivis in terris christianorum in partibus Transilvanis regni nostri commorantibus*[81]. Ar trebui să înțelegem din acest act că înaintea dispoziției regale, dijmele începuseră să fie percepute de la toți românii ? Sugestia pare posibilă. Un alt document, din anul 1500, conduce la aflarea unui alt compromis care se produsese în Banat. Sub pretextul apropierii de turci, locuitorii din Sebeș și Caran plătiseră episcopiei Cenadului o sumă fixă, stabilită cu titlu de înlesnire[82]. Tot de înlesniri la plata de către sârbi a dijmelor, se vorbește în anul 1466[83].

În perfectă cunoștință de cauză, franciscanii au înțeles și raportat succesul posibil al unui episcopat ortodox unit. Ideea

---

[80] 1446, Arh.Naț.Magh. Dl.31.142; 1453, A.Szeredai, *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae albensis Transilvaniae*. Albae Carolinae, 1791, p.97. Vezi și interpretarea lui D.Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. I. București, 1967, p.55-57.

[81] A.Szeredai, *Notitia veteris*..., p.103-104.

[82] Pesty Fr., *A szörényi bánság*. III, p.129-131; Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.449-450. Comentarii și la Ligia Boldea, *Situația social-economică și juridică a nobilimii române din Banat (sec.XIV-XVI)*, în *Banatica*, 12/II, 1993, p.18-19. Problema dijmelor plătite de români, văzută numai ca o problemă de interes economic a episcopiilor de la Alba Iulia și Cenad, la V.Achim, *Les roumains du royaume médiéval hongrois et les dîmes envers l'église. En marge d'un document d'*Acta Romanorum Pontificum, în *Rev.Roum.d'Hist.*,XXXIII, nr.1-2, 1994, p.5-17.

[83] M.Diaconescu, *op.cit.*, p.47.

apăruse la Roma cu mult înaintea anului 1439[84], aşa încât reluarea ei nu mai constituia o inovaţie revoluţionară. Semnificaţia acelui episcopat era mult mai adâncă, căci presupunea automat şi un cler român catolic şi nu unul catolic de alte limbi. Numai acela putea asigura eficient pastoraţia românilor. Şi acest pas a fost făcut, prin concilierea tradiţiei dreptului bisericesc, cu nevoile momentului. Deşi la Florenţa se ceruse numirea unui singur episcop pentru un singur teritoriu, totuşi, în practică, Transilvania nu era unica în care urmau să coabiteze doi episcopi, pentru două categorii de credincioşi, acum supuşi unui singur mare arhipăstor, respectiv papei. Astfel de situaţii se întâlneau destul de frecvent în Arhipelag[85]. Mai exista apoi o altă alternativă posibilă, la care se putea, la nevoie, recurge, alternativă stabilită încă la conciliul Lateran II (1215), respectiv aceea de a institui vicari "greci" pentru episcopi "latini"[86]. În scopul arătat, papalitatea a reînviat o episcopie de multă vreme dispărută. În acest fel şi-a făcut simţită prezenţa în Transilvania, un grec constantinopolitan sau poate un sârb, pe nume Macarie, fost călugăr la mănăstirea Sfântului Ciprian din Constantinopol, cu titlu de episcop de Galiţia (Halici) (1456-1458). Scaunul episcopal respectiv, după ce fusese ocupat de latini în 1412, a fost restaurat de mitropolitul Isidor. Faptul că Haliciul era sub jurisdicţia Kievului, deţinut, precum se cunoaşte, de către unionistul Isidor, nu pare să fie tocmai întâmplător. Din cauze necunoscute ori deliberat gândite de la început, Macarie nu a ajuns niciodată la Halici[87]. Dacă avem în vedere alte istorii de episcopate aflate chiar în vecinătăţile Transilvaniei, atunci, şi prin

[84] Érdujhelyi M., *Magyarországi gör. katholikusok a Mohács vész elött*, în *Katholikus szemle*, 14, 1897, p.34-36; A.Bunea, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*. Blaj, 1903, p.293.

[85] I.Macha, *Ecclesiastical unification*. Roma, 1974, p.129.

[86] Amintită de A.Bunea, *Vechile episcopii româneşti a Vadului, Geoagiului, Silvaşului şi Belgradului*. Blaj, 1902, p.5.

[87] Vezi M.Stasiw, *Metropolia Haliciensis (Eius historia et iuridica forma)*. Roma, 1960, p.42-44. Explicaţii legate de o conjunctură ostilă polonă, vezi la M.Diaconescu, *op.cit.*, p.48.

numirea lui Macarie se urmărea un transfer de scaun, nu întemeierea unei noi dioceze[88]. Cu sau fără titlu de conjunctură, jurisdicţia sa era clar delimitată. Însă nu se vorbea în ea absolut nimic despre aceea a numelui scaunului. Or, la refacerea unei dieceze desfiinţată ori neocupată de peste patru decenii, ar fi fost cazul ca lucrurile să fie precizate. În actele în care îl descoperim, jurisdicţia lui Macarie se extindea explicit asupra *illis qui secundum ritum graecorum vivunt,* pe teritoriile diocezelor Oradea, Transilvania şi Agria, *iuxta decretum Concilii ycumenicii florentini*[89]. Rezultă deci că, indiferent de ce titlu canonic a deţinut, Macarie urma să activeze în regatul Ungariei, nu în Polonia. Nici că se putea un alt document mai explicit, - a cărui autenticitate nu a fost niciodată contestată, - pentru a dovedi că tot ceea ce scriem acum nu este o ficţiune rezultată dintr-o artificială şi presupusă tentativă de transfer a unui capitol de istorie universală, în istoria românilor !

Cel puţin zece ani, episcopul Macarie a păstorit în Transilvania. Numirea şi longevitatea sa dovedeau deopotrivă că fenomenul în fruntea căruia fusese numit avea o oarecare consistenţă. Dificultăţile nu i-au fost puţine. Cele mai grave au fost generate de episcopia de la Alba Iulia, de episcopul şi clericii ei, dar, de subliniat, şi de la anume laici. O bulă papală, emisă în

---

[88] A se vedea mai nou Şt.Andreescu, *Mitropolia de Halici şi episcopia de Asprokastron. Câteva observaţii*, în vol. *Naţional şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*. Bucureşti, 1998, p.130-131.

[89] Textul la Érdujhelyi M., *op cit.*, p.46, notă. Vezi şi G.Hofmann, *Papst Kalixt III. und die Frage der Kircheneinheit im Orient*, în vol. *Miscellanea Giovanni Mercati*. III. Vatican, 1946, p.228. În pofida evidenţei textului, A.Bunea (*Vechile episcopii româneşti a Vadului, Geoagiului, Silvaşului şi Belgradului*. Blaj, 1902, p.10) nu credea că a păstorit în Transilvania. Z.Păclişanu (*Propaganda catolică între românii din Ardeal şi Ungaria înainte de 1500*. Blaj, 1920, p.30) îl numea "greco-catolic". Dintr-o regretabilă greşeală, în volumul nostru *Ctitori şi biserici din Ţara Haţegului până la 1700*. Satu Mare, 1997, numele episcopului unit este redat "Matei", în loc de Macarie.

anul 1466, încerca să aducă reglementări în favoarea lui Macarie, față de episcopul de Alba Iulia și de clericii săi[90], iar în 1469, avea sprijinul voievodului pentru strângerea dijmelor de la preoții români din preajma Sibiului[91]. În primul caz avem de-a face cu un reflex al unei realități nespecifice Transilvaniei, ci comună tuturor teritoriilor în care exista concurență episcopală la colectarea drepturilor bisericești. Al doilea trădează o jurisdicție extinsă în prepozitura Sibiului, teritoriu ecleziastic care nu ținea de episcopia de Alba Iulia, ci de arhiepiscopia de Strigoniu. Era deja mai mult decât fusese formulat în actul citat în aliniatul precedent. Faptul că un voievod al Transilvaniei era implicat în punerea în practică a raporturilor sale canonice cu preoții subordonați, dovedea că nu era o întâmplare ori un abuz, ci o clară decizie politică oficială, urmărită și impusă ca atare.

După episcopul Macarie, nici un ierarh răsăritean al secolului nu a mai avut în Transilvania asemenea atestări documentare aglomerate și concludente. Totuși, ar părea că succesiunea sa să se poată identifica dacă luăm în discuție locul unde i-a fost ori a putut să-i fie, rezidența.

Pornim de la premiza că, odată recunoscut de oficialități și în activitate efectivă, extinsă pe intervalul a câțiva ani, episcopul nu mai putea fi un permanent peregrin, ci trebuia să aibă și chiar a avut, într-adevăr, o biserică catedrală. Bănuiala noastră se îndreaptă către Feleacu. Așa precum se cunoaște, satul se găsea pe teritoriul orașului Cluj, deci pe un domeniu regal autonom, aflat direct în subordinea puterii centrale. Apoi, monumentul ecleziastic ca atare, existent în menționatul sat, a fost clădit după bune tradiții ale stilului gotic, într-o formă fără analogii cu celelalte biserici construite până atunci de către ctitorii și comunitățile românești. Profilaturile în piatră de la Feleacu sunt

---

[90] Érdujhelyi M., *op cit.*, p.46, nota 1.

[91] Ediție parțială la Pesty Fr., *A szörényi bánsag*. I. Budapesta, 1877, p.347-348, nota 3; Hurmuzaki, *Documente*. XV/1, p.71; *Urkundenbuch*. VI, p.417-418, nr.3737, după originalul din Arh.Sibiu.

cotate ca aparținând la cele mai bune ateliere orășenești ale goticului transilvan.

După Mircea Păcurariu, scenariul apariției rezidenței ecleziastice de la Feleacu pare să fi fost astfel: regele Matia a "cerut" unui nenumit mitropolit ortodox al Transilvaniei, să se mute lângă Cluj. Ar trebui imediat să ne întrebăm de unde trebuia să se mute, căci altfel supozițiile transferului de la Severin, unde existase o mitropolie, în structurile Țării Românești, ori refugierea accidentală a unui grec din decedatul Bizanț, vehiculate în dreptul rezidenței ecleziastice de la Feleacu, ar putea fi, din nou, readuse în discuție. Fără să legăm, deocamdată, lucrurile de consecințele Florenței, se distinge foarte frapant faptul că, în cazul Feleacului s-a făcut, în mod real, mult mai mult decât ne-am fi putut aștepta în situația unui episcopat ortodox, până atunci niciodată oficializat: autoritatea episcopală a fost recunoscută, instalată și sprijinită ca atare, iar biserica a fost clădită, în mod sigur, prin contribuții financiare importante, care pot fi dovedite ca provenite nu din Moldova, cum s-a acreditat mai ales de către unii istorici de artă, ci mai curând de la rege. Poate nu a fost o simplă coincidență faptul că, în 1468, adică exact în intervalul din care avem atestările episcopului Macarie, Feleacul a fost înzestrat cu un privilegiu regal, care, printre altele, pe lângă confirmarea unor drepturi vechi, în plus, îl scutea și de plata cincizecimii oilor și alte dări[92]. În situația în care felecanii care au ajuns la rege, pentru act, nu ar fi fost socotiți foarte importanți, mult mai mult decât pentru simpla pază a drumurilor de pădure către Cluj, așa cum se întâmplase cu un secol în urmă (1366), privilegiul regal nu ar fi fost niciodată emis în asemenea termeni. Astfel de operații, ca acelea care au avut în vedere Feleacul (privilegii acordate unei comunități rurale, oficial subordonată indirect regelui, instalarea unui ierarh, construcția unei frumoase biserici), nu au nici fel un precedent în practicile din Transilvania ale regalității maghiare. La ceea ce scriem acum ne putem referi mai curând ca la o întemeiere de episcopie nouă, nu ca la o strămutare.

---

[92] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.185.

Să privim apariția episcopilor din Feleacu și din alt unghi de vedere. Nu credem că ar mai putea exista dubii privitoare la anterioritatea episcopiei de la Feleacu, față de aceea de la Vad. Chiar dacă raportul acesta nu ar exista în asemenea termeni, tot ar rămâne de răspuns la o întrebare niciodată pusă până acum: dacă cele două episcopii au fost întemeiate de unul și același presupus ctitor (Ștefan cel Mare), așa cum s-a crezut aproape constant până acum, de ce a fost nevoie de plasarea lor la o distanță de numai 80 de kilometri una față de alta ? Un răspuns mulțumitor ar fi extrem de dificil de formulat în variantele de scenarii istorice cu care s-a operat până în prezent. Pentru găsirea explicațiilor, mai întâi trebuie să revenim la raportul cronologic, deja exprimat la începutul aliniatului, prin care succesiunea a fost Feleacu, apoi Vad. Dacă pentru implicarea domniei Moldovei la Feleacu nu avem nici o dovadă, în schimb, episcopia de la Vad a apărut pe un domeniu stăpânit în Transilvania de către aceeași domnie. Întemeierea Vadului, după ce Feleacul exista deja, așa cum am scris-o, la o distanță geografică atât de restrânsă, ne apare, pur și simplu ca una care încerca să o concureze pe cea dintâi. Opinia potrivit căreia episcopia de la Vad a fost creată pentru a se substitui celei de la Feleacu, pare să mai fie susținută încă de o ultimă menționare, întâmplător ieșită la lumină. În 1536, Anastasie, se intitula "episcop de Vad și Feleacu"[93]. Era deja capătul procesului, de subordonare, înaintea dispariției, nu ceea ce credea Ștefan Meteș a fi o administrație temporală, "când lipseau episcopi la Feleacu"[94].

Ni se pare că nu poate fi contestat rostul canonic al episcopiei de la Feleacu pe baza unor presupuse raporturi cu realitățile religioase ale Maramureșului[95]. Peste tot, în oricare biserică, diocezele se suprapuneau peste realitățile politico-

---

[93] Kádár J., Tagányi K., Réthy L., *Szolnok-Doboka vármegye monografiája*. V. Dej, 1901, p.550.
[94] *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*. Sibiu, 1935, p.67, nota 3.
[95] După opiniile lui M.Diaconescu, *op.cit.*, p.54-56.

administrative, astfel încât un ierarh din Transilvania nu avea ce să caute în Maramureș ori mai departe.

Dacă vom reuni cele două observații fundamentale, legate de construirea episcopiei de la Feleacu cu acordul oficialității, pe un pământ regal și de întemeierea episcopiei de la Vad ca o episcopie concurentă, nu ne rămâne decât să tragem concluzia potrivit căreia Feleacul a fost căutatul sediu al episcopatului unit al românilor din Transilvania.

După cum se știe, în jurul acelui episcopat postflorentin și al Feleacului, gravitează trei nume diferite, care, întâmplător sau nu, încep toate cu aceiași silabă: Macarie, Marcu și Matei. Ultimul dintre ei, menționat în istoriografia greco-catolică[96], așa cum am mai remarcat, ar putea fi asimilat și cu episcopul de Alba Iulia, care, la mijlocul secolului al XV-lea, fusese, Matei de Labiszcyn[97]. Macarie este menționat de două documente contemporane. Numele de Marcu apare doar într-un singur document al arhivei preoților din Feleacu, datat la Crăciunul anului 1550, act emis cu prilejul unui proces de moștenire[98]. Personajul Marcu este socotit acolo contemporan al bunicului preotului Ioan, inițiatorul actului de la mijlocul secolului al XVI-lea, fapt care face improbabilă ipoteza lui Mircea Păcurariu, potrivit căreia el ar fi trăit la începutul secolului al XVI-lea și ar fi păstorit după episcopul "Danciu", fiul aceluiași. Amintirea sa se face într-un singur document, care nu-i este contemporan. Trebuie să observăm imediat, că Marcu nu este un nume călugăresc prea

[96]Vezi T.Cipariu, *Acte și fragmente latine românești*. Blaj, 1855, p.XVI (fără vreo trimitere arhivală de secol XV); A.Bunea, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*. Blaj, 1903, p.295; Z.Pâclișanu, *Cel dintîi vlădică românesc ortodox din Ardeal*, în *Cultura creștină*, Blaj, 3, nr.6, 1913, p.162

[97] Temesváry J., *Erdély középkori püspökei levéltári kutatása alapján*. Cluj, 1922, p.368; corecția originii la Engel P., *Magyarország világi archontológiája. 1301-1457*. I. Budapest, 1996, p.71, nota 104.

[98] T.Cipariu, *Documente istorice bisericești*, în *Arhivu pentru filologie și istorie*. Blaj, XXXIX, 1870, p.775-780.

obișnuit. De fapt, este chiar singurul nume bisericesc de acest fel care și-a lăsat cât de cât amintirea în spațiile locuite de către români, în secolele XV-XVI[99]. Foarte ușor s-a acceptat în exegeza noastră istorică identitatea dintre Danciu, menționat episcop în același document din 1550, și Daniil, episcopul de Feleacu menționat în documente contemporane de la sfârșitul secolului al XV-lea. Dacă admitem însă că documentul de la mijlocul secolului al XVI-lea a greșit la un nume, ori s-a folosit dualitatea nume laic-nume călugăresc, de ce oare nu se putea întâmpla să greșească ori să se folosească aceeași dualitate și a doua oară ori greșeala să fi fost doar în cazul al doilea, nu în cel dintâi, singura acceptată până acum în istoriografie ? Ar avea cineva curajul să afirme că tradiția din Feleacu nu era corectă decât într-o singură parte a sa, fără să argumenteze solid această atitudine ? Deși se știe că Macarie a fost sârb, totuși el a venit de la Constantinopol, fapt ce îndreptățea pe împricinații de la 1550 să nu greșească dacă și-l aminteau drept "episcop grec", ca să nu pierdem din vedere și o altă interpretare, și mai simplă, care îi socotea pe toți cei de rit răsăritean, indiferent de originea lor etnică, "greci". Sosirea lui Marcu la Feleacu nu s-a produs în ascuns și nici în condiții de mizerie. Pentru a-și cumpăra o casă, pământuri de arătură, grădini cu pomi și fânaț, așa cum se înțelege din disputa succesorală derulată la 1550, el trebuia să aibă bani destul de mulți și autorizația necesară de a se instala, obținută de la stăpânii satului. Cu o ușoară anagramare, trecerea de la un nume la celălalt se putea produce și transmite astfel tradiției, la o distanță de aproape un veac de la dispariția personajelor reale. Ca urmare, cu titlu ipotetic, am putea avea în vedere și similitudinea dintre Macarie, cel real, cunoscut din documente contemporane, și Marcu, cel pe care felecanii și-l aminteau vag la o distanță de circa 100 de ani de la moarte.

Episcopia de la Feleacu a păstrat un timp competențele teritoriale extinse la scara întregii Transilvanii, competențe care, spunem noi, ar fi trebuit să rezulte din prelungirea acelora

[99] Vezi M.Păcurariu, *op.cit.*, I-II, indice de nume.

conferite lui Macarie, în deceniul șapte al secolului al XV-lea. La sfârșitul secolului al XV-lea, un vlădică de la Feleacu, se afla în corespondență cu pârgarul Brașovului, de la care cerea sprijin pentru adunarea taxelor cuvenite lui de la preoții ortodocși (uniți ?) din Țara Bîrsei. Știm că la Feleacu, își scria numele pe soclul altarului "popa Filip ot Hațag", în 1516[100]. O legătură de rudenie s-a perfectat de la Feleacu cu români din jurul Sibiului[101]. Avem astfel acoperită întreaga suprafață a Transilvaniei, cu relații care gravitează în jurul satului din vecinătatea Clujului. Și aici pare să fie vorba despre o nouă confirmare a rosturilor pe care le imaginăm pentru episcopia Feleacului, rosturi realizate în continuitatea competențelor fixate lui Macarie.

După ce unirea florentină a eșuat, scopurile de existență ale Feleacului s-au diminuat până la dispariție. Un lucru important nu s-a pierdut însă: acceptarea definitivă de către autoritățile provinciale a ideii episcopatului român transilvan. Or, acest lucru ni se pare a fi esențial, niciodată privit însă ca atare. Episcopia unită, nu cea moldoveană de la Vad, a creat precedentul canonic oficial al existenței ierarhiei bisericești a românilor din Transilvania.

În contextul în care se întemeia episcopia unită ardeleană, aceleași sarcini le-a preluat, pentru Maramureș, episcopia de la Munkacevo[102]. Ea a fost întemeiată tocmai către mijlocul veacului al XV-lea, iar unii istorici bănuiesc că operațiunea a fost strâns împletită cu una dintre prezențele în capitala regatului a lui Isidor de Kiev[103].

[100] *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*. Cluj-Napoca, 1982, p. 89.

[101] Vezi Kemény J. *Appendix Dipplomatari Trans.* (Bibl.Acad.Cluj-Napoca), X, f.20 (23 febr.1538).

[102] Erdujhelyi M., *op cit.*, p.54.

[103] Papp Gy., *A Munkácsi püspökség eredete*, în *Keleti egyház*. Miskolc, nr.69-71, 1940, p.20-24; Gy.Moravcsik, în vol. *Studia byzantina*. Budapest, 1967, p.340; idem, *Byzantium and the Magyars*. Budapest, 1970, p.119.

Dacă pozițiile episcopiilor catolice care își împărțeau Transilvania și părțile mărginașe era unanimă în încercarea de păstrare a autorității unice și neștirbite, față de credincioșii ortodocși se înregistrează, din aceeași direcție a episcopatelor, semne noi. Un fapt, niciodată înregistrat la dimensiuni similare, a fost făcut prin saltul social al măruntei feudalități românești de pe pământurile stăpânite direct de către episcopi. Cele mai prețioase urme vin dinspre episcopia Oradiei. În anii 1442 și 1444 s-au emis două documente covârșitor de importante. Ele reglementau în ansamblu obligațiile și drepturile românilor din districtul Beiușului[104]. Mai cunoaștem și alte acte care îi priveau în mod special pe cnezii sau voievozii din Vintere și Cociuba[105]. Ocuparea scaunului episcopal de către Ioan Vitez de Zredna, cel mai apropiat colaborator politic al lui Ioan de Hunedoara, trebuie că a produs un transfer masiv de idei proprii curții aceluia. În vremurile lui Matei de Labiszcyn, episcop de Alba Iulia (1443-1460), s-a emis un document ca acela din 25 iulie 1450, pe seama lui Nicolae, voievodul românilor din Gîrbău, ca răsplată pentru servicii la cetatea Gilăului și participarea sa la expediții militare[106]. Dincolo de aceste mărturii, este posibil ca reacția episcopiilor catolice din Ungaria să nu fi fost foarte diferită de aceea a episcopiilor poloneze. În seama stângăciilor de interpretare și aplicare, dacă nu chiar a deliberatelor decizii de forțare a unor decizii ale conciliului florentin, se așează primordial insuccesul unirii.

După ce constatasem informarea și, parțial, angajarea regalității maghiare în legătură cu efectuarea și aplicarea unirii, trebuie să mai adăugăm câteva aspecte revelatoare pentru noua conjunctură social-politică și religioasă, românească. Ideea lui

---

[104] Bunyitay V., *A váradi püspökség története*. II. Oradea, 1883, p.301-303; idem, *Biharvármegye oláhjai s a vallás-unio*, în *Értekezések a tört. tud. köréből*. Budapest, XV, nr.6, 1892, p.13-14.

[105] L.Borcea, *Obștea sătească din Bihor, voievozii și cnezii ei în secolele XIII-XVII*, în *Crisia*, 12, 1982, p.146-151.

[106] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.762-763.

Pâclișanu, potrivit căreia "urmașii lui Sigismund ... n-a fost între ei nici unul care să aibă ambiția de a se face apostolul catolicismului între popoarele necatolice din țară [Ungaria - n.n.]"[107], rămâne în întregime valabilă. Observasem că în scurta domnie a lui Vladislav I, se conturase, cu destulă vigoare, un formular de cancelarie destinat, în mod special, românilor[108]. Alte indicii relevă afirmarea noțiunii de *nobiles valachi*, în situații politico-juridice cvasioficiale[109]. Și încă un lucru foarte important, pentru prima oară, cancelaria regală se adresează explicit unor grupuri de români, identificați și ca entități religioase. Iată un exemplu din anul 1468 - *fidelibus nostris universis et singulis schizmaticis ubivis in terris christianorum in partibus Transilvanis*[110]. Tipul respectiv de formulare a intrat apoi în uzul obișnuit al cancelariei regale, în perioada următoare.

În final, la capătul proceselor integratoare, regalitatea, în acord cu papalitatea, și-a îndreptat atenția doar asupra acelor români care erau capabili să participe nemijlocit și substanțial la efortul antiotoman. Doar aceia mai reprezentau un interes politic. Ca urmare, ei meritau investiție socială și protecție religioasă. Această nouă politică a fost înțeleasă și formulată conceptual de către Ioan de Capistrano. Venit în părțile noastre cu idei radicale, după întâlnirile sale cu Ioan de Hunedoara și experiențele sale locale, atitudinile și ideile i s-au modificat. La Belgrad, călugărul se adresa în felul următor oștilor: *quicumque etiam nobiscum assistere contra Turcos volunt, amici nostri sunt* (oricine dorește să stea lângă noi contra turcilor, sunt prietenii noștri); *Rassiani, schismatici, valachi, iudei, haeretici et quicumque infideles nobiscum in hoc tempestate esse volunt, eos amicitia complectamur* (sârbi, schismatici, români, iudei, eretici și orice fel de necredincioși care vreau să fie cu noi în această împrejurare,

[107] *Propaganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500*. Blaj, 1920, p.24-25.

[108] Vezi Adrian A.Rusu, *Un formular...*

[109] *Ibidem*, p.165-166.

[110] A.Szeredai, *Notitia veteris...*, p.103-104.

vor merita prietenia noastră), iar pentru un plus de claritate, un franciscan care i-a reprodus discursul, explicita în 1460: *eos tamen qui contra Turcos arma sumebat, nolebat tunc aliqua molestia conturbari* (cei ce vor apuca armele contra turcilor nu vor fi tulburați de nici o supărare)[111].

Cele mai multe eforturi pe care Ioan de Hunedoara le-a făcut pentru respingerea turcilor s-au încadrat în ceea ce a fost denumit generic drept "cruciadele târzii". Indiferent cât de strict utilă era socotită lupta împotriva turcilor pentru regatul Ungariei, nici un singur moment nu se poate concepe faptul că ea era cu totul separată de cerințele politice creștine europene contemporane[112]. Mutarea parțială a teatrului de război în Balcani era justificată prin încercarea de ajutorare a Bizanțului. Tot ceea ce a însemnat victorie sau eșec militar era privit ca o contribuție sau un recul la materializarea unirii religioase. Atât timp cât Ioan de Hunedoara a fost capabil să lupte eficient cu turcii, creștinii ortodocși puteau simți că "latinii", fie ei și din regatul Ungariei, sunt singura lor speranță reală de izbăvire din robia instalată ori foarte apropiată, a turcilor. Din acest motiv, toate privirile lumii creștine erau ațintite asupra sa. Se poate îndoi astăzi cineva că, într-o astfel de conjunctură, principalul realizator al războaielor cruciate era străin de problematica Florenței ? Unirea religioasă a fost, spunem noi, cheia de boltă a întregii politici interne românești practicate de către Ioan de Hunedoara. El s-a format și a fost educat politic tocmai într-un mediu care stimula simbioza creștină pentru a o contrapune eficient agresorului islamic. La maturitate, ca un abil politician ce s-a aflat, nu a ignorat importanța covârșitoare a unirii florentine. O alianță politică rezulta dintr-o afișată problemă religioasă. El însuși fiu de român, cu familia trecută prin convertiri religioase, a intuit de la început

---

[111] L.Waddingus, *Annales minorum*, XII, p.766. Relatarea aparține lui Ioan de Tagliacotio, *Relatio de victoria Belgradensi*.

[112] Fr.Pall, *Le condizioni e gli echi internationali della lotto antiottomana del 1442-1443, condotta de Giovanni di Hunedoara*, în *RESEE*, III, nr.3-4, 1965, p.434-435.

importanța momentului. Alinierea masivă a românilor alături de el, începând de la prima sa "familie" de ban de Severin și voievod al Transilvaniei, și mai pe urmă, în tot cursul carierei sale, s-a justificat perfect sub raport ideologic-religios. Interesele și ambițiile sale personale, împreună cu aspirațiile politice românești, s-au întâlnit într-un nou climat care nu mai sfida sau obstrucționa flagrant tradiția. Ioan de Hunedoara a fost un ponderat adept al prozelitismului lui Ioan de Capistrano, a tolerat prezența ierarhilor ortodocși de la Hunedoara, a avut în anturajul său direct preoți români[113], a trimis administratori români în teritorii românești autonome (Banat, Hațeg, Maramureș)[114], a înzestrat constant și masiv cu danii, pe feudalii români, a regenerat în forme superioare, conceptele diplomatice ale cancelariei regale pe seama acelorași[115]. Politica sa religioasă s-a extins însă și asupra unor lăcașuri aflate în Țara Românească[116], Belgradul sârbesc[117] și Munkacevul din Bereg[118].

Ca o realitate subsidiară, dar care nu este lipsită de importanță, având în vedere consecințele sale detectabile, a fost aceea a colonizării de slavi (sârbi și bulgari în principal), în diverse părți ale Transilvaniei. Îi știm destul de repede pe cei de la Hunedoara, dar avem încă știri, mai târzii, despre alții așezați în jurul Sebeșului, la Vințu, Dumbrăveni, Mediaș și Lipova. Cu excepția primilor menționați, toți ceilalți s-au asimilat, în timp,

---

[113] Pentru cei din Hațeg vezi Adrian A.Rusu, *Preoți români ortodocși din districtul Hațegului în sec. al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului*, XXXII, nr.10-12, 1982, p.649. Alți preoți români au provenit din Maramureș.

[114] Vezi și mai jos, în cap. următoare.

[115] Adrian A. Rusu, *Un formular...*

[116] *DRH.D.* I, p.384-387.

[117] După cum rezultă dintr-un document din 15 aug.1453. *Teleki*. X, p.414-415.

[118] Hodinka A. face trimitere la donații rezumate într-un document din anul 1492 (*A Munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Budapest, 1910, p.114, 143).

comunităţilor religioase catolice, chiar dacă, iniţial, fuseseră ortodocşi[119].

După moartea lui Ioan de Hunedoara, politica românească continuă să existe încă şi în vremurile lui Matia Corvinul. Daniile pentru laici au continuat. Biserica românească dobândea alte privilegii, ca acela privitoare la Macarie, deja menţionate, sau din anul 1479, amintindu-l pe vlădica Iovanichie de la Belgradul sârbesc interesat în scutirea preoţilor din Maramureş (*universos et singulis Valachos presbyteros fidem graecam tenentes)*[120]. În actele cancelariei regale, se menţionează, fără nici un fel de reţinere, preoţi români (*presbyteri Valachi*), cu stăpâniri şi procese de stăpânire, aşa cum au fost David din Leordina, preot căsătorit şi cu copii (1476)[121] sau Laurenţiu din Talabor, care număra printre fraţi pe unul botezat Briciu (nume de episcop şi sfânt catolic, serbat la 13 noiembrie !) (1485)[122]. Nu îi avem deloc în vedere pe aceia care îşi "maschează" cinul cu apelativul Pop.

Plata dijmelor adunate de la români episcopiei de la Alba Iulia a fost reglementată în anii 1468 şi 1481[123]. În anul din urmă, a fost suspendată orice plată, indiferent de pe ce proprietăţi se strângea ea. În anul 1476, ambasadorul regelui se plângea papei că în sudul regatului, credincioşii de rit grec sunt persecutaţi. Pentru că ei se găseau în apropierea turcilor, ierarhii catolici trebuiau să-şi tempereze zelul[124]. S-a scris chiar şi despre un spirit "ecumenic" existent între papalitate şi români, pe vremea lui

---

[119] Despre aceste comunităţi şi soarta lor, foarte pe scurt, vezi G.Gündisch, *Winz und die sächschische Nationsuniversität,* în vol. *Emlekkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára,* Cluj, 1957, p.317.

[120] I.Mihályi, *Diplome*, p.536.

[121] *Ibidem*, p.531.

[122] *Ibidem*, p.569-575.

[123] A.Szeredai, *Notitia veteris...*, p.103-104; Hurmuzaki, *Documente.* II/2, p.182.

[124] Hurmuzaki, *Documente.* II/2, p.244.

Ștefan cel Mare[125], spirit care, de fapt, nu era altceva decât aceeași politică postflorentină, încă rezistentă. Dar, politica externă modificată, a regelui Matia, a contribuit esențial la erodarea rezultatelor unirii. Neangajându-se eficient în combaterea turcilor, Matia făcea ca lumea catolică să piardă unul dintre atuurile cele mai importante folosite pentru a-i convinge pe ortodocși să rămână ori să treacă la unire, luându-le în final, speranța eliberării.

Papalitatea și-a definit treptat o anume poziție față de români, fără să ajungă până la constituirea unei politici speciale. Interesantă și demnă de relevat este geneza unei coordonate de propagandă catolică care a pedalat pe originea latină a românilor, ca factor posibil de apropiere între ei și biserica Romei. Ideea, probabil mai veche, dar acum vehiculată sub incidența Renașterii și în curtea regelui Matia Corvin[126], a fost încercată și ea ca un mijloc de atragere la unire[127].

Care a fost poziția bisericii ortodoxe din Transilvania ? Se cunoaște destul de aproximativ situația ierarhiei acestei biserici. Descentralizată și fără vârfuri de mare autoritate, niciodată sprijină suficient de eficient din exterior[128], ea nu era capabilă să susțină cu forțe proprii o campanie antiunionistă de marcă. Tocmai lipsa ierarhiei a pus autoritățile catolice în imposibilitatea de a avea cu cine trata constructiv. Deși se înregistra o dezvoltare

---

[125] A.L.Tăutu, *Spirit "ecumenic" între papalitate și români pe vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Buna Vestire*. Roma, nr.1, 1965, p.9-10.

[126] Beatrice Daicoviciu, *Mărturii apusene despre latinitatea și continuitatea românilor (sec.XV-XVIII)*, în *ActaMN*, 5, 1968, p.204-205; A.Armbruster, *Romanitatea românilor*, București, 1972.

[127] L.Waddingus, *Annales minorum*. XI, p.232-240; A.Bunea, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*. Blaj, 1903, p.294.

[128] Literatura istorică care a scos în evidență raporturile dintre biserica românilor ardeleni și cea de peste Carpați, *pare* a ne contrazice. Vom spune doar că aceste raporturi, foarte îngroșate, dobândesc o cu totul altă dimensiune dacă se așează în contextul general al *tuturor* raporturilor externe al bisericilor din Țara Românească și Moldova.

de excepție a regiunilor masiv populate de către români, totuși nobilimea de acolo, principala beneficiară a acelei dezvoltări, singura capabilă să sprijine organizarea superioară a bisericii ortodoxe, urma căi ce nu se întâlneau cu acel scop.

Succesul unirii în rândul românilor avea oarecari șanse să devină cu atât mai ușor posibil cu cât ortodoxismul monahal transilvan nu avea, nici el, suficientă forță. Dacă avem în vedere exemplul mănăstirii Peri, ai cărei călugări erau socotiți "credincioși uniți", de către un act regal din 1442[129], atunci trebuie să o scriem că și opoziția mănăstirilor ori a unei părți a lor, fusese înlăturată. Pentru Peri s-ar putea însă obiecta faptul că, fiind stavropighie a patriarhiei de Constantinopol, ea s-a supus unor recomandări venite de acolo[130]. Literatura dogmelor ortodoxe era circulată în puține manuscrise. Ca atare, atât clerul monahal, cât și cel de mir, erau insuficient înarmate cu posibilități de respingere ale unor teze confirmate deopotrivă de înalți ierarhi și învățați teologi catolici și ortodocși. Pentru această categorie largă, vor rămâne străine ori numai cu vagi ecouri, toate convulsiile ideologice care se resimțiseră în Bizanț ori în preajma marilor centre culturale ale lumii ortodoxe. Ceea ce conta în mod real, era forma exterioară a cultului și limba folosită în el, care, trebuie imediat să o specificăm, nu fuseseră afectate, nici măcar puse în discuție la sinodul de la Florența ori după el. Dimpotrivă chiar, actele ulterioare atenționau asupra valorii egale a manifestărilor de cult.

Privitor la Ioan de Caffa s-au făcut numeroase presupuneri, din care nu au lipsit contestările titlului său canonic de "vlădică"[131]. Ele se originau într-o însemnare catolică contemporană, care afirma că "nu urma nici legea romană, nici cea grecească". S-a remarcat și faptul că numele redactat astfel, nu

---

[129] Arh.Naț.Magh. Dl.13.687, comentat pe larg de M.Diaconescu, *op.cit.*, p.34-35.

[130] Idee prezentă la M.Diaconescu, *op.cit.*, p.36.

[131] Juhász I., *A középkori nyugati misszió és a románság*, în *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönvé*. Cluj, 1942, p.28-29.

prea este obișnuit pentru un ierarh bisericesc[132]. Mai nou s-a încercat și o speculativă apropiere dintre el și despotul Gheorghe Brancovici[133]. Majoritatea opiniilor nu a ținut seama de faptul că Ioan de Caffa a activat inițial cu asentimentul autorității lui Ioan de Hunedoara, pe domeniul căruia și-a avut rezidența și încă, lucru important, averea[134]. Or, acela, catolic fiind, nu ar fi îngăduit pe pământurile sale, tocmai în preajma cetății sale de familie, prezența unui ierarh aflat în dezacord cu marile evenimente și curente religioase ale timpului său. Conflictul lui Ioan de Capistrano cu Ioan de Caffa a rezultat, credem noi, dintr-o greșită înțelegere a realităților românești locale, de către cel dintâi, exacerbate de un spirit religios extremist, pe care nu-l vom mai descoperi în preajma bătăliei de la Belgrad. Dovada faptului că diferendele nu erau inconciliabile, survine din călătoria romană, via Buda, impusă cu forța lui Ioan de Caffa, în urma căreia, probabil pus la curent și adus în consonanță cu termenii unirii florentine, a revenit undeva în teritoriile ortodoxe[135]. În

[132] I.Boroș, *Relațiunile eclesiastice ale Românilor din Ungaria și Transilvania în veacul al XV-lea*, în *Unirea*. Blaj, VII, 1897, p.274.
[133] M.Diaconescu, *op.cit.*, p.40-41.
[134] Pare un lucru secundar, dar vom aminti totuși, că la Caffa, armenii trecuseră la unire încă din 1444 și această unire a rămas viabilă până la cucerirea orașului de către turci, în 1475. Vezi *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*. Edidit G.Hofmann. III. Roma, 1946, p.91; O.Bîrlea, *op.cit.*, p.136-138.
[135] L.Waddingus, *Annales minorum*. XII, p.317. Pe baza lui, informația a trecut la J.Hofer, *Johannes von Capistrano*. Innsbruck-Wien-München, 1936, p.608-609; G.Hofmann, *Papst Kalixt III. und die Frage der Kircheneinheit im Orient*, în vol. *Miscellanea Giovanni Mercati*. III. Vatican, 1946, p.233; P.Șt.Năsturel, *Urmările căderii Țarigradului pentru biserica românească*, în *Mitropolia Olteniei*, 11, nr.1-2, 1959, p.62; M.Diaconescu, *op.cit.*, p.44. A.Bunea (*Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*. Blaj, 1903, p.296) considera că a fost trimis înapoi în Valahia. Hodinka A. (*A Munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Budapest, 1910, p.193-194) este singurul, după cunoștințele noastre, care formulează unele opinii cu privire la locul

mod analog, protopopul Petru de Hunedoara trebuie privit tot ca un opozant la aceiași politică practicată cu brutalitate de cercul de franciscani din jurul amintitului Capistrano. Refacerea bisericii sale, la câteva luni după moartea lui Ioan de Hunedoara[136], releva în adevăr raporturi de foarte bună vecinătate, neagravate de disensiuni doctrinare. Un alt protopopiat românesc, care funcționa în zona Beiușului, era supus jurisdicției episcopiei de la Oradea[137]. Subordonarea era posibilă tot în lumina acelorași conjuncturi unite și în lipsa unui episcopat specific (ortodox ori unit).

În vremurile din jurul lui 1450, citim în documente despre biserica românească atât cât nu citisem în întregul veac anterior. Documentele îi pomenesc pe călugării mănăstirii din Perii Maramureșului avantajați în judecata cu "oaspeții" din Cîmpulung pe Tisa. Procesul, desfășurat în anii 1456-1458, i-a implicat pe rege și pe comiții Maramureșului. În toate ipostazele de consemnare, Simion, *sacerdotis kallugeri dicti claustri*, este parte activă, care nu își ascunde, în nici un fel, calitatea[138]. Călugării Voditei și Tismanei primesc noi privilegii, de la autoritățile regatului Ungariei, printre care și dreptul de a umbla oriunde în regat, fără să fie supărați[139]; în 1476, călugării ortodocși erau puși sub protecția regală împotriva abuzurilor călugărilor minoriți[140]; cam în aceleași împrejurări a luat, poate,

---

său de revenire în regatul Ungariei. Diferențele cronologice destul de mari (24 și 35 ani) fac, de la început, ipotezele sale îndoielnice.

[136] *Századok*, 21, nr.8, 1887, p.49-50; N.Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, București, 1906, p.278.

[137] Bunyitay V., *Biharvármegye oláhjai s a vallás-unio*, în *Értekezések a tört. tud. köréböl*. Budapest, XV, nr.6, 1892, p.14.

[138] I. Mihályi, *Diplome*, p.378, nr.222; 393, nr.230; 395, nr.231; 406, nr.238.

[139] *DRH.D.* I, nr.276, p.384-387, dar și cu acte mai vechi, anterioare anului 1439 (nr.128, p.210, nr.169, p.266-268).

[140] A.Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. II. Roma, 1859, p.454.

ființă protopopiatul românesc pe moșiile bihorene ale episcopilor catolici de la Oradea[141], dacă nu a fost cumva vorba doar despre oficializarea sa; preoții Hațegului și Maramureșului apar în privilegii ca stăpâni ori oameni de mărturie; cu un singur prilej, din anul 1450, au fost notate majoritatea bisericilor din părțile Năsăudului[142]; în 1479, toți preoții maramureșeni, care aparțineau *fidem grecam*, au fost scutiți de toate taxele datorate regelui[143]; la 1445, Ioan de Hunedoara primea patronatul asupra bisericilor *tam christianorum, quam wolochorum*, din domeniul cetății Șiriei[144]; nobilimea catolică intervine în fața locurilor de adeverire, reclamând distrugeri de biserici românești (1466, Măceu-Plopi[145] etc.) ori rapturi de bunuri aparținând preoților români (1470, Giurtelecul Șimleului[146]).

Dovezi ale alinierii românilor la frământările religioase de epocă există; puține directe, mai multe indirecte. Ansamblul dovezilor indirecte pe care le cuprindem aici nu sunt, nici pe departe, toate reflexe ale acceptării unirii de către românii din regatul Ungariei. Corect, ele se definesc a fi mai curând dovezi ale lărgirii cadrului de manifestare ale energiilor românești ca urmare a întâmpinărilor făcute de către forurile politice catolice, drept rezultat al înțelegerii proprii a unirii florentine. Alte dovezi, până acum apreciate în bloc drept defecțiuni ortodoxe, trebuie rejudecate drept unite, așa cum vom vedea, cel puțin până la un anume moment cronologic. În acest mod, fenomenele politico-religioase care caracterizează vremurile, dobândesc o înțelegere și o cauzalitate în lanț, în perfect unison cu celelalte realități.

---

[141] L.Borcea, *Obștea sătească din Bihor, voievozii și cnezii ei în secolele XIII-XVII*, în *Crisia*, 12, 1982, p.145.
[142] Vezi V.Motogna, *Un document necunoscut privitor la istoria românilor din Valea Rodnei*, în *Rev.Ist.*, 11, 1925, p.199.
[143] I.Mihályi, *Diplome*, p.536-537.
[144] Hurmuzaki, *Documente*. I/2. p.717-721, nr.596.
[145] *Urkundenbuch*. VI. p.287-288, nr.3536.
[146] *Bánffy család okl.*, II. p.137-138.

Trebuie să ținem seama de condițiile care facilitau unirea religioasă în rândurile românilor din regatul Ungariei. Ei nu reprezentau, așa cum vom sublinia adesea în paginile acestei cărți, un bloc amorf, ci o sumă de realități diferite. Fiecare grup, identificabil pe baza unor criterii precise, are deci maniera sa de receptare și reacție[147]. Exegeții sinodului nu au ascuns niciodată faptul că în realitate, el a creat doar o unire elitistă[148]. O oarecare categorie de nobili români, trecuse deja la catolicism. Exemplele sunt recrutabile din mai toate subprovinciile locuite de către ei. Deci, preliminariile trebuie să le considerăm împlinite înainte de reperul nostru cronologic. Motivațiile fenomenului au rămas perene pentru întregul ev mediu. Căci, nimeni nu ar avea curajul să susțină, fără riscul dezinformării, fixarea trecerilor unor feudali români la catolicism într-o epocă exclusivă. După cum crede Ovidiu Pecican, nobilimea maramureșeană a fost în măsură să elaboreze chiar o literatură specială, prin care se justifica bipolaritatea religioasă, cu trimitere la o presupusă dublă apartenență religioasă a regelui Ladislau I cel Sfânt al Ungariei[149]. În acea succesiune, ambițiile de promovare social-politică nu se vor mai întâlni niciodată atât de fericit cu o justificare morală de felul aceleia oferite de sinodul de la Florența. Trecerea la catolicism nu a însemnat, așa cum s-ar fi crezut, pierderea etniei. Chiar și pentru această categorie, de catolici mai vechi, noile conjuncturi religioase veneau perfect să le consolideze statutul în societate. Este deci de așteptat ca la mijlocul veacului al XV-lea, dimensiunile transilvane ale apropierilor ortodoxe față de

[147] Pentru cazul special al Hațegului vezi Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.32-43.

[148] I.Macha, *Ecclesiastical unification*. Roma, 1974, p.100 și urm.; I.Sevcenko, *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*. London, 1982, p.3-35.

[149] *Literatura "cavalerească" în Maramureșul românesc (secolul XIV)*, în *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Oradea-Cluj-Napoca, 1995-1996, p.111. Vezi și C.Alzati, în vol. *În inima Europei*. Cluj-Napoca, 1998, p.90-112, 175.

catolicism să fi fost superioare oricărui alt moment. Să remarcăm că Florența motiva excelent nu rupturile definitive de la o tradiție străveche (apostasia), ci apropierile în condiții foarte rezonabile. Această optică ne conduce la sesizarea unor manifestări religioase din interiorul familiilor feudale românești pe care altă dată, neînțelegându-le, le considerasem derutante, heterodoxe[150]. Judecați exclusiv prin prisma informației derivate din cancelariile oficiale, aceia par nobili catolici, dar din alte informații, slavone, acolo unde avem șansa să le posedăm (pisanii, ferecături), ar rezulta că au rămas ortodocși. Aprecierea stării lor etno-confesionale s-a făcut, până de curând, nejustificat de tranșant, căci schimbarea bruscă și categorică a confesiunii nu le putea afecta, așa cum s-a acreditat, fondul personalității, fond la care etnia contribuia în mod esențial. Un simplu act de opțiune religioasă nu are nici valoare egală, nici nu poate fi înlănțuit automat de modificarea etniei. Cu alte cuvinte, acceptarea catolicismului, nu a produs imediat sau obligatoriu "deznaționalizarea"[151]. Va trebui deci să acceptăm și să operăm fără prejudecăți cu noțiunile de nobilime medievală românească ortodoxă, unită sau catolică, cu rostul de termeni acoperitori ai unor realități istorice clare și viguroase cel puțin la nivelul veacului al XV-lea.

Cea mai mare parte a elitelor românești cuprinse în izvoare, au avut contacte trainice cu ansamblul comunităților din care proveneau. Ei susțineau biserica ortodoxă și microierarhia ei, conduceau satele, direct sau prin interpuși. Să nu uităm nici că o parte importantă a clerului, în Banat, Hațeg ori Maramureș, aparținea clasei feudale. Deciziile stăpânilor implicau, în bună măsură, tot ceea ce stătea în spatele lor. Mai târziu, religia va adânci ruptura socială, dar nu va fi cauza ultimă a ei. Atât timp însă cât aceste elite au continuat să se manifeste ca românești, ele au fost luate ca modele de supușii lor de aceeași etnie.

---

[150] Vezi art.nostru *Cnezi români din Transilvania...*, p.566-567.

[151] Ideea pe care o criticăm apare deja la N.Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. I. București, 1915, p.100.

Vom începe cu mărturia lui Capistrano, care scria papei că a convertit câteva zeci de mii de "schismatici"[152]. Va trebui să-l credem, chiar dacă vom atenua dimensiunile succesului cu care se mândrea. Acele comunități unite, evoluate către catolicism, s-au dovedit, în parte cel puțin, îndelung viabile și, de remarcat, cu urme în informația istorică a secolelor următoare[153]. Existența lor, din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, a fost suportul pe care va prinde Reforma la români. Procedând invers, prin identificarea geografiei reformate românești, vom ajunge, în timp, să cunoaștem mai bine și pe aceea mai veche, a catolicilor. Augustin Bunea amintea o informație găsită la I.A.Fessler[154], potrivit căreia un număr de 60-70 biserici principale (!) și 1500 de biserici parohiale(!) ar fi acceptat unirea. El susținea că datele fuseseră scoase din documente ale secolului al XVII-lea[155]. Chiar dacă constituie o exagerare evidentă, fie și numai pentru că ne-ar fi extrem de greu să numărăm corect bisericile românești de la mijlocul secolului al XV-lea, totuși informația merita verificată. Fessler nu avusese nici un fel de interes special să plăsmuiască acele date. Cu toate acestea, din păcate, nimeni nu a făcut-o. Nobilul român Iacob din Măcicaș și soția sa Ana, aflați în corespondență cu zelosul superior al franciscanilor, mort după bătălia de la Belgrad, era primit în compartimentul terțiar al ordinului[156]. În 1490, se găseau în raporturi cu același ordin, Ioan de Mîtnic și soția sa Doroteea[157]. După mărturia umanistului Flavio Biondo, alți români deveniseră pelerini "după obiceiul

[152] L.Waddingus, *Annales minorum*. XIII, p.184-185, 267.
[153] Vezi informația din 1625, privitoare la românii din Caransebeș. A.Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. IX. București, 1937, p.272.
[154] *Die Geschichte der Ungarn und ihre Landsassen*. IV. Leipzig, 1816, p.1126.
[155] *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*. Blaj, 1904, p.105-106.
[156] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, III. p.70-71.
[157] *Ibidem*, p.104-105.

catolic", în cetatea Sfântului Petru[158]. Pe la 1500, doi nobili bănăţeni, Mihail şi Nicolae de Poreca, se reconverteau la ortodoxie, cu riscul pierderii averii[159], dar cu siguranţă după o experienţă catolică care se acumulare de câteva decenii. O altă informaţie interesantă, atrage atenţia asupra unei căsătorii făcute în districtul Haţegului, către sfârşitul veacului, după "obiceiul Sfintei biserici romane"[160]. Privilegiul de la 1442, acordat de către rege călugărilor uniţi de la Peri, fusese emis numai datorită "rugăminţii numeroşilor credincioşi români din pământul Maramureşului"[161], fapt ce lasă să se înţeleagă că starea mănăstirii, cu "credincioşi uniţi", era în acord cu ideile acelor susţinători, sau în orice caz a lui Mihail, fiul lui Tatul de Ialova, cel mai apropiat vecin şi fruntaşul colectivităţii nobiliare. Dar şirul nobililor maramureşeni trecuţi la catolicism, probabil şi prin faza intermediară de uniţi, a fost mai lung[162]. La 1471, vechea biserică ortodoxă de la Cuhea, baştina lui Bogdan Vodă Întemeietorul, avea hramul catolic al Sfântului rege Ştefan[163]. Pentru că există o singură biserică medievală în Cuhea, scoasă la lumină prin cercetările arheologice ale lui Radu Popa, s-ar putea să fie vorba despre una şi aceeaşi biserică care, la început de veac, servise ca mănăstire. În sfârşit, P.P.Panaitescu atrăsese atenţia că *Psaltirea scheiană* mai poartă încă simbolul credinţei cu

[158] *Ephemeris dacoromana*. I, 1923, p.362-363; I.Gheţie, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuţii filologice şi lingvistice*. Bucureşti, 1974, p.21-29.

[159] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.448.

[160] Arh.Naţ.Magh. Dl.29.865.

[161] M.Diaconescu, *op.cit.*, p.34. Ceea ce este demn de notat este faptul că, la începutul secolului al XIX-lea, I.A.Fessler (*Op.cit.*, p.1124-1125) ştia deja despre atitudinea prounionistă a mănăstirii.

[162] M. Diaconescu, op. c*it*, p.59-60.

[163] I.Mihályi, *Diplome*, p.506, nr.293. Explicaţiile lui R.Popa (*Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*. Ed. a II-a. Bucureşti, 1997, p.207) trebuie reinterpretate în contextul postflorentin, avându-se încă în vedere şi o schimbare de hram petrecută numai în secolul al XV-lea.

filioque[164], ceea ce nu este altceva decât unul dintre compromisurile acceptate în anul 1439 de către lumea ortodoxă.

Nu pot fi considerate întâmplătoare nici contactele pe care feudalii hațegani le inaugurează, tot după anul 1439. Capitularii de la Alba Iulia reveneau masiv în district, după ce într-un întreg secol anterior atestările lor se cuprind într-o cifră de ordinul unităților. Câțiva călugări se "specializează" în problemele proprii Hațegului, ajungând până acolo încât, respectându-i cutumele, le încalcă pe cele ale lor[165]. Dar, din 1440, aceeași hațegani s-au prezentat pentru întâia oară și în fața îndepărtatului convent din Cluj-Mănăștur. În contextul pe care îl analizăm, vom surprinde prezențe românești la școlile latine. Unele produse ale învățământului de acel tip se manifestă anonim chiar în modalitatea de redactare a actelor emanate de locurile de adeverire, pe seama altor români. Numai cunoscători de limbă română, din cancelariile timpului, erau capabili de reușite de redare a antroponimelor ori toponomasticii românești. Dar românii din Hunedoara nu au fost singurii care au pătruns în forurile capitulare. Îi găsim acolo și pe aceia din Banat. Tot români cu știință de latinie au înlocuit treptat pe diecii poloni din cancelaria voievodală moldovenească[166]. Lingviștii au constatat, fără să înțeleagă, prezența arhaică a unor cultisme latino-italiene în limba noastră[167]. Și tot căutând explicația originii unor timpurii texte românești, s-a discutat cel mai mult despre fenomenul

---

[164] *Începuturile scrisului în limba română*, în *Studii și materiale de istorie medie*, 4, 1960, p.147.

[165] Adrian A.Rusu, *Dovezi pentru continuitatea adunărilor românești din Țara Hațegului după mijlocul secolului al XV-lea*, în *Sargetia*, XVIII-XIX, 1984-1985, p.171-172.

[166] Vezi problemele reluate într-un capitol următor.

[167] Al.Niculescu, *Romanitatea românească și cultura latină în sec.XII-XV*, în *Anuar.Inst.Cercet.Etnol. Dialect.* Ser.A. *Comunicări*. București, 1980, p.249-252.

catolic, nu unit, cum ar fi fost corect până la un moment dat, la români[168].

Pe frescele bisericilor ortodoxe din Transilvania se descifrează adesea fenomenele în ton cu evoluția evenimentelor. Ca preliminarii sunt și aici de semnalat aspecte de sincretism religios, anterioare unirii florentine. Cel mai frapant exemplu rămâne prezența trinității regale arpadiene sanctificate (Sfinții Ștefan, Emeric și Ladislau) în bisericile românești. Îi vedem și astăzi la Crișcior (Zarand) și Remetea (Bihor). La Ribița, unde existau de asemenea, o inscripție, pierdută după jumătatea secolului al XIX-lea, amintea alături, atât pe papa Grigore al XII-lea, cât și pe un ierarh ortodox, poate de Severin, cu numele de Atanasie[169]. Erminiile sunt încălcate, iar același heterodoxism iese din nou, la lumină[170]. Artiștii creatori sunt reflexul mentalităților și comenzilor sociale. Pe de altă parte, în prelungirea domniei lui Sigismund de Luxemburg, pictura românească de frescă evoluează către forme originale, în care nu lipsesc contaminările de esență provenite din arta Occidentului. La rândul ei, arta românească de coloratură bizantină, a înrâurit decorațiile unor biserici catolice[171]. Acum mai bine de patru decenii, Virgil Vătășianu caracteriza fresca de la Remetea ca oglindind "tendințele de unire ortodoxe-catolice, sprijinite de nobilimea

---

[168] I.Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*. București, 1974, p.21-29; P.Binder, *Contribuții la studierea factorilor interni în dezvoltarea scrisului în limba română (secolele XVI-XVII) (Momente din istoria culturală a satului Bărăbanț)*, în *Apulum*, XX, 1982, p.175-181.

[169] Adrian A.Rusu, *Biserica românească de la Ribița (județul Hunedoara)*, în *Rev.Monum.Ist.*, 60, nr.1, 1991, p.7.

[170] Ecaterina Cincheza-Buculei, *Implicații sociale și politice în iconografia picturii medievale românești din Transilvania secolelor XIV-XV. Sfinții militari*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Artă plastică*, XXVIII, 1981, p.24-25.

[171] M.Porumb, *Ctitori și artă românească în Transilvania*, în *Anuar.Inst.Ist.Arheol.Cluj-Napoca*, XXIII, 1980, p.118.

română"[172]. Ideea sa a rămas îngropată în uitare. Mesajul artistic al vremurilor cuprinde şi o scenă cu Viziunea Sfântului Petru din Alexandria (Colţi-Suseni, com. Rîu de Mori), interpretată prin "icoană a luptei împotriva rătăcirilor de la dreapta credinţă"[173]. Mijlocul secolului al XV-lea a fost într-atât de prodigios în realizări artistice monumentale româneşti, încât rămâne ca un termen fără comparaţie, până în veacul al XVIII-lea. Pentru Haţeg, cel puţin, nu am ezitat utilizarea termenilor de "veac de aur" pentru arta locală[174]. Să fie doar un simplu accident istoric, un interludiu benefic, dar nejustificabil, în succesiunea constantă a gâtuirilor patronate de către oficialitate ? Desigur că nu. Biserica de la Sîntămărie Orlea ne demonstrează, cu o evidenţă de neînlăturat, că s-a petrecut şi fenomenul de transfer al unei foste biserici parohiale catolice, în mâna unor nobili promotori ai artei ortodoxe. Lucrul nu se putea petrece niciodată altfel decât în umbra şi cu justificările unirii florentine. Ştim că biserica în cauză a fost înălţată de către coloniştii veniţi în Haţeg, pe la sfârşitul secolului al XIII-lea. S-a pictat în interior pe la începutul veacului următor, cu scene având legende şi inscripţii latine, fapt care probează, odată în plus, că lăcaşul era în slujba unei comunităţi catolice. În anul 1447, Cîndeştii din Rîu de Mori au primit donaţie, de la Ioan de Hunedoara, întreaga localitate. Şi atunci s-a petrecut faptul uluitor şi fără precedent: Cîndeştii au transformat parţial biserica, adăugându-i noi fresce, în altar, de cea mai clară factură ortodoxă[175]. Mai există încă cel puţin două cazuri de biserici catolice preluate de către credincioşi ortodocşi în evul mediu: Gurasada şi Zlatna. Cronologia acestor preluări nu este bine stabilită, astfel încât folosirea exemplelor pentru tema care ne interesează aici, va trebui oprită.

[172] *Istoria artei feudale în ţările române*. I. Bucureşti, 1959, p.761.

[173] Ecaterina Cincheza-Buculei, *Le programme iconographique des absides des églises à Rîu de Mori et Densuş*, în *Rev.Roum. d'Hist.Art.Beaux Arts*, XIII, 1976, p.90.

[174] Adrian A.Rusu, *Ctitori şi biserici...*, p.144.

[175] Idem, în *Acta MN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p.272-273.

Ne vom aminti aici de o afirmație a lui Augustin Bunea, care lipsit de mare parte din datele pe care le-am putea astăzi utiliza, scria, cu foarte mare dreptate, încă la început de veac: "pe timpul conciliului florentin s-a schimbat pe scurt timp starea bisericii românești din Ardeal și Ungaria"[176]. Realitatea unei biserici românești prospere la mijlocul secolului al XV-lea, a fost reținută și de către istoriografia ortodoxă[177], desigur fără vreo raportare la fenomenele care erau în măsură să o producă.

Pentru înțelegerea felului concret în care a funcționat unirea acceptată de către români, ar trebui să avem mult mai multe informații și analogii pentru astfel de tipuri de comunități, din alte teritorii de antiteză creștină. Știm că bisericile nu și-au schimbat veșmintele. S-ar putea să fi fost impus, pe alocuri, și ritul latin[178]. Iezuiții au găsit, în secolul al XVII-lea, comunități bănățene de rit roman, în care *le feste* erau făcute *alla Greca*[179]. Am avea astfel dovada transferării unor experiențe care s-au validat foarte bine în Italia sudică.

Numeroase cauze vor împiedica evoluția liniară a fenomenului pe care l-am urmărit. Am observat deja defecțiunea ortodoxă, interpusă cu obstinație în calea triumfului bisericii romane, în momente istorice diverse, de la o țară la alta. Am văzut și piedicile furnizate de către episcopii locali. Cu un egoism justificabil poate numai prin sărăcia numerică a enoriașilor contribuabili, ei au îndepărtat masele ortodoxe de unire și au strâmtorat episcopatul ortodox unit transilvan, cel care se întrevedea a fi șansa unui autonomism bisericesc de bun augur, pus sub protecția statului. Aproape ireal, dar principalii sprijinitori ai ortodocșilor transilvani s-au arătat a fi membrii

---

[176] *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*. Blaj, 1904, p.113.

[177] L.Iacob, *Conștiința ortodoxă în Ardeal*, în *BOR*, 61, nr.10-12, 1943, p.460.

[178] Cum bănuiește V.Achim, *Catolicismul la românii din Banat în Evul Mediu*, în *Rev.Ist.*, VII, nr.1-2, 1996, p.47-50.

[179] *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania*. Budapest-Roma, 1994, p.220.

nobilimii catolice maghiare. Dezvelirea acestui adevăr aparţine, în vremurile de la mijlocul secolului al XV-lea, călugărului franciscan Moise Secuiul, unul dintre apropiaţii colaboratori ai lui Capistrano. El scrie răspicat că interesul nobililor catolici nu era acela de a sprijini unirea românilor (*Valachi, ut percipitur, ad conversionem prompti existunt, dum regis baronumque et nobilibus regni accesserit voluntas)*[180]. Interesul celor indicaţi era acela de a nu împărţi exploatarea ţăranilor ortodocşi cu biserica catolică, fapt pentru care încurajau rămânerea supuşilor lor în vechea religie. Nu întâmplător, Ioan de Capistrano adresa, la 6 ianuarie 1456 o circulară specială tuturor nobililor Transilvaniei, încercând să-i capaciteze împotriva acelora care se ţineau departe de unire[181]. O singură dată, revolta de la Bobîlna a fost considerată ca având în programul ei şi atitudini antiunioniste[182]. Dar, ideea a fost părăsită, datorită totalei sale netemeinicii.

Nu se poate trece nici peste un spirit rezistent prezent punctual ori în grupuri, la nobilii români. Am citat ceva mai sus cazul unui nobil bănăţean care, din cine ştie ce motive de conştiinţă personală, decidea să se întoarcă la religia ortodoxă, într-un asemenea mod încât să atragă nu doar atenţia, ci şi un ansamblu de sancţiuni oficiale. După ce a aşezat cronologia scrierii Gesta lui Roman şi Vlahata, în intervalul 1440-1500, Matei Cazacu a concluzionat că ea a rezultat dintr-o rezistenţă a

---

[180] *Törtėnelmi tár*, 1901, p.191 (scrisoare din 6 februarie 1456, Lipova). În mod cu totul nefondat, J. Hofer (*op.cit.*, p.608), considera opoziţia venită dinspre preoţii (popii) românilor.

[181] *Törtėnelmi tár*, 1901, p.187-188.

[182] Şt.Pop, *Românii la conciliul din Florenţa*, în *Răvaşul*, VII, 1909, p.97. S-ar putea să fi fost vorba despre o prelungire a altei idei, la fel de incorecte, care socotise Bobîlna drept o revoltă a românilor, soldată cu alianţa celorlalte etnii ale Transilvaniei împotriva lor. Vezi Al.Odobescu, *Scrieri literare şi historice*. I-III. Bucureşti, 1887; I.Slavici, *Ardealul. Studiu istoric*. Bucureşti, 1893. Alte comentarii vezi mai departe în acest volum.

românilor maramureșeni la tentativele de unire cu Roma[183]. Chiar dacă este extrem de puțin, la nivelul informației generale pe care o avem despre procesele mentale ale românilor medievali, semnalele merită a fi reținute. Dacă ele existau oglindite în informația pozitivă în acest mod, atunci scenariul rezistenței și opoziției active față de unirea florentină ar trebui imaginat ca fiind, în acele vremuri, ceva mai amplu.

Din cele constatate de către noi, în derularea evenimentelor, imediat după 1439 a existat cu certitudine un răstimp în care unirea florentină a fost crezută și construită cu sinceritate. Mai angajate pe această linie au fost cercurile politice conducătoare, de la curte. I-a succedat apoi o altă perioadă în care, după definirea treptată a pozițiilor ortodoxe neconciliante, catolicii au continuat să acționeze în spiritul hotărârilor validate la Florența, argumentându-și comportarea ca urmare a căderii și moștenirii Bizanțului și în durabilitatea actelor semnate. Mai târziu, într-o a treia etapă, care pare a se limpezi, - în Transilvania cel puțin, - la sfârșitul domniei regelui Matia, vor rămâne în atenție doar comunități, grupuri ori persoane unite, cu tendința de a fi resorbite.

Câteva concluzii ne servesc drept încheiere. În urma datelor directe și indirecte, subsumabile din informația timpului, ajunsă până la noi, apreciem că românii din regatul Ungariei au trăit din plin efectele sinodului de la Florența. O tranșare a multiplelor implicații ale unirii religioase, în sensul sublinierii unor poziții clare, pro sau contra, nu constituie, în opinia noastră o rezolvare reală a situațiilor existente în preajma mijlocului secolului al XV-lea. Dacă evul mediu excelează prin ambiguu, mozaic și a fost foarte puțin dispus la integrare în scheme

[183] *Aux sourses de l'autocratie russe. Les influence roumaines et hongroise. XVe-XVIe siècles*, în *Cahiers du monde russe et soviétique*. XXIV, 1983, p.7-41, cf. O.Pecican, *Literatura "cavalerească" în Maramureșul românesc (secolul XIV)*, în vol. *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Oradea-Cluj-Napoca, 1995-1996, p.111.

generalizate, este firesc ca nici această realitate să nu se dezvăluie cu limpezimi de cristal.

Priza unirii de la Florența nu trebuie nici un moment supradimensionată. Dacă ar fi avut alți parametri, decât aceia modești pe care i-a avut, atunci destinul românilor din regatul Ungariei ar fi fost radical schimbat. Or, bine știm, acest lucru nu s-a petrecut. Ea a fost mai notabilă acolo unde interesele feudalității românești o cereau și o agreau. În timpul primului Corvin, ea a fost un succes real în Hațeg, Hunedoara și Banat, poate și în Maramureș. Fără greșeală am putea afirma că ea avusese atât limitări de adâncime, cât și teritoriale. Mai mari nuanțări ar fi, deocamdată cel puțin, imposibile.

Procesele și mutațiile de conștiință ale acelor români ai secolului al XV-lea nu vor putea fi socotite niciodată reprobabile. Ele au rezultat prin concursul unor factori de presiune și seducție, independenți sau nu de voința lor și nici nu au avut, așa cum s-ar crede și s-a scris deja pe seama lor, fatale și generalizate efecte pentru destinul lor etnic. Vremurile postflorentine au fost, în final, un bun teren de meditație pentru potențe și posibilități românești, dezlănțuite și demonstrate în alte conjuncturi decât acelea trasate și comandate statornic de către regimul politic dominat de instituții și sisteme de valori nesimilare.

SUB STINDARDE:

STRUCTURI ȘI ASPECTE ALE VIEȚII POLITICE

În interiorul istoriografiei românești persistă, în modul cel mai rezistent posibil, concepția potrivit căreia românii transilvăneni au fost, de la începuturile contactelor lor cu stăpânirea străină, doar marginali și tolerați. Concepția la care ne referim este doar un produs, în bună măsură, de istoriografie manevrată și popularizată centralizat și obligatoriu. Înainte de a se ajunge la un asemenea rezultat, nuanțele interpretative fuseseră mult mai diferite. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, se afla în conștiința comună a elitei românești locale ideea că în secolele XV-XVI românii avuseseră o "soartă cât se poate de înfloritoare"[1]. În vremurile istoriografiei pozitiviste, concepțiile nu se modificaseră radical. De pildă, doi istorici de talia lui A.D.Xenopol și Nicolae Iorga scriseseră despre o vreme a "cavalerilor", valabilă nu numai pentru țările române de peste munți, ci și pentru Transilvania, cea care însemnase un răstimp incomparabil diferit de ceea ce s-a întâmplat după secolul al XV-lea. Pentru Transilvania în mod special, în continuitatea unor scrieri care veneau dinspre Școala Ardeleană, un Nicolae Densușianu afirma și el foarte net că existase o "epocă militară", care o precedase pe aceea a "iobăgiei"[2]. Conținutul vremii cavalerilor ori a epocii militare fusese însă insuficient umplut pentru a nu mai lăsa loc și altor scenarii istorice, deduse, în bună parte, nu din cercetarea directă și amănunțită a secolului al XV-lea, ci dintr-o evoluție ulterioară, generalizantă, trasă ades până în secolul al XVIII-lea. Concluziile lui Ioan Bogdan, rezultate dintr-o analiză laborioasă, dar documentar lacunară, care excludeau

---

[1] D.Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p.470.

[2] *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria (1784-1785) scrisă pe baza documentelor oficiale*. București, 1884, p.29-57.

dintre nobili pe români[3], aveau să greveze adânc interesul pentru participările politice românești desfășurate dincolo de un anumit nivel.

Desigur, clasarea tipurilor umane din jurul anului 1450 nu se va putea face niciodată cu totul tranșant. Astfel, dacă vom accepta existența unor condiții politice mai bune pentru români, aceasta nu va însemna că vom fi în măsură să negăm tot ceea ce pledează împotriva acestor condiții. Nici o clipă nu a fost eludată, pentru acei români, ipostaza de ortodocși, care, prin nelegalitatea ei, îi așeza pe aceiași indivizi, indiferent în ce poziție socială s-ar fi găsit, într-o poziție inferioară, tolerată. Prezența religiei ortodoxe, în contrast cu aceea catolică, i-a pus întotdeauna pe români într-o situație de alteritate negativă, care se concretiza printre altele, și prin etichete depreciative[4]. Or, se știe că perseverarea într-o lumină defavorabilă, sfârșește prin a produce neașteptate adânciri de contraste ori de valențe considerate antisociale. Dacă cineva nu ne crede, ar trebui să încerce să înțeleagă, măcar în parte, poziția țiganilor în societate. Nu ar putea respinge nimeni analogia, sub motivația că românii, spre deosebire de țigani, ar fi fost locuitorii mai vechi și mai numeroși ai țării. Pe atunci, foarte puțini știau efectiv acest lucru și chiar dacă l-ar fi știut, conștiința de sine nu s-ar fi metamorfozat într-o forță politică operativă care să modifice sau măcar să solicite schimbarea realităților mentale sau de altă natură. Însă termenii în care se puneau problemele românești în evul mediu clasic, nu aveau gravitatea celor din veacul națiunilor și, mai cu seamă, nu au privit, nici un singur moment, globalitatea populației românești. Asemenea viziuni etno-sociale globale nu sunt

[3] *Scrieri alese*. București, 1968, p.185.

[4] H.Ahrweiler, *L'image de l'autre et les mecanismes de l'alterité*, în vol. *Rapports. XVIème Congrès International des Sciences Historiques*. Stuttgart, 1985, p.64.

specifice evului mediu și, în consecință, nu avem cum să le regăsim în politică.

Românii, chiar și ortodocși fiind, au fost, cel puțin până în veacul care ne privește, regnicolari cu datorii și libertăți proprii stărilor ori teritoriilor de care aparțineau. Plasarea lor într-o geografie politică specială se cuvine foarte bine subliniată, căci, printre altele, a contribuit la centrifugarea energiilor medievale românești. În Transilvania voievodală, elitele românilor se concentrau mai ales în Hunedoara. Existau încă și în alte părți, dar fie că nu se maturizaseră, fie că erau compensate, la nivelul comitatelor, de către nobilimea de alte origini etnice. Maramureșul, Bihorul și Banatul țineau de structurile politice ale Ungariei centrale. Banatul se va desprinde pentru a compune o structură politică sudică, dominată de responsabili politici cu sediul la Timișoara. Bihorul va aparține, în cea mai mare parte, de episcopia Oradiei. Această caracterizare generalizatoare permite și obligă la studierea diferențiată a unor aspecte particulare, strict regionale. Asemenea întreprinderi nu au atins încă profunzimi istoriografice care să îngăduie concluzii definitive. A încerca, acum, aici, să suplinim tot ceea ce nu există încă remarcat la nivelul districtelor, "țărilor" ori comitatelor, în stratigrafia verticală și orizontală a comunităților românești, ar însemna în primul rând un efort documentar care nu ne stă în putere.

Dacă dorim să ne adâncim în cunoașterea rosturilor îndeplinite de români în perioada istorică la care ne-am oprit, va trebui să abordăm, în mod obligatoriu, ceva mai insistent, conținutul conceptelor etnice cu care se opera atunci. În bună parte, înțelegerea acestora ar fi făcut de perceput multe atitudini care, prin evoluția conjuncturilor ulterioare, în urma cărora conținutul conceptelor a fost modificat, au devenit reprobabile.

În limitele acestei tematici ne vom referi în primul rând la termenul de *natio*. O vom face datorită multiplelor implicații presupuse de semnificația sa reală și de interpretările ce i s-au acordat. Momentul declanșator al controverselor legate de

înțelesul ori evoluția sa, este lângă limita inferioară a intervalului la care ne-am oprit, implicându-l prin consecințe. În anul 1437, în timpul și mai ales după răscoala cunoscută sub apelativul Bobîlnei, s-a elaborat o convenție de mare răsunet socio-politic, care asocia stările privilegiate, împotriva celor potrivnice, atunci rebele. Era actul de fundare al binecunoscutei *Unio trium nationum*. Pornind probabil de la Christian Engel, acelei înțelegeri i s-a asociat un notoriu conținut antiromânesc. Ideea a prins și a fost îndelung vehiculată de un șir nesfârșit de istorici români[5] și străini[6], până la a fi privită ca un loc comun al istoriei transilvane. Persistența ei și la un istoric critic de talia lui Gheorghe Brătianu[7], demonstrează cât de mare i-a fost puterea de seducție. Treptat, cercetări monografice succesive au dezvăluit caracterul real al evenimentelor din 1437[8]. Răscoala nu avea temeiuri de a produce asemenea efecte. Nici în convențiile dintre răsculați și nobili nu se face vreo cât de mică referire la componente și opresiuni etnice. Mai apoi, s-a observat limpede că însăși cuvântul *natio* nu fusese pronunțat ori scris atunci, ci fusese vorba doar de o *fraternitas unio*[9]. Va trebui deci să revizuim serios istoriografia lui *Unio trium nationum*, afirmând hotărât că

---

[5] Trecere în revistă realizată de Jancsó B., *A román nemzetiségi törekvések és jelenlegi allapota*. I. Budapest, 1896, p.255-259; Aradi V., *Tanulmányok a román nemzetiségi kérdés köréböl*, în *Huszadik Század*, XIII, 1912, p.60-70 (cu mențiuni pentru Al.Odobescu, I.Slavici, Al.Papiu Ilarian etc.).

[6] Aradi V., *op.cit.*

[7] *Formarea unității românești. Factorii istorici*. București, 1940, p.3.

[8] Șt. Pascu, *Bobîlna*. București, 1963, p.148-155; Székely Gy., *Antal Budai Nagy et la guerre paysanne de Transylvanie*. Budapest, 1980; Demény L., *Parasztfelkelés Erdélyben 1437-1438*. Budapest, 1987, p.154-159. Mai nou și Gh.Bichicean, *Adunări de stări în țările române. Congregațiile generale în Transilvania voievodală*, Sibiu, 1998, p.265-267.

[9] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.621-622.

sensul său etnic, atât de obsedant subliniat, se definitivează pe deplin abia mult mai târziu, în vremurile principatului Transilvaniei[10]. Așa privite lucrurile, este vorba despre un transfer răsturnat de concepte, dinspre vremuri mai noi, către cele mai vechi. Este și aici vorba, - oare a câta oară ? - de pervertirea înfăptuită de timp, care face să rămână din ancestrala esență, doar "numele trandafirului" al lui Umberto Eco.

Să mai zăbovim totuși asupra concepțiilor etnice de la mijlocul secolului al XV-lea, pentru a descifra acoperirea lor reală.

În convingerea vremii, apelativul etnic apare foarte des cu semnificație geografică. Așa de pildă, personaje cu nume evident românești, ca Stanciul, Radu etc. au fost trecute în registrele comerciale ale Caffei genoveze însoțite de cognomele de *ungarus*, în sens de aparținătoare, provenind, din regatul Ungariei. Tot acolo era consemnat și aparent contradictoriul Ioan *Velachus sive Ungarus*[11]. Un alt exemplu îl putem cita din Hațeg. Fiul unei Neacșa din Densuș își desemna propriul său tată ca fiind "valah venetic"[12], vroind de fapt, nu să-și renege originea românească, ci să arate clar apartenența înaintașului la o altă structură politică, în speță Oltenia Țării Românești. De subliniat că această conotație se înfăptuia într-un teritoriu unde nu existau elemente sociale străine, aparținătoare nobilimii ori supușilor, decât în doar două localități. Vom încheia această mică demonstrație, amintind de

[10] A se vedea mai ales D.Prodan, *op. cit*, p.95-101.

[11] N.Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*. III. București, 1897, p.45-47; N.Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*. Cluj, 1931, p.33.

[12] Vezi Arh.Stat.Bratislava, Fond Révay, arh.Kendeffy, fasc.87, fasc.1, nr.16, copie microfoto Arh.Stat. București, colecția microfilme, rola 25/Slovacia, cadrele 38-39. Comentarii la Adrian A.Rusu, Ioan A.Pop, *Familia nobiliară românească Arca din Țara Hațegului (sfîrșitul sec.XV - începutul sec.XVI)*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p.212-213.

existența satelor de "ungureni" de la sud și est de Carpați[13], sate categoric românești, dar venite din *statul* "Ungaria", nu din *provincia* Transilvaniei.

În majoritatea exemplelor pe care le-am mai găsi, conceptul etnic nu este vehiculat de românii înșiși, ci de către alții, fie ei scribi ai cancelariilor, fie cronicari, toți de expresie latină. Dar acolo unde românii își desemnează locul de proveniență sau apartenența, ei spun, la fel cu ceilalți supuși ai regatului, indiferent de originea etnică reală, că sunt unguri și vin din Ungaria. Nu o făceau pentru că le-ar fi fost rușine să-și decline neamul, sau din alt scrupul moral, ci pentru că toți cei cu care veneau în contact erau obișnuiți să afle țara (= statul), nu expresia culturală a interlocutorilor. Concluzia, extrasă din date istorice proprii zonelor noastre, întărește observația generalizată, scrisă deja, potrivit căreia *regnum*-ul îl desemna pe *natio*[14]. Ca urmare, orice român din Transilvania era, pentru cei din afara provinciei și a statului, un "ungur". În foarte rarele cazuri în care se vorbește despre ei ca o realitate internă, a regatului menționat, atunci *vlahii* sunt numiți ca atare pentru a sublinia o particularitate pe care o posedau în raport cu alte grupuri și stări, respectiv, ca ortodocși ori ca birnici de un anume tip, *niciodată* însă ca un grup cultural-lingvistic; ca entitate politică și mai puțin.

Această largă opinie, curentă în secolul al XV-lea, pune stavilă, concomitent, abundenței desemnărilor exprese de origini etnice românești. În același timp în care sasul și secuiul își confundau starea privilegiată cu numele populației de care aparțineau, nobilul nu îl desemna exclusiv pe maghiar. Un nobil, putea fi, tot atât de bine, cum și a fost în fapt, fie sas, secui,

---

[13] Vezi despre ele Șt.Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*. Ed. a II-a. București, 1977, p.148.

[14] Vezi și L.Schmugge, *Über "nationale" Vorürteile im Mittelalter*, în *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelaters*. 38, H.2, 1982, p.439-459.

slovac ori român. Dar toţi, nobili, saşi, secui, clerici, ţărani şi orăşeni erau *ungari* (l. latină), adică aparţinători ai regatului Ungariei.

Aici este cauza pentru care românii comuni şi umili nu răzbat decât rar în scripte alături de originea lor etnică. Dar, avem surprize şi atunci când ni se spune ce origini au. Iată cazurile lui Clement, fiul cnezului Vasile din Pata (Cluj), la 1441[15], a lui Benedict *volahum*, menţionat în părţile de nord ale regatului, la 1459[16], Baltazar, cnez la 1463[17], *Wolahum* Francisc, de la Frata, în 1482[18]. Cine ar bănui că sub numele de Ladislau se ascunde un român, atât timp cât nu vom citi alături că era fiul unui Stoica ? Toate numele invocate par că aparţin panteonului onomastic catolic. Dacă a fost numele real al personajelor ori doar cel dat într-o traducere (uneori foarte greu de înţeles !), contează mai puţin. Situaţia era infinit repetabilă. Astfel de "probe" etnice ar încurca orice fel de socoteli demografice. În perioada de care ne ocupăm, există sate cu populaţie mixtă care, adesea, nu poate fi demarcată etnic. Vom cita aici, ca exemplu în acest sens, Grebenişu de Cîmpie, care, în 1447, avea consemnaţi următorii locuitori iobagi: Mihail *Luadasy*, Dumitru, alt Mihail, Ştefan Valahul, Valentin *Myhysy*, *Polchadan*, Petru Cînde (*Kende*), Ioan *Ludasy*, Mihail *Themesy*, Neagu (*Neegh*), Nicolae Duşa (*Dwsa*), *Nikowar*, Ioan *Molday*, Ioan *Hathzaky*, Grigore şi Ioan *Bokos*, Luca *Farkas*, Petru *Themesy*, Ştefan, Ioan, Mihail şi Dionisie *Hathzeghy*, Ştefan *Fodor*, Cristian (*Cristen*), Cînde (*Kende*), Ştefan, Ioan *Funder*, Ilie (*Elias*), Nicolae *Berende*[19]. Dacă am forţa descifrarea apelativelor, satul ar trebui să fie compus cel

---

[15] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent*..., I, p.264, nr.300.
[16] Arh.Stat.Bucureşti. Col.Microfilme, rola 003-76-113 (Cehoslovacia), cadrul 375.
[17] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent*..., I, p.621, nr.1660.
[18] *Ibidem*, p.817, nr.2410.
[19] *Ibidem*, p.339, nr.606.

puțin, din maghiari și români bănățeni, hațegani și moldoveni. În același act apar, în două sate diferite, dar vecine, Sînmihaiu de Cîmpie și Mihesu de Cîmpie, un Barla *kenezium*, respectiv un Barla *Hungarum*. Al cui nume este de fapt etnic și neaoș ? Precum se observă, încărcătura etnică a onomasticii este extrem de relativă dincolo de cazurile, de altfel rare, în care etnia nu este specificată explicit. Din acest motiv, cum deja scriam, nu am putea pune mare temei pe tentativele de identificare, prin onomastică, a stărilor demografice consemnate documentar.

Plecând de la constatarea de mai sus trebuie să privim cu prudență și ideea reflectării conștiinței etnice prin numele de botez. Chiar dacă există nume specifice românești, ele nu sunt generalizate sau exclusive. Ca și la alte etnii transilvane, ele se amestecă, în proporții diferite, cu nume banale ori cu altele despre care studiile onomastice ar putea spune câte ceva despre originea lor, nu însă despre limba vorbită de purtătorii lor. Alegerea numelor este un reflex al nivelului cultural, strict local, pe care nu putem și nici n-ar trebui să-l supralicităm.

În planurile conștiinței, epoca secolului al XV-lea operează cel mult cu ideea de grup teritorial ori privilegiat. Mai ușor funcționează mentalitatea și conștiința de sine a hațeganilor, maramureșenilor, făgărășenilor. Conștiința de neam exista numai latent și intuitiv, funcționând maximal în situații de contrast. Acestea din urmă sunt produse primordial de limbă, manifestări religioase și, poate, într-o proporție mult mai mică decât s-ar crede, de către etnografie. Limba, cel mai categoric atribut etnic, este obligată de către mecanismele interne ale societății medievale să fie utilă unor oameni care nu se mișcă prea mult. Dacă imobilitatea este dominantă, comunicarea este stabilită într-o formă oarecare, dar foarte puțini au norocul să constate că, la numai câțiva zeci de kilometri distanță, cineva vorbește la fel ca ei ori, dimpotrivă, folosește o limbă total diferită, prilej cu care se pot naște, intuitiv, gânduri, nu însă și concepte prea adânci, despre propria identitate etnică, bazată pe limbă.

Nici religia nu stimula particularizarea și adâncirea sensurilor lui *natio*. Nu o făcea nici catolicismul[20], nici ortodoxia. Cele două instituții care practicau cultele adverse, operau aproape numai cu noțiunile de *christiani* și de *schismatici* ori cu "latini" și "greci", indiferent de individualitatea lor etnică particulară. Într-o astfel de bipolaritate, a spune "valah" echivala, de obicei, dar nu obligatoriu, cu ortodox. Dar, cum în regatul Ungariei mai existau încă și sârbi și ruteni, nimeni nu poate fi absolut sigur că se vorbește despre un grup etnic anume atunci când este notat termenul de ortodocși. Mai mult, s-a dovedit, din ce în ce mai pertinent, că au existat numeroși români catolici, la fel cum de altfel vor fi fost și sârbi de aceeași religie. Religia, fie ea catolică ori ortodoxă, luată în sine, nu catalizează particularismul etnic, dimpotrivă, îl subordonează unității creștine. În antiteza reală a cultelor se produce însă o oarecare particularizare percepută nu la nivelul dogmei, ci la acela al exteriorizărilor din slujbe ori la comportamentele slujbașilor bisericii. Dar indivizii nu afișează ostentativ sau agresiv apartenențele religioase. Nu o fac nici comunitățile, în afara strictă a bisericilor în care se închină. În Transilvania medievală, alteritatea religioasă nu a produs niciodată confruntări virulente ca fenomene istorice, ci doar ca fapte punctuale. Afirmația din urmă trebuie considerată ca reflectând nivele de toleranță largă, mult peste ceea ce am fi dispuși să vedem astăzi, cu ochii partizanatului religios exacerbat de câteva secole scurse de atunci.

Cât privește etnografia, cum vom vedea undeva mai departe, în alt capitol, este hazardat a spune despre ea ceva concret și, mai ales, corect. Din acest motiv, preferăm să nu o implicăm în încercarea de a identifica puterea de individualizare a etniilor medievale.

---

[20] B.C.Shafer, *Faces of Nationalism. New Realities and Old Myths*. Harvest book, 1974, p.24.

Chiar dacă exista conștiința apartenenței etnice, aceeași apartenență nu se substituie total societății integrate, așa cum am arătat, în cultivarea altor valori sociale, și nu avea cum să producă obiect de măsurare a fidelității politice. Pentru veacul nostru ar fi însă foarte greu de găsit structuri mentale care să opereze după schema sistemului nostru actual de valori. Ar mai fi de adăugat încă un lucru, nu lipsit de importanță: stările de lucruri din Europa de Est nu sunt sincrone cu cele din Europa Occidentului. Diferența rezultă, printre altele, și din decalajele culturale, care, dau sau nu, și tăria sensibilităților etnice. Or, aceste decalaje au fost consecvent în defavoarea teritoriilor noastre, ceea ce trebuie să conducă la aprecierea că instalarea diferențelor s-a făcut mai lent.

Românii din Hațeg conturează o unitate suficient de solidă pentru a se particulariza de toate teritoriile înconjurătoare. Pentru cei purtați în slujba lui Ioan de Hunedoara, cadrul ancestral se redimensionează la forma unui statut propriu, cu ajutorul căruia, prin comparații, au avut șansa să mai descopere indivizi asemănători ori realități asemănătoare, dar niciodată realitatea specifică districtului lor. Alături de sentimentul apartenenței la "țara" mică, la provincie, la comunitatea locală, se clădește puternic acela de supuși comuni ai unui stăpân unic, de obicei regele, iar, în lipsa lui, guvernatorul. Acum este vorba despre *fidelitas*, respectiv de o loialitate mai presus de orice alt concept. "Credința" la care ne referim face ca să fie conciliată prezența trinității regale arpadiene sanctificate (Sf. Ștefan, Sf.Emeric și Sf.Ladislau), în bisericile presupus ortodoxe, ale feudalilor români. Nu contează că acei regi fuseseră de altă religie sau neam, ei erau simboluri exteriorizate ale fidelității față de regalitate, supremul stăpân al statului. La fel se întâmplă în Făgăraș, unde

sentimentul de "țară" aparte, cu pregnante particularități, este mai robust decât orice alt concept politic[21].

A fi supusul cuiva sau a fi membrul unei stări, era mai important decât semnificația lui *natio*[22]. Se dovedește, și prin aceasta, rolul secundar pe care conștiința de neam îl deținea în ierarhia preceptelor politice, subordonându-se altora care stabilesc tocmai coloratura timpurilor. Căci, răsturnând piramida conceptelor, părăsim lumea feudalismului.

Diversitatea etnică din interiorul regatului Ungariei, în pluralitatea ei, a fost remarcată și afirmată de la legile lui Ștefan I cel Sfânt, și până la *Tripartitium*-ul lui Ștefan Werböczi (1515). Aceste grupuri disparate au traversat împreună trepte de autoidentificare și recunoaștere de sine, alături de fenomenele de creionare oferite de către ceilalți etnici. Se întâmplă că tocmai acei "ceilalți", acum amintiți, să-i recunoască mai repede, prin particularismele lor, fie datorită gradului diferit de cultură, fie pentru că au avut mai multe oportunități de a se exprima în scris despre ei. Acestui proces îi recunoaștem stabilirea ierarhiei valorilor etnice comparate (ex. maghiarul este ..., în timp ce românul are ..., iar sașul face ...) și acumularea unor sentimente reciproce. Că ele sunt procese istorice, care, în secolul al XV-lea nu sunt încă încheiate, poate fi demonstrat prin investigarea raporturilor maghiaro-săsești[23].

---

[21] Vezi Șt.Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*. I. Cluj, 1935, p.5-6.

[22] Vezi J.Huizinga, *Patriotism and nationalism in European history*, în vol. *Men and Ideas*. Evanston and London, 1970, p.117; Szücs J., *"Nemzetiség" és "nemzeti öntudat a közepkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakitásához*, în vol. *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Budapest, 1972, p.38.

[23] La mijlocul secolului al XV-lea, în breslele Brașovului, sașii și ungurii stau împreună. În 1505, se spune deja: "ungurii care sunt acum în breaslă, să rămână și în continuare împreună cu fiiilor, dar pe viitor să nu fie luat la meșteșug cineva de altă limbă, ci numai germani", ca la

La mijlocul veacului al XV-lea, când numele de *olachi*, *valahi* se înmulțesc considerabil în documente, prinde contururi și numele de slovac, desprinzându-se dintr-un generic folosit pentru toți slavii. Conștiința de sine, cu substrat etnic, în forme primitive, rămâne o componentă a timpurilor. Dacă am admite cerința lui Mályusz Elemer, că românii trebuiau să-și afirme originile pentru a dovedi că posedau o conștiință proprie în secolul al XV-lea[24], atunci va trebui să cerem același lucru tuturor viitoarelor naționalități ale monarhiei habsburgice, lucru pe care, desigur nu l-ar face nimeni, din simplul motiv că lucrul ține de o suprastructură elevată, intelectualizată, foarte subțire în evul mediu și dificil cucerită în ajunul epocii moderne. Etnosul, înregistrat ici-colo, răspunde totuși cerinței reclamate[25], dar fără să cauzeze frământări cu ecouri de valoarea unor probe pozitive. Mai nou, a fost descoperit chiar și un text literar, conceput în Maramureș, care se referă direct la originea latină și romană a românilor[26], astfel încât cerința lui Mályusz pare să fi fost îndeplinită și pentru români. Am putea desemna și câțiva catalizatori posibili ai calității conștiinței etnice, anume apropierea de statele libere românești, lărgirea orizonturilor prin războaie și circulație sau dialogul unei categorii a feudalității românești cu latinitatea catolică.

1532, tot acolo, să se scrie foarte răspicat: "pe viitor să nu fie primit nici un meșter maghiar în vreo breaslă a meșteșugului nostru din cauză că maghiarii și germanii rareori trăiesc pașnic unii cu alții". *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. IX. Brașov, 1999, p.42, 85 și 155.

[24] *A középkori magyar nemzetiségi politika*, în *Századok*. Budapest, 73, 1939, p.433.

[25] A.Armbruster, *Romanitatea românilor*. București, 1972, p.17-97.

[26] Vezi O.Pecican, *Literatura "cavalerească" în Maramureșul românesc (secolul XIV)*, în vol. *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Oradea-Cluj-Napoca, 1995-1996, p. 111. Discutat și de C.Alzati, în vol. *În inima Europei*. Cluj-Napoca, 1998, p.90-112.

Campaniile lui Ioan de Hunedoara au produs încă cel puțin un rezultat secundar, demn de relevat. Nicicând în alte vremuri, grupuri de români din Maramureș, Banat și Hunedoara, ca și parte dintre cei trăitori în restul comitatelor ardelene, nu s-au reunit mai plenar și mai eficient decât atunci, în campanii. Este imposibil de estimat efectul acestor contacte asupra mentalului lor individual sau colectiv. Dar, la fel de imposibil ne pare ca Ioan de Hunedoara ori alți clarvăzători ai timpurilor, să nu fi întrevăzut cel puțin forța românității ardelene masate și potențele ei politice. Observații asemănătoare trebuiau făcute și în clipele în care grupuri compacte de feudali români ajungeau în fața tronului, pentru a solicita confirmarea vechilor privilegii de stăpânire. Modalitatea o regăsim cu ușurință în practicile feudale din Țara Românească și Moldova, dar fără a avea semnificația la care zăbovim în acest moment, într-o altă geografie politică. În Transilvania, practica s-a clădit de la începutul veacului. Constatăm apoi că Ioan de Hunedoara va patrona dese prilejuri de acordări de privilegii, în așa fel încât, în afara prezenței sale fizice, românii nu vor primi decât acte foarte puține. Important va fi momentul în care se produce depășirea prezenței limitate, pe anumite unități teritoriale. Și într-adevăr, în intervalul 1453-1456, în fața regelui s-au întâlnit românii din Hațeg, Hunedoara și Maramureș. Au fost prilejuri de timp de pace, care serveau contactelor interromânești, lăsând cale liberă înțelegerii intereselor comune care alimentau, greu de spus însă în ce fel, și conștiința de neam.

Atitudinile lui Ioan de Hunedoara par a se înscrie pe coordonate care ne fac să presupunem perceperea unor sensibilități românești. Cum actele sale nu au fost niciodată gratuite, ele dovedesc anume imperative care le-au comandat. Aici este deja vorba despre un alt plan, anume acela al cârmuitorilor. Or, ne vine greu să acceptăm faptul, de altfel posibil de urmărit în surse mai vechi, că nu a existat la curtea din Buda o "problematică românească" mai veche. La mijlocul

secolului, s-ar putea ca interferența celor două planuri, personal și cel din patrimoniul regalității, să fi dobândit nuanțe noi tocmai datorită originii particulare a guvernatorului. De relevat rolul pe care Ioan de Hunedoara l-a avut în gruparea militară a majorității românilor din regat, sprijinul exclusiv pe care l-a acordat recompensărilor în serie, discutate mai sus, apoi stimulentul dat pentru adunarea comună a districtelor bănățene, desemnarea deliberată a unor demnitari români la cârma unor comitate și districte populate majoritar de către români. Sunt de văzut aici elementele unei politici speciale românești care neagă categoric accidentalul. Există un foarte interesant epitet pe care Ioan l-a primit de la Zoticos Paraspondylos, care îl numea "stâlp al românilor" (*Βλαχιαζ*)[27]. În lumina celor constatate de către noi, nu a fost, nicidecum o metaforă, ci un adevăr. Abia acum, o afirmație a lui Nicolae Iorga, care, stabilind contrastul dintre politica lui Matia și a părintelui său, afirma, - nu tocmai cu îndreptățire, dar totuși foarte aproape de realitate -, că "au dispărut acele admirabile elemente românești pe care, până la sfârșitul vieții, Ioan Hunyadi, care se simțea una cu dânșii, le-a acoperit cu cele mai mari laude"[28].

Regii Ungariei, de la primul Habsburg și până la ultimul Jagellon, au avut în vedere importanța elementului românesc. Ascendențele politice din rândul acestei categorii etnice au fost garantate atunci când români înțelegeau să se integreze în formele vieții de stat. Nici o clipă nu trebuie să interpretăm legislația prohibitivă pentru străini ca una îndreptată împotriva lor. Căci, și la 1471, și la 1492, articolele decretelor regale făceau referiri la interzicerea ascendenței la funcții a extraneilor, nu la aceea a locuitorilor regatului, de ce neam vor fi fost ei. Oficial, în terminologia de atunci, așa cum iarăși am arătat, ei aparțineau cu toții la *natio Hungarica*. Cel mai bine susține această interpretare

[27] *Fontes Historiae Daco-Romaniae*. IV. București, 1982, p.387.
[28] *Istoria Românilor*. IV. București, 1996, p.118.

tocmai numărul românilor prezenți în funcții, atât înainte de primul reper cronologic, cât și după cel de-al doilea.

Accederea la funcții politice nu a avut vreun start bine determinabil. Să ne amintim de Maramureș, unde familiile românești au condus, sub titlul voievodatului ori comitatului, o perioadă îndelungată, încă din secolul al XIV-lea[29]. De la începutul secolului al XV-lea, prezențele românești în preajma curții regale, dădeau semnalul noii vremi care se apropia. Se cunoaște clasicul exemplu al lui Ioan de Hunedoara, dar la 1402, Valentin de Pala (astăzi Băuțar), era deja ușier regal[30], oștenii ai curții au fost și Stanciul, fiul lui Barb, Drăgan, fiul lui Manciul, din Comiat (1422), Ladislau Bizere, fiul lui Vlaicu (1433). Cele relevate dau nu numai măsura începuturilor ieșirii românilor din cadrul geografic tradițional, cât mai ales din mentalul socio-politic în care trăiseră până atunci. Fenomenul avea cu totul alte proporții decât avusese în veacul anterior.

Explicația nu este unilaterală. Vom lăsa deoparte, decomandată cel puțin, mobilurile proprii feudalității românești. Să le analizăm pe acelea ale puterii centrale. La urcarea pe tron a lui Sigismund de Luxemburg s-au dezlănțuit interese politice contradictorii, în care regele s-a văzut în situația de a-și construi temeinic și în timp relativ scurt, propria sa partidă susținătoare. S-au concentrat astfel o serie de elemente străine regatului, printre care figuri deosebite, cu implicații mari în istoria teritoriilor locuite de către români, au făcut polonezul Stibor, voievod al Transilvaniei, și italianul Filippo Scolari, comitele de Timiș. Aceleași jocuri de interese nu au evitat nici elementele locale,

---

[29] R.Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*. Ed. a II-a. București, 1997, p.193 și urm. Pe plan mai general, I.Drăgan, *Nobili români în viața instituțională a Transilvaniei și Ungariei până la 1526*, în vol. *Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșanu*. Cluj-Napoca, 1998, p.86.

[30] *Ortvay*, p.318-319.

până atunci prea puțin angajate politic. A fost vorba despre abilitatea politică al lui Sigismund care a înțeles valoarea potențială și reală a energiilor românești. După primele experiențe, din luptele interne pentru consolidarea tronului, relația directă cu regalitatea s-a sudat tot mai solid în expedițiile externe; în cele turcești, mai cu seamă. Aici deja interesele se interferau major. Regele se arăta a fi cel mai bun garant al respingerii progreselor turcilor. Lucrul a fost bine intuit de toți românii care locuiau în vecinătățile hotarelor sudice ale regatului. De la contactele ocazionate, unele elemente ale elitelor românești au trecut ușor la permanențe, amintind de practicile vasalice ale Occidentului, traduse în limbaj specific, sub numele de *familiaritas* (oamenii *familiares*). Ioan de Hunedoara a fost cel mai ilustru exemplu, dar, tot atunci, alți români se găseau în diferite stadii ale strângerii raporturilor cu regalitatea, fiind în parte "preluați" de același personaj atunci când regele a fost substituit ori nu reprezenta decât prea puțin, în plan politic real. Ascensiunea Hunedoreanului, până la cârma regatului, a fost extrem de mobilizatoare pentru mentalul micii nobilimi în general, și al celei românești în particular. Ea demonstra șansa militarului de a-și depăși condiția socială primară în condiții de strălucitoare și remarcate fapte de arme, oportune și temeinice relații de familiaritate, alături de complexul de subiectivitate denumit noroc. Dintre românii care au întrunit condițiile arhitecturii succesului socio-politic, cei mai mulți au înțeles și au acceptat și reversul medaliei: despărțirea definitivă de ambianța tradițională a bazei de plecare.

Prezențele românești în campaniile militare au fost cel puțin subliniate[31]. În concepția regatului, transpusă mai târziu și

[31] V.Motogna, *Trecutul românilor din Banat în epoca lui Ioan Hunyadi (1437-1457)*, în vol. *Banatul de altădată. Studii istorice*. I. Timișoara, 1944, p.539-576; C.Mureșan, *Rolul lui Iancu de Hunedoara în mobilizarea maselor populare împotriva expansiunii otomane*, în *Studii*,

în lege (*Tripartitium*, 1515), nobilitatea era organic legată de contribuția militară. Nici aceste pagini nu vor reuși să evite un subiect asemănător, deoarece a-l neglija ar însemna să excludem nejustificat un capitol esențial al vieții politice românești. Foarte plastic, Patriciu Dragalina îi numise pe șefii românilor medievali "condotieri ai Răsăritului"[32]. În înțelegerea sa, noțiunea pare a nu fi fost prea clară. Probabil el o reținuse numai ca pe o expresie plastică, prin care înțelegea doar calitățile lor de remarcabili militari.

Rolul principal l-au avut, așa cum se cunoaște, luptele antiotomane în care românii au avut interese directe și majore. A lupta cu turcii echivala cu bătălia pentru propria existență, bunăstare și moralitate creștină. După cum remarcase foarte bine Nicolae Iorga, luptele au produs transferul de la ponderea deținută în veacul al XIV-lea de românii din nordul regatului, la cei din sud[33]. Dar, ele nu reprezentau decât o parte a războaielor în care

IX, nr.4, 1956, p.55-72; Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*. Cluj, VIII, 1957, p.25-67; M.P.Dan, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*. București, 1974; I.Lazăr, *Iancu de Hunedoara și lupta poporului român pentru neatîrnare*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p.19-28; I.Hațegan, *Cnezi români în lupta antiotomană. Cnezi bănățeni și hunedoreni în luptele lui Iancu de Hunedoara. Atestări documentare (1439-1453)*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p.225-232; A.Andea, *Obligațiile militare ale cnezilor din Banat și rivalitatea Ungariei cu Bulgaria și Imperiul otoman în secolele XIV-XV*, în *Banatica*, 13/II, 1995, p.5-15; I.Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998, p.384-387.

32 *Din istoria Banatului Severin*. Caransebeș, 1899. Cf. I.Hațegan, *Cnezi bănățeni în lupta antiotomană în primele decenii ale veacului al XV-lea*, în *Tibiscum*, 1986, p.271.

33 *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. I. București, 1915, p.85.

elementul militar românesc a fost prezent. În vremea lui Ioan de Hunedoara, în modul cel mai obișnuit, se desfășurau câte una, până la trei campanii anuale, vizând toate punctele calde sau de eșec diplomatic, de la limitele regatului. Or, aceste campanii, din afara războaielor otomane, au fost mereu neglijate de istoriografia românească și au rămas în bună parte necunoscute. Este adevărat, participarea la luptele intercreștine din Țara Românească, Moldova, Slovacia și Austria aduceau mai puțină glorie și, în consecință, nu prea erau subliniate în acte recompensatoare. Dar experiențele politico-militare, odată începute cu turcii, au fost multiplicate, alături de contactele cu medii socio-culturale diferite, în așa fel încât beneficiul participanților, care aveau norocul să se întoarcă nevătămați, a fost cel puțin egal, dacă nu mai important, cu al luptătorilor împotriva necredincioșilor.

Unilateralitatea fixării către turci, ca și o altă falsă înțelegere a unor alianțe politice, a născut în istoriografia românească, ideea „frontului comun antiotoman al celor trei țări române"[34]. Să amintim aici că, din punct de vedere strict politic, multă vreme nu au existat decât *două* țări (= state) române. Transilvania nu a fost o țară separată de regatul Ungariei, și nici nu a avut o politică externă proprie. Drept urmare, așa-zisul „front" a fost o inițiativă a regatului Ungariei, reprezentat prin guvernatorul ei, în continuitatea unor linii de politică externă care vizau controlul gurilor Dunării, în interiorul căruia alianțele nu s-au constituit întotdeauna pe baza unor interese sau dorințe comune. Majoritatea românilor intracarpatici nu au avut niciodată vreun rol în a determina constituirea sau nu a alianțelor.

Încorporările în oaste nu le cunoaștem decât în măsura unor excepții. Datele pe care le posedăm sunt fragmentare. Dacă, la 1385, cnezii erau obligați să participe cu o mică unitate de luptă,

[34] Ideea este explicit sau mai nuanțat formulată în lucrările lui Fr.Pall, C.Mureșan, M.P.Dan, E.Denize etc.

numită "lance"[35], acest fapt însemna asimilarea obligațiilor lor militare cu acelea ale nobililor regatului. Mai putem adăuga încă un element nu lipsit de importanță. În anul 1459, într-un decret dat în 5 ianuarie, regele Matia hotăra că, din acel moment înainte, românii umili, care vor fi puși la *lucrum camere*, să fie obligați și la datorii militare, alături de ruteni și "sclavi"[36]. Faptul pare să demonstreze că toate participările militare anterioare aparținuseră, în cea mai mare parte, elementelor libere, nobiliare sau țărănești. Se bănuiește că armata teritorială, în speță cea a zonelor imediat apropiate luptelor, se angaja direct și plenar. În consecință, dacă lucrul este adevărat, atunci părțile sudice, cel mai afectate de incursiuni turcești, și-au antrenat excesiv potențele militare. Uzura umană a fost accentuată, dar și selecția cadrelor de valoare s-a operat cu mai mare ușurință. În chip firesc, Banatul și Hunedoara s-au supus acestei legități. Este și cauza pentru care majoritatea vârfurilor politice românești remarcate de izvoare au provenit din aceste teritorii. Decretul regelui Matia mai restrânge imaginea de război "popular" cu care ne obișnuisem, căci el instituie o *obligație* și nu stabilește limite unui spirit războinic generalizat.

Diplomele lasă să ajungă până la noi doar o infimă parte a științelor privindu-i pe românii care s-au antrenat în lupte. Au șansa personajelor istorice doar cei care s-au remarcat în mod special ori alții, nici ei prea numeroși, în dreptul cărora s-a notat explicit că, fiind luptători, și-au vărsat sângele. Întregimea acestor categorii a fost, la rândul ei, decimată de pierderea documentelor.

Elekes Lajós recunoștea deschis că prima "familie" pe care o poate reconstitui în jurul lui Ioan de Hunedoara a fost compusă aproape în exclusivitate din elemente românești[37]. Alături de armata teritorială de care vorbeam, acestea s-au grupat

---

[35] Pesty Fr., *A szörény bánság*. III, p.11.
[36] *Decreta regni Hungariae*. 1458-1490. Budapest, 1989, p.115.
[37] *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.119-121. Vezi o sinteză la M.P.Dan, *op. cit*, p.59-61.

mai ales sub steagul (banderiul) personal al său. În anii următori, mercenarii au crescut ca număr, dar steagurile voievodale și guvernatoriale și-au păstrat caracterul inițial, grupându-i pe toți familiarii purtătorului de mari demnități. La aceștia se adăugau, întotdeauna, feudalii săraci care sperau să-și amelioreze condiția, frații minori care nu erau destinați carierelor ecleziastice, fanatizații de ideea luptelor cu păgânii, aventurierii. Atenția acordată românilor din domeniul episcopiei Oradiei, ca și o știre directă, din anul 1450, privitoare la un voievod român din subordinea episcopiei Transilvaniei, ne relevă intrarea românilor și în componența banderiilor episcopale, cele care nu se puteau nicidecum sustrage luptelor duse sub semnul crucii. Curând au fost integrați și românii maramureșeni, desigur pe lângă alte grupuri mai puțin compacte și remarcabile.

Toți acei istorici care s-au referit la componența armatei au subliniat adesea, în cazul luptelor antiotomane, prezențele românești. În situația dată era destul de ușor a-i confunda pe românii transilvăneni cu cei din Țara Românească, cu atât mai mult cu cât, așa cum de altfel am văzut, sub numele de *unguri* se înțelegeau în mod obișnuit toți locuitorii regatului. Alta este situația luptătorilor români desemnați ca atare în războaiele cu Frederic de Habsburg[38] sau cu husitul Jan Giskra. Pare că în contextul noii conjuncturi politice interne, în prelungirea unei tradiții militare insuficient de fin cercetate, românilor li se recunoaște *oficial* calitatea de furnizori de contingent specific ai armatei regatului. A făcut-o întâi Sigismund de Luxemburg, apoi decretul adunării regatului, întrunite în anul 1438 sub regele Albert. În sfârșit, în anul 1446, în cadrul măsurilor ce s-au luat pentru susținerea luptelor antiotomane, locul lor, din nou, a fost precis stabilit. Nu este deci de mirare că Ioan de Hunedoara avea

[38] N.Iorga, *Acte și fragmente*. III. București, 1897, p.22, anul 1446; idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. IV. București, 1915, p.38.

conștiința foarte clară a rolului esențial al elementului românesc. Atunci când se afla în tratative cu Alfons de Neapole, pentru a-l ridica la tronul Ungariei, în calculele operate cu acel prilej, 10.000 de români erau puși alături de 16.000 de osteni plătiți din visteria personală și alții veniți alături de rege[39]. Dar există încă alte și alte mărturii despre cifre și importanța lor[40]. Nu avem convingerea că Mihail P.Dan avea dreptate când socotea că românii formau "elementul popular" majoritar al armatei[41]. Dimpotrivă, recompensarea multora dintre ei, în nume individual, dovedea că ei făceau servicii militare similare altor nobili. În unele cazuri se specifică chiar explicit că au pierdut în lupte sângele propriu, al rudelor și al slujitorilor ori familiarilor lor, ceea ce indică, fără nici un fel de reținere, că reprezentativitatea lor militară nu avea nicidecum aspectul de gloată. Numai dacă vom continua să vedem armata timpului cu o majoră componentă "populară", atunci contribuția românilor ar respecta proporționalitatea demografică a regiunilor din care acea componentă a provenit.

Această realitate militară, vizibilă pe durate mai lungi și pusă în lumină oficial, trădează o conjunctură politică generalizată care este departe de a fi definibilă prin stări inferioare. Omul cu arme este un ins liber și cu drepturi. Când reușește să se grupeze după criteriul etnic, demonstrează odată în plus rolul individualizat, *la nivel de grup*, oficial recunoscut. Această individualizare nu o vedem decât accentuată printr-un specific suplimentar celui lingvistic, dar este aproape imposibil de stabilit care contingente românești aveau misiuni de auxiliari, ca și secuii,

---

39 *A Frangepán oklévéltár történeti ismertetése*. Budapest, 1913, p.XXXVI.

40 M.P.Dan, *op. cit*, p.59-70; Ioan A.Pop, *Privilegii obținute de români în epoca domniei lui Matia Corvinul*, în *Rev.Ist.*, 2, nr.1991, p.667; I.Drăgan, *Aspecte ale relațiilor dintre români și puterea centrală în timpul lui Matia Corvinul 1458-1490*, în *Rev.Ist.*, 3, nr.9-10, 1992, p.908 și urm.

41 *Op.cit.*, p.61.

de pildă, ori posedau caracteristici care le făceau într-alt fel separabile de celelalte.

Armata a fost o adevărată pepinieră de cadre politice românești. Dacă în vremurile lui Ioan de Hunedoara vârfurile au fost încă destul de puține, în vremurile lui Matia, rolul lor a crescut simțitor, până la ceea ce Ioan Drăgan definea ca fiind o adevărată "partidă românească" de la curte[42]. Ele vor fi apreciate pentru calitățile personale, experiența, orizonturile largi, spre sud-estul balcanic, cu predominanta "specializării" în problematica turcească.

Participările militare au dat semnalul și, în fapt, au fost temeiul sigur, al altor forme de activitate asociate politicului, forme care decurg și determină complicat semnalările din viața militară. Reprezentarea politică a românilor nu este semnalabilă la nivelul congregațiilor provinciale ale Transilvaniei. Dreptul românilor nobili era însă garantat, căci întotdeauna starea nobiliară era prima convocată și enumerată în întărirea deciziilor.

În continuare să privim ceva mai aproape fenomenul administrării de către români a unor teritorii locuite majoritar de către ei. Căci, așa cum s-a observat, ele arată foarte clar că avem de-a face cu *autonomii teritorial-administrative limitate*, legate numai de români[43]. Deși observat cu destul timp în urmă, de către Xenopol și Densușianu, fenomenul nu l-a convins pe Ioan Bogdan, care pretindea că dacă fenomenul ar fi existat într-adevăr astfel, el ar fi schimbat radical starea constituțională a regatului Ungariei[44]. Pretenția lui Ioan Bogdan era evident exagerată și nu

[42] *Românii din Transilvania în lupta antiotomană din a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în *Anuar. Inst.Ist.Arheol. Cluj-Napoca*, XXVII, 1985-1986, p.75-76.

[43] V.Motogna, *Contribuții la istoria Românilor bănățeni în evul mediu*, în *Rev.Inst.Social Banat-Crișana*. XI, iulie-august, 1943, p.8.

[44] *Originea voievodatului la Români*, p.192. Vezi deja observațiile lui V.Motogna, *Contribuții la istoria Românilor bănățeni în evul mediu...*, p.7-8.

ţinea seama de pluralitatea etnică a regatului, în cadrul căreia românii erau majoritari doar în unele provincii, şi nici de evoluţiile ulterioare ale structurilor etnico-sociale, agravate din ruperea elitelor româneşti de masa etnică de origine. De altfel, utilizarea noţiunii de "autonomii limitate" nuanţează destul de mult sensul peste care nu este corect să trecem.

Urmele autonomiilor sunt mai vechi de secolul al XV-lea. Ceea ce întâlnim în acest din urmă veac sunt elementele unui proces diferenţiat geografic. Cercetările noastre au evidenţiat mereu particularitatea acestora, mai ales prin formele adunărilor surprinse de documente. Ele au stat însă într-un strâns raport cu funcţionarea altor unităţi teritoriale care nu erau exclusiv sau nu erau deloc româneşti. În Transilvania voievodală, spre deosebire de părţile din restul Ungariei, comiţii comitatelor şi majoritatea districtelor care nu aveau privilegii speciale de la rege, aveau în frunte oameni (familiari) numiţi de voievod ori vicevoievod, din care cauză, provenienţa lor a fost extrem de diferită, cel mai des ei nefiind oamenii locurilor. Abia regele Matia a stabilit, în 1486, obligativitatea alegerii vicecomitelui numai dintre fruntaşii nobilimii comitatului respectiv. Localnicii erau reprezentaţi consecvent de juzii nobililor, în Transilvania doi, spre deosebire de Ungaria (deci şi Maramureş, Bihor, Zarand, Banat), unde erau patru. Autoritatea lor funcţiona şi fără prezenţa comitelui[45]. Pe lângă el, existau, peste tot, adunări comitatense sau districtuale, în funcţie de tradiţiile istorice (rezultat al unor conjuncturi temporale). Studierea adunărilor româneşti[46] ne scuteşte astăzi de o revenire detaliată.

[45] Mályusz E., *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest, 1988, p.31-33.

[46] Vezi Ioan A.Pop, *Instituţii medievale româneşti. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV-XVI*. Cluj-Napoca, 1991.

Pentru Maramureș, administrația comitatului se poate urmări cu mai mare precizie, de la începutul deceniului al treilea al secolului. În anul 1421, unul dintre juzii nobililor avea o pecete cu un cap de bour, emblemă heraldică ce ar sugera familia Drăgoșeștilor[47]. După acest an, toți cei patru juzi ai comitatului sunt și rămân români până târziu, către sfârșitul veacului. În vremea lui Ioan de Hunedoara, pe lângă faptul că activitatea vârfurilor comitatului se intensifică, - lucru oglindit prin creșterea numărului de acte emise, - mai sesizăm încă două fenomene. În 1449, de pildă, observăm că juzii înșiși emiteau acte pentru nevoile interne ale comitatului[48]. Tot atunci, după o întrerupere destul de îndelungată, demnitatea de comite a fost redată unor români, este drept, nu din partea locului, dar totuși români din *familia* guvernatorului. Pe lângă practicile comitatense pe care Maramureșul le utiliza la fel ca și alte comitate din afara voievodatului Transilvaniei, răzbat uneori ecouri ale unor obiceiuri mai vechi, încă neînlăturate. Un act din 1442, de pildă, sugerează că introducerea în stăpânire se făcea în prezența comunității întregi, întrunită într-un loc anume (Sighet), care nu era cel al moșiilor care formau obiectul actului. Numai într-un asemenea mediu a fost posibilă invocarea unor drepturi vechi din vremea regelui Ștefan I cel Sfânt (prima jumătate a secolului al XI-lea !) ale nobililor români din Vișeu[49].

Dacă, în multe alte părți al Transilvaniei ori a vecinătăților ei, se produce asimilarea treptată a districtelor în cadrele comitatelor, Banatul a marcat apogeul evoluției sale din punctul de vedere al istoriei districtelor sale. În urma încercărilor repetate de inventariere a numărului real de districte, proces soldat cu liste și numere diverse, care gravitează în jurul cifrei de 20, s-au subliniat și diferențele dintre aceleași districte. Mai importante,

---

[47] I.Mihályi, *Diplome*, p.258.
[48] *Ibidem*, p.338-339.
[49] *Izvoare*, I, p.133-134.

patru, până la șapte dintre ele, au reușit performanța remarcabilă de a acționa solidar în diferite situații, solidaritate care a prins un contur major în deceniul al șaselea al secolului. Districtele își aveau fiecare autoconducerea lor. Adunările provinciale au continuat să funcționeze. Cunoaștem la Caransebeș două, întrunite în august 1448 și februarie 1454. Cu sau fără autoritatea delegatului regal, reprezentat de obicei prin castelan, emisiunile documentare și-au menținut cursul. Și aici există sigilii districtuale, care întăresc actele. Cel al Caranului avea inscripția latină *Sigillum districtus Karan*[50]. Districtelor li s-a asociat și banatul de Severin. S-a observat că, în timpul lui Ioan de Hunedoara, au avut loc prefaceri în administrația locală: s-au extins competențele teritoriale ale banilor de Severin, probabil în detrimentul comiților de Caraș, apărând și funcția de viceban[51].

La mijlocul veacului se petrece un fenomen surprinzător. Fără să știm exact dacă a acționat pe baza cunoașterii tradițiilor locurilor, a unor necesități concrete sau printr-o intuiție de mare politician, la 15 iunie 1451, Ioan de Hunedoara cerea nobililor din șapte districte românești bănățene să se reunească într-o congregație comună. Și, într-adevăr, la porunca sa, cu toate că nu erau învecinate și nu erau decât parțial în limitele comitatului Timiș, practic încălcând tot ceea ce însemnase organizare de tip comitatens, bănățenii s-au reunit în 13 ianuarie 1452, la Caransebeș. Se aflau prezenți acolo 23 de nobili români[52]. Acțiunea solidară a avut durată, căci, în 1457, reprezentanții districtelor bănățene au obținut de la rege primele lor diplome

---

[50] I.Vuia, *Districtus walachorum*, în *Analele Banatului*. Timișoara, 2, nr.2, 1929, p.84.

[51] Al.Horvath, *Considerații istorice și juridice privitoare la Banatul de Severin și funcția de ban al Caransebeșului și Lugojului*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*. Caransebeș, 3, 1979, p.302.

[52] Vezi detalii la V.Achim, *Considerații asupra adunărilor judiciare reunite ale districtelor medievale din Banat*, în *Rev.Ist.*, 3, nr.9-10, 1992, p.923.

privilegiale comune. Atunci ei se considerau reuniți într-o *universitas* care își revendica și chiar obținea drepturile[53]. Și aici este încă foarte greu de stabilit dacă există vreo graniță între mobilul social și cel etnic care au determinat colectivitatea să acționeze solidar în raport cu regele.

Cu toate că se părea că adunările și, odată cu ele, administrația românească a Hațegului dispăruseră după 1435, astăzi putem argumenta reluarea lor cel puțin în vremea lui Ioan de Hunedoara și, probabil sporadic, chiar și după aceea. Reconstituirea parțială a unora dintre adunări este posibilă prin urmărirea activității oamenilor capitlului din Alba Iulia. Se constată astfel că între 17-19 decembrie 1453, un capitular nu putea împlini introducerile în stăpânire poruncite de rege decât avându-i strânși la un loc pe nobilii români din zece sate de pe toată întinderea districtului. Situația s-a repetat și între 21 și 24 februarie 1457, și, probabil, între 20 și 24 februarie 1458. Nimic nu ne împiedică să presupunem că acele reuniuni nu au avut și alte scopuri decât colectiva confirmare a legalității stăpânirilor formulate în diplomele regale. La mijlocul veacului, așa după cum cerea tradiția locurilor, prezidarea reuniunilor a rămas în seama castelanilor de Hațeg. Dacă multă vreme funcția fusese deținută de personalități ale vieții publice transilvane, la mijlocul secolului ea a încăput pe mâna localnicilor. Nimic nou față de adunările cunoscute anterior nu se relevă. Sunt acțiuni de

---

[53] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.92-93. Comentarii vezi la Gh.Vinulescu, *Privilegiile românilor din cele opt districte bănățene*, în vol. *Fraților Alexandru și Ion Lăpedatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*. București, 1936, p.869-876; T.Simu, *Organizarea politică a Banatului în evul mediu*. Lugoj, 1941, p.14-15; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*. IV. Cluj-Napoca, 1989, p.211; Ioan A.Pop, *Privilegii obținute de români în epoca domniei lui Matia Corvinul*, în *Rev.Ist.*, 2, nr.11-12, 1991, p.671; V.Achim, *Considerații asupra adunărilor judiciare reunite ale districtelor medievale din Banat*, în *Rev.Ist.*, 3, nr.9-10, 1992, p.923-925.

solidaritate de stare, strict necesare în condițiile lipsei birocrației de stat.

Făgărașul folosea sigiliu propriu încă din anul 1413[54]. Aceasta dovedea mai multe lucruri: cu toate că modelul nu era muntean, districtul își crease totuși o structură de administrație asemănătoare vecinătăților sale transilvane. Realitățile politice ale Făgărașului se asociază cu cele din vecinătatea Sibiului, în special din Amlaș. Oricum, ceea ce potențează funcționalitatea autonomă a stărilor locale, poate în contrast față de vecina "țară mamă", sunt interesele speciale ale lor și mai ales nevoia de a se pune de acord cu funcționarea instituțiilor din jur. Sunt cunoscute o serie de revolte locale, concentrate în jurul anului 1456. Sunt implicați atunci "cnezii și românii din Săliște", iar în acele clipe cetatea Făgărașului a fost asediată. Este destul de dificil de stabilit cu precizie mobilul evenimentelor, dar este mult prea neverosimil de imaginat o cauzalitate socială, așa cum s-a încercat să se propună[55]. Regiunile aveau o administrație paralelă care se concura, încercând să se substituie una alteia. Era vorba despre drepturile Țării Românești, conservate până în deceniul opt, apoi cele ale Universității săsești, și, poate nu în ultimul rând, interesele elitelor locale[56]. Până la sfârșitul secolului, sașii vor pierde teren în favoarea formării unui domeniu nobiliar concedat de către rege. Este cert că în intervalul de care ne ocupăm, Ioan de Hunedoara a acționat împotriva majorității boierilor făgărășeni,

---

[54] Cea mai nouă discuție asupra sa la A.Lukács, *Țara Făgărașului în sec.XII-XV*. Teză de doctorat, București, 1999, p.203-204, cu beneficiul cunoașterii directe a documentului păstrat la Budapesta, Arh.Naț.Magh. Dl.10.120.

[55] Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*. III. Cluj-Napoca, 1986, p.293-294. Interpretarea negată mai nou și de către A.Lukács, *op.cit.*, p.214.

[56] I.Minea, *Din trecutul stăpînirii românești asupra Ardealului. Pierderea Amlașului și Făgărașului*, în *Convorbiri Literare*, XLVIII, 1914; I.Moga, *"Marginea". Ducatul Amlașului și scaunul Săliștei*, în vol. *Omagiu profesorului Ioan Lupaș*. București, 1942.

încercând să desprindă, cu titlu definitiv, teritoriul de sub ascultarea voievozilor munteni, dar acționând nu cu o politică nouă, ci în virtutea uneia deja conturate în vremea lui Sigismund de Luxemburg[57].

Regimul autoconducerii s-a menținut în forme asemănătoare, dar neconcretizate în izvoare, în toate zonele din preajma Apusenilor, Chioar, apoi în câteva enclave teritoriale puse direct sub autoritatea sașilor (Năsăud, Bîrsa, Mărginimea Sibiului). În secolul al XV-lea ele sunt încă teritorii suficient de anonime, care trimit către noi, ici-colo semne de existență. Un astfel de semn este, de pildă acela al românilor din Valea Rodnei. Districtul este menționat la 1444[58]. "Vechile libertăți", ale românilor (*universi valachi in districtu Radna Volgye*), altfel enigmatice, le-a reconfirmat, poate pentru prima dată în formă scrisă, regele Matia, în 1472[59], după un conflict destul de violent și durabil, avut cu sașii din Bistrița. S-ar părea că acolo a rămas în vigoare, o vreme destul de lungă, instituția voievodală. Nu știm despre ea cum funcționa în amănunt. Unele date indică chiar fenomene de transmitere ereditară a funcției.

Reglementări capitale au fost făcute pe moșiile episcopiei de la Oradea, prin două acte din anii 1442 și 1444[60]. Dacă despre vreo adunare cu rosturi similare celor din Maramureș ori Banat nu poate fi vorba, căci nu exista vreo formulă de autonomie în cadrul domeniului, se menține însă scaunul de judecată al românilor. În nord-vestul Apusenilor îi găsim pe Petru, fiul lui Gheorghe de *Gyepes*, sub numele de voievod. La Borod funcționa de asemenea

---

57 A.Lukács, *Țara Făgărașului...*, p.215-216.

58 Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent...*, I, p.311, nr.496. Vezi și V.Motogna, *Un document necunoscut privitor la istoria Românilor din Valea Rodnei*, în *Rev.Ist.*, 11, 1925, 197-200.

59 Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.221-222.

60 Vezi discuția asupra lor la Ioan A. Pop, *Instituții medievale românești...*, p.170-172.

un voievodat, compus din șase sate, în frunte cu un voievod rezident la Vintere[61]. Pentru acea parte a Apusenilor, care este convențional denumită Zarand, Ioan de Hunedoara a săvârșit o altă "inovație" menită să-i reunească pe românii de acolo, locuitori ai unui teritoriu de circa 120 de sate, sub o singură autoritate, respectiv aceea a lui Moga de Hălmagiu, ruda sa prin alianță[62].

În restul comitatelor, prezența românească a rămas redusă ca urmare directă a lipsei elementelor nobiliare. Cnezimea, care era omniprezentă acolo, nu s-a impus ca factor politic, răzbătând uneori cu valori individuale în campanii militare sau practici judiciare. La mijlocul secolului al XV-lea, progresele lor se desfășoară în paralel cu acelea înregistrate la nivelul comitatelor, în așa fel încât, cel puțin dezvoltarea propriilor scaune de judecată este mai bine surprinsă[63].

În secolul al XV-lea a avut loc și pătrunderea elementelor românești în conducerea unor unități administrative care aveau o componență etnică diferită. Singurul exemplu despre care avem știre a fost acela al scaunului Orăștiei, unde, de la 1452, un Ladislau Olah a ocupat funcția de jude scăunal. Este strămoșul cunoscutului umanist Nicolae Olahus. Ocuparea funcției a avut loc în intervalul aproximativ 1452-1464. După ultimul an menționat, i-a urmat în funcție, fiul său, Matei. La 1467, cei doi vor fi înlăturați datorită implicării în rebeliunea contra regelui[64]. Originea munteană a familiei Olah din Orăștie are probabil tot atâtea temeiuri ca și aceea a Hunedoreștilor. La fel de greu de

[61] L.Borcea, *Voievodatul Borodului în sec.XIII-XVII*, în *Crisia*, 12, 1982, p.162.

[62] V.Eskenasy, *Hălmagiu, un sat medieval din Țara Crișului Alb (secolele XIV-XV). Considerații istorice*, în *Ziridava*, V, 1975, p.26.

[63] Érdujhelyi M., *A közjegyzöség és hiteles helyek története Magyarországon*. Budapest, 1899, p.169.

[64] A.E.Dörner, *Elita administrativă a scaunului Orăștie în veacurile XIV-XVI*, în *Anuar.Inst.Ist.Cluj*, XXXII, 1993, p.21, 23-24.

demonstrat cu argumente serioase, în afara relatărilor foarte târzii ale lui Nicolae Olahus, ar fi și înrudirea lui cu Ioan de Hunedoara, înrudire în temeiul căreia ar fi ajuns în slujbă. Din moment ce, în 1464, adunarea scaunului era formată din *Saxones, Hungarorum ac Walachorum*[65], eligibilitatea ultimilor era garantată.

Excluderea românilor din structurile politice ale așa-numitului "pământ crăiesc", de fapt al Universității săsești, s-a datorat unor privilegii speciale care îi priveau pe sași. Pentru a ne edifica asupra condițiilor acestei excluderi, este suficient să recitim confirmarea de privilegii pe care regele Matia a dat-o sașilor în august 1458. Se scria acolo că nici un secui ori român sau om de altă stare, nu se va putea așeza la sași, împotriva voinței acelora (*nullus Siculorum scilicet et Wolachorum ac alterius cuiuscumque dignitatis, status et conditionis hominum contra eorum voluntatem in eorum medio ... descendere posset*)[66]. Segregarea nu era îndreptată exclusiv împotriva românilor, ci împotriva tuturor celorlalți, la fel cum procedau toate comunitățile germane colonizate în est, concomitent posesoare de privilegii regale. În această lumină înțelegem de ce, la Orăștie a fost posibilă ascendența în funcție a unui român, pentru că, pur și simplu, comunitatea locală acceptase acest lucru.

S-a scris destul de mult, pentru secolul al XIV-lea, cu deosebire, mai întâi dinspre istoriografia maghiară, apoi, ca o reacție, și de către istoriografia română, despre rolul pe care românii l-ar fi deținut în tulburări interne, atitudini sociale transformate în acte politice (violențe, tâlhării etc.). Coloratura lor etnică a fost nejustificat îngroșată. Nimeni nu poate nega faptul că au existat, printre români, destui tâlhari ori alte elemente antisociale. Ar fi fost însă corect dacă aprecierea s-ar fi făcut prin analogii cu aceleași elemente din alte etnii. Atunci, poate s-ar fi putut spune dacă cota de reprobabilitate este mai mare sau mai

65 *Urkundenbuch*. VI, p.189.
66 *Ibidem*, p.26, nr.3137.

mică de la un popor la celălalt. Ceea ce este iarăși sigur, este că, din poziția socială umilă în care se găseau, românii alcătuiau, potențial, un grup mai numeros de nemulțumiți decât alte etnii. Apoi, aceeași postură, îi transforma ușor în manevrați, împotriva altor comunități ori a averilor altor nobili. Nu trebuie să uităm că aceiași români ofereau elemente polițienești remarcabile, deliberat căutate. Cazul cel mai cunoscut este cel al românilor din Feleacu, care, încontinuu după anul 1366, au curățat pădurile care mărgineau drumul de la Turda la Cluj[67]. Tot români au fost și cei care, prin operațiuni asemănătoare, au redeschis circulația dintre Hațeg și Banat[68], pe vechiul traseu al drumului imperial roman.

Există și un destin individual al românilor din veacul al XV-lea. El face parte din același comun sistem de evoluții politice ale evului mediu. Adică, menționatul destin este, în proporții covârșitoare, total anonim. La cele câteva dintre traseele umane românești ale veacului, care contrazic soarta comună a confraților, vom reveni.

[67] *DRH. C. Transilvania*. XIII, București, 1994, p.314-315.
[68] Vezi *Izvoare*. I, p.35, nr.2.

TURNURA CONCEPTELOR SOCIALE:

ASPIRAȚII NOI ÎN LUMEA ROMÂNEASCĂ

Este cu totul anacronic să mai avem în vedere, pentru românii din regatul Ungariei, o realitate socială exclusivă. Fără îndoială, țărănimea a fost cea mai mare componentă socială a etniei, până dincolo de epoca premodernă; dar nu a fost singura. Această componentă socială la care ne referim a fost asociată, întotdeauna, cu un anonimat total. Căci, excluzând capitolul uriaș și vital, dar destul de tern din punct de vedere al culorilor istorice, al muncii creatoare, țărănimea nu este decât o stare socială încontinuu manevrată, care produce continuu bunuri existențiale materiale și primare. Jakó Zs. consideră că secolul a marcat iobăgirea masivă a românilor[1]. Este adevărat, dar trebuie să adăugăm imediat că procesul nu s-a încheiat tot acum, ci el a continuat până în veacul următor.

Despre iobagii români ai secolului al XV-lea s-ar putea scrie puține lucruri. Trăiau în comunități proprii, dar adesea și în altele mixte. În Zewch (comitatul Crasna), românii aveau un șir (*linea*) de case ale lor[2], contrapusă, probabil cu aceea a ungurilor. Românii singuri sau cu alți etnici, continuă să fie folosiți pentru noile colonizări rurale, imaginate de către stăpânii de pământuri. O întreprindere de acest tip, care s-a dovedit neviabilă, anume satul Naghbercz, avea la 1449, doar patru iobagi, din care unul era cnez. Nobilii l-au împărțit în patru, sperând, fără temei, după cum s-a dovedit, să-l vadă mai prosper și mai locuit[3].

---

[1] În vol. *Társadalom, egyház, müvelödés*. Budapest, 1997, p.34-35.
[2] 1444, Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.321, nr.537.
[3] *Ibidem*, p.363, nr.674.

O anume imagine despre obștea țărănească ne-a fost prezentată de către istoriografia românească[4]. Ea nu are explicații satisfăcătoare atunci când nu ne imaginăm comunitatea rurală deja constituită și cu funcționare stabilizată, ci la începuturile ei, care pot fi provocare, așa cum se întâmplă încă în secolul al XV-lea, prin mișcări de populație impuse de voința politică ori de către stăpâni concesionați de către regalitate. Colonizarea rurală "în bloc" (prin roire, condusă de către un cnez etc.) poate ușor forma obști, dar ce se întâmplă în cazul colonizării individuale, cu populație mixtă din punct de vedere etnic, pentru care, în mod evident, concepțiile asupra funcționării obștii pot fi diferite ? Fenomenul, specific transilvan, ar trebui reanalizat, chiar cu riscul ca soluțiile sugerate să nu constituie decât etape intermediare de apropiere față de forma istorică funcțională.

Imaginea pe care o avem, îndeobște, asupra stării iobagilor trebuie să sufere corecții. Lectura atentă a analizelor făcute de către David Prodan, rămâne esențial valabilă[5]. Câteva observații interesante s-au făcut și în ceea ce privește averea lor. Constatând că iobagii români ai secolului al XV-lea nu se deosebeau prin avere, de ceilalți, Mályusz Elemer dădea exemplul din anul 1427, al averii a cinci iobagi, din care un cnez, din Tăușeni (Móriczháza, com.Turda), care aveau împreună 40 de cai, 200 de boi, 300 de vite și 5000 de oi[6]. Pentru a întregi această imagine, vom adăuga, de exemplu, cazul lui Șerban, care a cumpărat la 1449, de la voievodul Petru din Cizer, al lui Ștefan Bánffy, un brâu pentru care a rămas dator cu valori importante,

[4] H.H.Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*. I. București, 1957; P.P.Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*. București, 1964.
[5] *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. I. București, 1967, p.3-160.
[6] Mályusz E., *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest, 1988, p.71.

implicând cai și 11 florini de aur[7]. Ceea ce pare neașteptat, este că ei ajung uneori, în nume propriu, în fața locurilor de adeverire, prilej cu care au șansa de a fi consemnați nu ca bunuri feudale, extrem de importante de altfel, - căci, fără ei, nici o moșie nu are decât o valoare potențială, - ci cu problemele lor specifice. Ei își consemnează mărturiile pentru procese aflate în curs ori altele viitoare, înțelegeri de răscumpărare a sângelui celor uciși etc. Prezența în fața unui astfel de for este determinată de o stare materială care nu este modestă.

Desigur, iobagii nu aveau avere uniformă. Sub ei sunt și alte categorii mult mai umile, cărora le trebuie o conjunctură cu totul excepțională ca să se strecoare în litera izvoarelor. O bună oportunitate este atunci când iobagii ori țăranii mai umili, sunt antrenați, la fel ca în secolul anterior, în disputele dintre feudali, ca instrumente sau victime.

Ceea ce a stat deasupra țărănimii a fost totdeauna mai important, cantitatea și activitatea acestor categorii diferite fiind reperele cele mai bune pentru performanțele de care românii medievali au fost în stare.

Prezența sau absența românilor în structurile sociale urbane a fost, și ea, considerată ca o raritate venită drept consecință fie a unor interdicții speciale, fie ca reflex la o pretinsă atitudine antisocială a românilor ori ca urmare a stării de marginali cu care erau îndeobște asociați. Nici o populație medievală nu primește o imagine negativă, dacă nu este ea însăși responsabilă, cel puțin în bună parte, pentru originea acestei imagini. Asupra acestei imagini istoricii s-au aplecat prea puțin. Dintre ei, cei mai puțini au fost românii înșiși. Este incorect, pe de-o parte pentru că nu se poate trece atât de ușor peste o imagine care, presupunem, a avut determinări istorice, iar pe de altă parte, tăcerea nu este echivalentă cu inexistența fenomenelor.

[7] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent...*, I, p.369, nr.694.

Realitatea medievală ne spune că nu se poate generaliza starea periferică a românilor din orașe. Clujul secolului al XV-lea avea o stradă care purta, la 1461, numele de Olahwcza[8]. Într-o scrisoare papală din anul 1475, se scrie că la Brașov, în oraș, locuiau împreună cu sașii, români, armeni, bulgari și greci[9]. Ceva mai târziu, pe la 1486-1488, aflăm și cum erau repartizați pe cartiere[10]. Se vorbește despre români și cu prilejul ridicării zidurilor orașului Mediaș, în 1498[11]. Probabil că dacă în scaunul Orăștiei, românii erau o componentă etnică afirmată și la nivelul magistratului, nimic nu-i împiedica să locuiască și în orașul de reședință. Raporturile românilor cu orașele săsești merită a fi revizuite căci ele s-au construit în timp. Unele aprecieri pot fi luate în considerare și pentru rolul avut de către români la Arad și la, pe atunci, mult mai importanta, Lipovă[12]. La 1411, Hațegul era și el numit oraș[13], și poate că într-adevăr evoluția sa se îndrepta către acest statut, dacă nu ar fi intervenit distrugerea sa în anul 1420, de către turci.

Mult mai multe târguri erau aglomerate de populație românească. Era vorba despre Hunedoara, deja menționatul Hațeg, Caransebeș (numit chiar *Valachorum oppidum*)[14], dar și despre Kwseg (*oppidum regis desertum wolahicale Kwseg appelatum in districtu Haram*), deja probabil distrus din cauza luptelor cu turcii, la 1444[15]. Cele mai multe date provin dinspre

---

[8] *Ibidem*, nr.1653.

[9] *Urkundenbuch*. VII, p.33, nr.4029.

[10] *Das Burzenland*. III/1, Kronstadt, 1928, p.22-24.

[11] A.Gräser, *Umrisse zur geschichte der Stadt Mediasch*. Sibiu, 1862, p.19.

[12] E.Arădeanul, *Din istoria eparhiei Aradului și Hunedoarei de la mijlocul secolului al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului*, 32, nr.1-3, 1982, p.86, cu trimiteri mai vechi.

[13] *Izvoare*. I, p.61.

[14] Pesty Fr., *A szörényi bánság*. I, p.426; II, p.219.

[15] *Csánki*, II, p.97.

târgul Caransebeșului[16]. În 1456 citim și despre *walachi cives* care erau instalați în târgul Keresztes (com.Borsod)[17].

Lipsa unui număr mai masiv de elemente românești din interiorul orașului sau târgului se datora, în primul rând unor condiții economice nespecifice românilor. Aceasta nu i-a împiedicat niciodată să populeze masiv hinterlandul orașelor, începând chiar de la cartierele aflate *extra muros*. Toate marile orașe ale Transilvaniei voievodale au această caracteristică. Apoi, trebuie să mai adăugăm faptul că, în numeroase cazuri, unde au fost suficient de puternici, sașii s-au opus și instalării ungurilor în orașe. În sfârșit, condiția socială umilă a majorității românilor era o altă piedică serioasă. Orașele presupuneau un anume standard, un anume echilibru social, pe care o masă mai mare de săraci l-ar fi rupt cu ușurința pe care i-ar fi permis-o exercitarea drepturilor "democratice" cetățenești, din interiorul incintelor.

Din păcate, o elită clericală medievală, nu există la români transilvăneni. Asupra acestei amputări din corpul societății românești medievale nu s-a vorbit niciodată în termenii în care ar fi meritat. În întregimea ei, societatea contemporană nu se putea concepe fără starea aceasta, reprezentată de și prin oamenii bisericii. Este adevărat că, în Ungaria medievală, starea clericilor este asimilată celei nobiliare și nu se manifestă, din punct de vedere social, ca o comunitate individualizată. Fenomenul este similar și peste Carpați, în Moldova și Țara Românească. Și totuși, oricum va fi fost ea, iată că starea acesta nu este prezentă ori nu se face aproape deloc remarcată. Implicațiile acestei realități pot fi înțelese doar dacă se compară destinul deținut de starea clericilor în istoria altor state creștine.

Preoții de mir sunt integrați în starea socială de unde provin, între iobagi ori între cnezi și nobili. Ei nu vor reuși, se

---

[16] C.Fenesan, *Despre privilegiile Caransebeșului pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, în *Banatica*, 2, 1973, p.153-163.
[17] *Csánki*, I, p.165-166.

parc, niciodată să formeze o castă specială. Şovăiala rezultă din aceea că, în Haţeg cel puţin, între a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi primele două decenii ale veacului următor, în cadrul adunărilor districtuale, ei sunt desemnaţi ca un grup aparte, alături de cnezi şi de oamenii de rând. Exemplul este singular. Va trebui să trecem peste secolul al XV-lea pentru a vedea cum şi când preoţii români se manifestau. Sunt însă cazuri în care preoţii sunt consemnaţi ca atare în actele latine[18]. Li se spune mai des preoţi ai românilor (*presbiterum Wolahorum*), decât preoţi schismatici. Din acest lucru ar trebui să deducem singuri dacă aceasta însemna sau nu întotdeauna că erau ortodocşi. Există o anume grijă cu care, mai ales laicii, - incluzând în această categorie şi stăpânii feudali - îi înconjoară. Despre episcopat se poate greu vorbi, iar protopopiatele sunt şi ele rare (sigur în Haţeg şi Beiuş). Statutul ultimelor se defineşte esenţial în raport cu obştea credincioşilor lor din comunitatea în care activează. Există două categorii distincte, în funcţie de apartenenţa la o stare sau alta: preoţi nobili (ex. *nobilis Michael dictus Pop*, din Biserica Albă, la 1456) şi preoţi ţărani. Cel mai des suntem confruntaţi cu preoţi care aparţin familiilor cneziale şi nobiliare. Aşa cum am mai sugerat, împletirea dintre această stare socială şi cin, trebuie să se fi repercutat în ansamblul vieţii sociale şi religioase[19]. Transmiterea prin moştenire a atribuţiilor preoţeşti a produs şi atunci, ca şi mai târziu de altfel, anume caracteristici care tindeau la formarea unei caste. Doar ilegalitatea a ferit pe preoţi ortodocşi de la osificarea privilegiilor sociale dobândite pe calea bisericii. Din punctul de

[18] Exemple, pentru Maramureş, vezi la T.Bud, *Date istorice despre protopopiatele, parohiile şi mânăstirile române din Maramureş din timpurile vechi până în anul 1911*. Gherla, 1911, p.22-23, 26-27, 37, 39, 43, 79; iar pentru Haţeg, Adrian A.Rusu, *Preoţi români ortodocşi din districtul Haţegului în secolul al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului*, XXXII, nr.10-12, 1982, p.644-653.

[19] *Ctitori şi biserici...*, p.65-66.

vedere al oficialității, pare că se bucurau de anumite scutiri și dări specifice, cuprinse în foarte vagul termen *jus plebani*. Acestea toate se moștenesc și în secolul următor[20]. Anume semne par să indice transferul unor privilegii dinspre preoții catolici. Este cazul protopopului Dobrotă de la Rîu Bărbat, care, la 1411, era paroh ales pe veci al bisericii Sfântului Nicolae[21]. Tot în condițiile statului catolic, veniturile personale ale preoților, aveau mai mare garanție socială decât acelea ale unei parohii ortodoxe.

Dincolo de preoții de mir, călugării și ierarhia lor, nu fac nici un fel de figură socială. Poate că tocmai această imposibilitate de a se ancora, - din nou, legal, - în social, a avut mai mari consecințe decât orice fel de persecuție directă, de natură politică.

Despre starea nobiliară se poate scrie cel mai mult.

Foarte încetățenită terminologie socială, cu care s-a operat atunci când era vorba despre elitele sociale românești, merită ușor revizuită. Cea mai interesantă observație pe care va trebui să o facem este aceea a folosirii termenului de cnez. Este unanim acceptată ideea că ea aparține în totalitate românilor. Există însă o rezervă de formulat. Atunci când se referă la ei, în puținele acte ori documente direct emanate de către români, aceștia au folosit, cel mai des, termenul, de origine slavă, de jupani-jupanițe (de unde mai târziul "jupân"). Cele mai vechi mărturii ale acestei terminologii sunt pisaniile de la Streisîngeorgiu (1404,: упань), Crișcior (1411,: упану), Ribița (circa 1414,: упану). Folosirea lui "jupan" continuă neîntrerupt în secolele următoare, al XVI-lea, în limba română (inscripție votivă la Sălașu de Sus, ante 1536: упаница; grafit Densuș, 1566,: оупань și al XVII-lea (act Livadia, circa 1652,: упану). Termenul social, cu echivalență pentru stăpâni

---

[20] Vezi mai ales situația de pe domeniul Hunedoarei, vezi I.Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*. București, 1973, p.LX.

[21] *Hunyad*, II, 1882, p.24-27. Problema sugerată și în vol. nostru *Ctitori și biserici...*, p.63.

de pământ, care sunt în același timp boieri și dregători, îl întâlnim și în Țara Românească[22]. Însă, cu toate acestea, unii istorici transilvani, consideră că jupele și jupanatele, cu jupanii lor, au fost formațiuni administrative, premergătoare districtelor[23]. Dacă avem în vedere realitățile din Moldova vecină, atunci trebuie să tragem concluzia că, cel puțin din secolul al XV-lea, a început să se utilizeze destul de frecvent și termenul maghiar de nemeș (= nobil). Terminologia se surprinde de timpuriu la maramureșeni: 1405, Mihail Nemeș de Cuhea[24], 1407, Mihail Nemeș de Săliște[25], 1415, Petru Nemeș de Giulești[26]. În a doua jumătate a secolului, tot acolo, termenul este foarte frecvent: la 1465, un nobil român din Unciuc, se numea Ioan Nemeș[27], la 1468, un Ivan la Giulești[28], la 1471, un Danciul din Dragomirești[29], la 1474, un Duma la Cornești[30], la 1475, un Petru tot din Oncești[31] etc. În 1461, îl avem atestat pe un Mihail Nemeș, fiul voievodului român din Ciucea[32], ceea ce demonstrează mărirea ariei de folosire și dincolo de Maramureș. După câte se pare, prima oară, termenul este atestat în Moldova la 1495, fără să se desemneze, cu ajutorul său, un transilvănean, ci un român moldovean, ceea ce însemna un

---

[22] D.C.Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV și XV*. București, 1973, p.218-219.

[23] V.Achim, *O instituție românească în Banatul medieval: adunările obștești din districte*, în *Rev.Ist.*, 41, nr.2, 1988, p.191-192; L.Borcea, *Considerații cu privire la satele, cnezii și voievozii din Zarand și Cîmpia Aradului*, în *Crisia*, XIX, 1989, p.189, nota 57.

[24] I.Mihályi, *Diplome*, p.135.

[25] *Ibidem*, p.150.

[26] *Ibidem*, p.198.

[27] *Ibidem*, p.467.

[28] *Ibidem*, p.485.

[29] *Ibidem*, p.505.

[30] *Ibidem*, p.521.

[31] *Ibidem*, p.526.

[32] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent...*, I, p.577, nr.1493-1494.

transfer mai timpuriu de terminologie, cel mai probabil pe filieră maramureșeană, care se generalizase la sfârșitul secolului al XV-lea[33]. La sfârșitul secolului al XV-lea, apare menționat, în altă parte decât în Făgărașul cu legături muntene tradiționale, termenul de boier. Dată fiind extensiunea sa în secolul următor, în Maramureș sau Banat, s-ar putea presupune că el a existat dintr-o perioadă mai veche[34].

Amintirea unor vechi structuri sociale, și nu numai, se mai păstra prin paralelismul dintre voievozi și cnezi. Cazul cel mai bun îl putem cita de la Gîrbău (așezare dispărută lângă Sălicea, jud. Cluj), unde, la 1448, pe lângă voievodul Nicolae, se găseau și cnezii Blasiu și Ioan[35]. Moștenirea demnității, cum apare la cnezii din Pogăceaua, de la tatăl Bogdan, la fiul Ladislau[36], era încă o reminiscență care nu avea să dureze constant până la constituirea unor adevărate "dinastii". Tot în Banat, titlul de voievod alunecă și către conotațiile sale politice, ancestrale, probabil prin analogie cu realitățile sârbești, la Caransebeș, unde avem *judex et woyuoda*[37].

După toate semnele, tocmai secolul al XV-lea a fost perioada de turnură radicală și definitivă, în care sensul inițial al lui "cnez" a fost degradat, de la acela de stăpân liber de moșie, la acela de jude sătesc. Aici trebuie să interferăm, în mod obligatoriu, observațiile pertinente ale lui Ioan Drăgan. El constată că la începutul domniei lui Matia, înțelesul de cnez liber, cnez nobil, dispare cu totul. Rezistase ceva mai mult în teritoriile care

[33] Vezi Al.I.Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*. București, 1986, p.269.

[34] I.Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998, p.265-266.

[35] *Ibidem*.

[36] *Teleki család okl.* II, p.13, 15-16.

[37] Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*. III. Budapest, 1878, p.113, 131.

aveau autonomii românești puternice și s-au integrat comitatelor cel mai târziu[38]. Stăpânirea lor se mai numește încă o vreme cnezat ori stăpânire cnezială[39].

Echivalența cu funcția publică răzbate fără nici un dubiu într-un ordin de prindere a iobagilor fugari, semnat de cei trei vicevoievozi ai Transilvaniei de la 1447: *villici seu kenezy*[40]. Înțelesul alunecase deja mult către instituția sătească în comitatele din Cîmpia Transilvaniei și în cele din Podiș. Acolo vom găsi aceeași structură socială care va fi înregistrată și mult mai târziu, până în secolul al XVII-lea. Sate ca Nima, Sînmărtinu de Cîmpie, Răzoare, avea fiecare câte aproximativ 11 sesii, dar fiecare și câte un cnez (1447)[41]. Dar, într-un sătuc numit Nyrzeg (așezare dispărută lângă Văleni, jud.Cluj), din patru capi de familie, unul era cnezul Nicolae (1449)[42]. Eligibilitatea lor se dovedește printr-o interesantă atestare din 1448, care mărturisește că la Agîrbiciu (jud.Cluj), se afla în viață un Ștefan, care fusese cnez[43]. Nu este de mirare că acei cnezi se comportau exact ca niște iobagi. I-am văzut deja cu un secol înainte folosiți ca masă de manevră în conflictele dintre nobilii unguri, alături de consăteni sau nu[44]. În secolul nostru, fenomenele continuă. Unele fapte în care cnezii

---

38 *Cnezi și nobili români în vremea Corvineștilor*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.112-114. Observație parțială, doar pentru Banat, și la Ligia Boldea, *Situația social-economică și juridică a nobilimii române din Banat (sec.XIV-XVI)*, în *Banatica*, 12/II, 1993, p.16.

39 I.Drăgan, *Cnezi și nobili...*, p.114 și urm.

40 Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.739.

41 Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent...*, I, p.339-340, nr. 606.

42 *Ibidem*, p.363, nr.674.

43 *Ibidem*, p.348, nr.634.

44 Vezi mai ales I.Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Âge*. Sibiu, 1944, p.93-101; Maria Holban, *Românii din Transilvania și anarhia feudală din secolul al XIV-lea*, în vol. *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*. București, 1981, p.245-300.

sunt implicați apar în documente[45]. Alteori îi vedem pe cnezi fugind, la fel ca orice iobagi nemulțumiți. Mihail, cnez din Deleni, aflat pe moșia lui Ioan de Hunedoara, fugea în Făgăraș, la 1456[46].

În secolul al XIV-lea s-a operat deja o delimitare netă între "cnezii de rând" și ceilalți, asimilabili nobililor[47]. Fenomenul persistă și se adâncește în secolul al XV-lea. Bănuim că el era, în cea mai mare parte, urmarea unor clarificări succesive intervenite la nivelul oficialității și nu reflexul unei evoluții interne a instituției cneziale; dar, nu numai atât. Se mai poate presupune că interesul pentru acești reprezentanți sociali ai românilor scăzuse și datorită închegării sistemului de ocupare a pământului. Secolul al XV-lea a fost momentul în care colonizarea rurală s-a terminat în linii mari în Transilvania, satele dobândindu-și vetrele definitive. Într-un astfel de context, cnezii, ca mandatari ai unor întemeieri de sate noi, deveneau destul de neinteresanți, iar comunitățile rurale, dacă vor continua să-i numească așa, vor înțelege prin ei niște juzi.

În secolul al XV-lea ne vom întâlni cu situația în care structurile sociale sunt românești pe întreaga ierarhie verticală, astfel încât nobilii români vor deține și ei cnezi supuși, tot români. Prima oară se vorbește explicit despre cnezi ai nobililor români în Maramureș la 1444 (*kenesius ipsius Petri Gerhes*)[48], iar în Banat în privilegiul acordat de către Ladislau al V-lea, în 1457, nobililor români din districtele bănățene[49]. Exemplele se vor aglomera către

---

[45] Un caz din 1425 *Teleki család okl.* II, p.481; altul la 1455 *Urkundenbuch* V, p.479, nr.2954.

[46] *Urkundenbuch* V, p.526, nr.3013.

[47] Vezi Maria Holban, *Variații istorice în problema cnezilor din Transilvania*, în vol. *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*. București, 1981, p.213-231; A.Andea, *Banatul cnezial până la instăpânirea habsburgică (1718)*. Reșița, 1996, p.80-81.

[48] I.Mihályi, *Diplome*, p.329-330.

[49] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.92-93.

sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul celui următor[50]. Procesul se întregea prin asocierea, în ierarhia socială, a familiarilor proprii și a iobagilor[51]. Aceiași români avuți, numărau, între supușii lor, și țigani. Printre cei dintâi pomeniți documentar, în anul 1481, se numără patru țigani ai lui Ladislau Arca din Densuș[52].

La mijlocul secolului al XV-lea, pepinierele cu cele mai multe elite sociale românești au fost Hunedoara și Banatul. Ele se găsesc într-o stare "de concurență stimulativă". Se întrec în a se face remarcate, a aduce servicii, a-și învețnici în acte privilegiale moștenirile, a se bate cu turcii vecini, a construi cu zel de neofiți și de proaspeți nobili ai regatului. Abia în acest interval de timp teritoriile din care provin sunt legate, prin ele, intim de stat și instituțiile sale. Există o elită ambițioasă, formată de obicei dintr-un număr de circa zece familii, dincolo de care, alți nobili formează un conglomerat uniform, dar nu fără personalitate. Numele celor mai remarcabile familii, este foarte ușor de arătat; în Hațeg: Cîndeștii din Rîu de Mori, Sărăcineștii din Sălașu de Sus, Mușineștii din Densuș, familiile din Peșteana, Vad, Ostrov, Băiești și Rîu Bărbat; în Banat: Bizereștii din Caransebeș, Dej de Timișel, Fiat de Armeniș, Gîrliște de Rudăria, Măcicaș de Tincova, Mîtnic de Ohaba-Mîtnic, Racoviță de Caransebeș. Pentru nobilii mai mărunți, exemple mai tipice pot fi citate din Hațeg:

---

50 Exemple la Ligia Boldea, *Înnobilare și confesiune în lumea feudală românească din Banat (sec.XIV-XVI)*, în *Banatica*, 113/II, 1995, p.31-37; I.Drăgan, *op.cit.*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.125-126.

51 Exemple de iobagi deținuți de către nobili români vezi adunate la I.Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998, p.135-136

52 Arh.Naț.Slov. Fond Révay. Arh.fam.Kendeffy. fasc.87/1, nr.13, copie microfoto Arh.Stat.București, rola 25 (Cehoslovacia), cadr.32-33.

familii din Livadii, Paroși, Rîu Alb, Sălașu de Sus, Silvașuri, Zeicani etc.

Maramureșul avea deja o geografie nobiliară moștenită de aproximativ un veac. Nobilii maramureșeni nu au renunțat la departajarea imobiliarului în funcție de succesori, masculini și feminini, prim născut și ceilalți, astfel încât au ajuns foarte repede săraci și extrem de irascibili. Preocuparea pentru micuța lor ocină le-a măcinat majoritatea energiilor. Prea modești pentru a se angaja în acte de cultură de mare calibru, prea departe de turci pentru a li se stimula ambițiile militare, nobilii maramureșeni nu se remarcă decât prea puțin în secolul al XV-lea. Încet se îndreptă către starea de nemulțumire generală care îi va împinge la alăturare de răzvrătiții din 1514.

Făgărașul nu a intrat încă în orbita politicii sociale a regatului. Stăpânirea sa era încă foarte disputată cu domnitorii ori candidații la tronul Țării Românești, stăpânire care nu a fost lipsită de numeroase conflicte armate locale[53]. Totuși, cei care, în secolele XVI-XVII, vor fi recunoscuți sub numele de boieri, în secolul al XV-lea se numeau, cel puțin în actele oficiale, tot nobili români, față de care, curtea regală începea să se intereseze tot mai mult. Este foarte semnificativ, în sensul arătat, un document din 1469[54]. Abia când Făgărașul va fi rupt de Țara Românească, atunci elita locală își va impune terminologia socială particulară, nespecifică pentru regat.

În părțile nordice ale Apusenilor, în secolul al XV-lea, se mai păstrau elemente sociale românești care aparțineau unor pături superioare. Mai multe date avem despre cei care, din punct de vedere administrativ, țineau de voievodatul Transilvaniei. Este însă foarte sigur că evoluția lor trebuie tratată în bloc cu aceea a românilor din Bihorul de est. Semnele acestei unități vin dinspre ei. Ioan, voievodul din Ciucea, și familia sa, stăpâneau asupra a

---

[53] *Urkundenbuch*. V, nr.2883, p.425-426.
[54] *Urkundenbuch*. VI, p.392, nr.3705.

trei sate. La 1461, unul dintre fiii lui Ioan, își spunea deja Mihail Nemeș și avea în vedere alternativa unui schimb de moșii cu puternica familie a Bánffy-eștilor[55]. Familia voievozilor de la Călata, era reprezentată de Ilie, fiul lui Cîndea, ai cărui băieți, se numeau Mihail, Petru, Mușină, Moga, Sandrin și Cîndea[56]. O altă familie voievodală interesantă, provenită din Varța (Warcza, așezare dispărută lângă Ciuleni, jud.Cluj), al cărui cel mai vechi reprezentant al secolului a fost tot un Ilie[57], a ajuns, la sfârșitul secolului, prin a da un preot, botezat Emeric, slujitor la Mărgău[58], preot care numai ortodox nu mai putea fi. Dintre membri familiei de la Mărgău au trăit, la mijloc de veac, voievozii Vasile și Dan[59]. Simetric, peste munți, în familia voievozilor din Beiuș, către sfârșitul secolului al XV-lea, se înregistrau căsătorii mixte, în care intrau o Dorotee și o Anastasie[60]. O soartă ingrată i-a fost rezervată familiei feudale românești de la Lupșa. După ce porniseră extrem de promițător, în secolul al XIV-lea, dintr-un motiv necunoscut, lupșeștii nu s-au atașat "familiei" lui Ioan de Hunedoara. Consecința a fost că, până la sfârșitul secolului al XV-lea au fost sufocați de procesele și conflictele de altă natură avute cu nobilii din familia Thoroszkai, capitlul din Alba Iulia și

---

[55] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent...*, I, p.577, nr.1493-1494.
[56] *Ibidem*, p.683, nr.1887.
[57] *Ibidem*, p.716, nr.2015.
[58] *Ibidem*, II. p.198, nr.3178.
[59] *Ibidem*, I. p. 599, nr.1578; II, p.43, nr.2614.
[60] *Ibidem*, II, p.82, 177, nr.2753, 3098. Despre feudalii români din zonă, vezi și Bunytay V., *Biharvármegye oláhjai s a vallás- unió*. în *Értekezések a tört. tud. köréből*. XV, nr.6, 1892, p.15 și urm.; S.Dragomir, S.Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în Evul Mediu*, în *ActaMN*, III, 1966, p.176.

coloniștii din Baia de Arieș. Datorită acelorași cauze, deși numiți nobili, mai păstrau încă atribute cneziale[61].

Același secol al XV-lea a adus consacrarea unei terminologii sociale oficiale noi, pe seama românilor privilegiați. Terminologia socială românească nu face excepție de la aceea a regatului, în care *nobiles* parcurg treptele unei ierarhii, până la acelea de *egregius*, *magnificus*, *barones*, *proceres*, *magnati*. Conceptele lingvistice ascundeau însă și forme sociale realmente noi, respectiv acelea specifice unei elite românești de tip feudal, cu sau fără legături genealogice cu obștea românilor comuni, în schimb încadrată și recunoscută ca atare în structurile regatului maghiar. Dacă până atunci erau întrebuințate destul de frecvent nume ca "românii noștri" (*Olachi nostri*), cnezi ori voievozi, secolul al XV-lea a adus consacrarea și răspândirea lui *nobiles valachi*. În secolul al XIV-lea, raportul de echivalare ori nu al cnezilor cu nobilii s-a pus acut, mai ales în a doua parte a domniei Angevinilor. Din acest motiv, nu constituie o surpriză întâlnirea noastră cu formulări în care să apară menționarea de *nobiles kenezios* (1418)[62], ori aceea, încă ambiguă, de *nobiles et keneziis Sebes* (1419)[63], încă în primele decenii ale secolului următor. Către mijlocul veacului va fi făcut și saltul despre care vorbeam.

Identificarea acestei noi terminologii am încercat-o pornind de la existența unui set de documente emise la Praga, în datele de 13 și 15 noiembrie 1453, pentru românii din Hațeg. În prima zi, a fost emise două perechi de acte (scrisori deschise-privilegii), pentru Ioan, fiul lui Sărăcin, Ștefan, fiul lui Cîndreș, Grigore, Balul și Gheorghe, fiii lui Baloș, Nicolae, Danciu, Petru și Dionisie, fiii lui Iarul, Danciul, fiul lui Costea și Cîndreș, fiul

[61] *Csánki*, V, p.797-800; I.Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*. Iași, 10-12, nr.1, 1934-1936, p.3-61.
[62] Pesty Fr., *Krassó*. III, p.284.
[63] *Ibidem*, p.298.

lui Dionisie de Sălașu[64], în primul grup, și apoi pentru Ioan, Valentin, Baluzin, Badea și Petru de Rîu Alb[65]. Actele se doreau a fi donații regale făcute pe seama unor familii nobiliare, ca recompense pentru servicii nenominalizate. După cuvenita adresă către capitlul din Alba Iulia și arătarea nominală a beneficiarilor, narația preciza că moșiile Sălașu de Sus, Rîu Alb și Ohaba au fost stăpânite dinainte cu drept nobiliar (*in quarum pacifico dominio... a dudum ad instar ceterorum nobilium perstitisse persistere asserunt etiam de presenti*). Ele urmau a se întări printr-o nouă donație (*nova donatio*). Intervenea apoi un condițional care anula valoarea înscrisurilor în cazul în care posesiunile ar fi aparținut unei cetăți sau vreunui domeniu atașat de o slujbă regală (*sic stantibus et dummodo pretacte possessionibus ad aliquod castrum nostrum regale vel ad aliquem officiolatum prescriptarum partium Transsilvanarum non pertineant*). Înainte de a se încheia în maniera curentă a daniilor, dispoziția mai preciza însă că trebuiau împlinite în acele condiții, slujbe și obiceiuri prin care predecesorii regi ai Ungariei obișnuiau să dăruiască posesiuni și sate în districtele românilor (*sub eisdem conditionibus, servitutibus ac consuetudinibus quibus per predecessores nostros reges Hungarie in districtibus valachorum possessiones et ville donari consuenerunt*). Peste alte două zile, respectiv în 15 noiembrie, primeau acte cu conținut identic Mihail, Ioan și Basarab de Rușor[66], Benedict, fiul lui Petru, Dumitru, fiul lui Cristul, Ioan, fiul lui Benedict, Toma, fiul lui Buda și Valentin, fiul lui Petru de Vad[67], Ștefan și Simion, fiii lui Vlaicul, Stanciul,

[64] Arh.Naț.Magh. Dl.29.495, publicat în *ActaMN*, XX, 1983, p.167-168. Reluăm aici, în bună parte, idei și pasaje din art.nostru apărut în revista deja menționată.
[65] *Izvoare*. I, p.184-186.
[66] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.18-19.
[67] *Izvoare*. I, p.202-204.

fiul lui Vîlcul și Mihail, fiul lui Stoica de Sînpetru[68], Dușa, fiul lui Nicolae, Dionisie, fiul lui Andrei de Densuș, Ioan, fiul lui Mihail de Ciula[69] și din nou un grup de sălășeni, în parte cunoscuți, Dionisie, Sărăcin și Ștefan, fiii lui Cîndreș cel Mic, ,erbul, fiul lui Iarul, Cîndreș, fiul lui Dionisie, Grigore și Danciul, fiii lui Costea, și Petru, Danciu și Dionisie, fiii lui Iarul[70]. Etnia românească a sus-menționaților era recunoscută în actul celor din Sălașu și Sînpetru, iar a celorlalți rezultă cu prisosință din antroponimele pe care le poartă, ori din filiația dată de alte documente.

Seria mai bogată de documente a prilejuit observația potrivit căreia redacția lor aparținuse de patru notari diferiți, cu grafii specifice și unele diferențe mici de exprimare. Se excludea posibilitatea ca acele acte să fi rezultat dintr-o dictare ocazională, comună. Ele au urmat un model care exista deja la 13 noiembrie. Indicațiile arhivale (*commissio*, *regestrata* etc.) sunt neconcludente pentru a descifra originea lor. Dar, în majoritatea privilegiilor este vorba despre servicii aduse în luptele cu turcii. Or, așa precum bine știm, asemenea merite se câștigau mai ales sub steagurile pe care flutura corbul cu inel în cioc. Șansa ne-a lăsat un document din 22 noiembrie 1453, emis tot la Praga, pe seama Cîndeștilor din Rîu de Mori. Acolo se scria însă că Ioan de Hunedoara, comitele veșnic de Bistrița, referise în fața regelui pentru aceia[71], dovedindu-ne că relația între formulări și intermediarul prepotent, trebuie să fi fost reală.

În nici un caz, nu-l putem considera pe Ioan de Hunedoara ca autor al formularului pe care l-am prezentat. El a fost numai un autorul moral și susținătorul promulgărilor, fără să fie creatorul său. Pentru a se ajunge la exprimarea scrisă cu

---

[68] *Ibidem*, p.198-201.
[69] *Ibidem*, p.187-192.
[70] *Ibidem*, p.192-198.
[71] *Ibidem*, p.204-207.

aspectul ei propriu, era nevoie de o anume practică diplomatică latină, pe care guvernatorul nu a posedat-o niciodată. Dictator-ul inițial se cerca căutat în rândurile oamenilor din interiorul organelor emitente de documente, buni cunoscători de limbă latină, dar și foarte familiarizați cu tradiția actelor, cu realitățile sociale pe care urmau să le acopere.

Într-adevăr, o căutare în trecut a descoperit repede anume formule care prefigurau rezultatul din 1453. Selecția noastră nu și-a propus să fie una exhaustivă, nici întru-totul relevantă pentru multitudinea exemplelor posibile, ci doar o jalonare a evoluțiilor. Anterioritatea unor locuțiuni este învederată prin trimiterea către practicile predecesorilor regi ai Ungariei. Conceptul donațiilor regale s-a stabilizat, în linii generale, încă din secolul al XIV-lea. Tot de atunci au apărut deja și actele speciale pentru români. Deja în anul 1353, capitlul din Agria (Eger) introducea o primă formulare generalizatoare privitoare la posesiunile românești stăpânite *iuxta modum olachorum que inibi fieri consuevissent*[72]. Maramureșenii, intrați mai timpuriu sub incidențele interesului regal, au fost cei care au stimulat dezvoltarea conceptelor diplomatice speciale la care ne referim. În câteva documente de la sfârșitul domniei Angevinilor, dar numai în scrisori deschise ori privilegii, citim formulări noi de felul: *cum omnibus hisdem libertatibus, iuribus, immunitatibus et consuetudinibus quibus alii kenezii usi fuerunt et eandem conservarunt*[73]. În vremurile lui Sigismund de Luxemburg înregistrăm o extindere teritorială a utilizării expresiilor. Le descoperim în Banat, în 1390, în stare fragmentară: *consuetudinis ceterorum nobilium keneziorum dictorum terrarum*[74], în 1406: *quam utfertur ipsi et eorum progenitores more keneziatus hoc tenuisset... more et ad instar*

[72] I. Mihályi, *Diplome*, p.64.
[73] *Ibidem*.
[74] Pesty Fr., *A szörényi bánság*. III, p.11.

ceterorum regni nobilium[75] și 1420: *more keneziatum ceterorum valachorum tenendos*[76]. În Maramureș evoluția se ilustrează prin acte din anul 1412: *keneziatus more et consuetudine pretacte terre Maramarosyesnsis per eosdem perpetuum posse cernebat*[77] și 1419: *more et instar aliorum keneziorum volachorum nostrorum regalium*[78]. Se observă că locul acestora este tot în scrisori deschise, iar beneficiarii lor au fost în copleșitoare majoritate cnezi desemnați ca atare. Când se acordă dreptul de nobilitate, hârtiile corespund unui tipar general și nu unuia specific românesc. Din vremea regelui Albert de Habsburg, un act din 1439, nu ne ajută decât în a arăta că forma specifică donațiilor românești nu fusese uitată: *more et ad instar ceterorum volachorum in dicto comitatu Maramorosiensi possessiones habentium*[79]. Dar, la acea vreme, marea majoritate a românilor maramureșeni privilegiați social, nu mai erau sau nu erau numai cnezi, ci nobili. Tot în vremea aceluiași rege se emit încă două documente pentru români din districtul Mehadiei, în care posesiunile erau donate *sub illis modis, censibus, formis, pactis et conditionibus... tenuissent et possidissent, sub quibusque ceteri eis fideles wolachy nobiles partium illorum possessiones suas* etc.[80]. Cele mai multe formulări asemănătoare le regăsim însă în cancelaria regelui următor, Vladislav I (1440-1444). La numai o lună de la încoronare, respectiv în august 1440, cancelaria tânărului Jagellon scria într-un act destinat unor români din Mîtnic (Banat): *in quarum pacifico dominio ipsorum nobilium*

---

[75] Idem, *A szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*. Budapest, 1876, p.55.

[76] *Ibidem*, p.57.

[77] I. Mihályi, *Diplome*, p.188.

[78] *Ibidem*, p.246.

[79] *Ibidem*, p.310.

[80] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.649; C.Feneșan, *Familia românească Bizere și moșiile ei de pe Valea Pogănișului (1433-1447)*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p.274.

wolachorum nostrorum progenitores ab olim iidemque wolachi [seque] persistere asserunt de presenti[81]. După informația noastră, erau primele atestări răspicate ale conceptului etnico-social de nobilime română din cuprinsul donațiilor regale. În anul 1442, se scria, într-un act maramureșean: *sub illis conditionibus quibus alie possessiones volachicales in ipso comitatu Maramorosiensi tenemur*[82]. Un an mai târziu, în aprilie, referindu-se la Hațeg, cancelaria regală elabora explicația: *quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nomine vocitatis sub earum veris metis et antiquis de manibus nostris regis sub illis conditionibus et servitutis quibus alie possessiones similes in partibus eisdem ex colatione regia conservantur*[83]. În ianuarie 1444, aflat în tabără în Serbia, regele și cancelaria sa introduceau o nouă precizare, pe seama lui Andrei de Peșteana (Hațeg). Pentru justificarea statutului posesiunilor se făcea rapel la tradiția predecesorilor în raporturile cu românii: *sub illis modis, servitis et conditionibus quibus alie possessiones wolachicales per aliasque reges Hungarie predecessores scilicet nostri consueverunt*[84]. Cele două acte din urmă marcau intrarea în Hațeg a formulării condițiilor de donație proprii unor anume teritorii. Din aprilie, până în iunie 1444, cancelaria lui Vladislav I a ajuns la o încheiere pe care o cunoaștem integral numai dintr-un document privitor la Banat. Iată cum arăta ea: *ac illis conditionibus et servitis quibus alie possessiones wolachicales in dicto districtu teneantur et pertinentur ac sub eisdem vigoribus quibus similes possessiones wolachicales per predecessores nostros reges conferre solite fuere*[85]. Unele indicii ne determină să credem că formularea s-a

[81] C.Feneșan, *Documente medievale bănățene*. Timișoara, 1981, p.33.
[82] I. Mihályi, *Diplome*, p.314-315.
[83] *Hunyad*, II, 1884, p.33-34.
[84] *Izvoare*. I, p.116.
[85] Pesty Fr., *A szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*, p.69-70. Parte din formulele respective au fost sesizate deja și de către C.Feneșan,

utilizat și pentru Hațeg. Există trei documente, emise pe seama românilor din Sălașu de Sus și Rîu Bărbat, care ni s-au păstrat într-o stare precară, șterse și foarte greu lizibile, care conțin elemente foarte asemănătoare[86].

Mai datorăm o precizare, care, dată fiind prezența unei teorii mai vechi privitoare la raporturile speciale ale românilor cu cetățile, s-ar putea să fie adusă la rampă în condițiile în care privilegiile de la 1453 menționează condiția de restricționare în cazul apartenenței moșiilor aflate ca obiect al înscrisurilor, la domeniul unei cetăți regale. Mai întâi vom specifica că, în cazul Hațegului, la care se referă actele noastre, domeniul cetății regale era o ficțiune. Din aprilie-iunie 1453, Ioan de Hunedoara, obținuse prin danie regală, fostul domeniu al cetății regale de la Deva, domeniu în care intrau și 21 de sate ori părți de sate hațegane[87]. Apoi, în aceiași ani, întâlnim acte privitoare la cu totul alte pământuri transilvane, în care restricționarea donațiilor dacă ele erau legate de apartenența la o cetate regală, există de asemenea[88]. Dar nu este doar atât. În decretul regal din 1 aprilie 1467 se menționează existența unor *nobiles castrenses*[89], a căror stare, astfel subliniată, dă de înțeles că era diferită de a celorlalți nobili, să le spunem ordinari. Același decret regal pomenește de privilegiați ori exceptați de la anumite legi, în care mai intrau *presidiales*-i bisericilor, orășenii, apoi cumanii, rutenii, tătarii, românii sau *secte preter Walachos* (aici înțelegându-i probabil pe ortodocși). Prin aceste complicate trimiteri, stilionarul face dovada faptului că se încerca înțelegerea caracterului social al elitelor românești și formularea acestui caracter, evident

Familia românească Bizere și moșiile ei de pe Valea Pogănișului (1433-1447), în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p.268, notele 8-10.

86 *Izvoare*. I, p.120-126.

87 Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p.34-35.

88 Vezi Szabó K., *Székely oklevéltár*. III, Cluj, 1890, p.67.

89 *Decreta regni Hungariae*. 1458-1490. Budapest, 1989, p.166.

particularizat, față de globalitatea nobililor, prin expresii ori locuțiuni lingvistice cât mai potrivite.

O primă concluzie, foarte interesantă, se desprinde deja: toate actele purtătoare ale componentelor formularului de cancelarie pe care îl urmărim, emise în vremurile lui Vladislav I, au fost emise exclusiv pe seama familiarilor și slujbașilor lui Ioan de Hunedoara. Apoi, cu toată îndelungata emisie de documente pentru români, rezultă că pașii cei mai importanți pentru o nouă conceptualizare au fost făcuți tot în vremurile arătate. Cum regele venise din Polonia, trebuie să fim convinși că rolul său a fost minor în maturizarea termenilor juridico-sociali ai seriei de înscrisuri.

După cum se cunoaște, activitatea cancelariei regale a avut o cezură între anii 1444-1453, respectiv între moartea lui Vladislav I la Varna și încoronarea lui Ladislau al V-lea[90]. Cu toate că Ioan de Hunedoara, în calitatea sa de guvernator al Ungariei, a întreținut propria sa cancelarie, el nu era în măsură să acorde privilegii în forma și spiritul în care avea dreptul numai regele, atunci absent[91]. Notarii care au compus cancelaria lui Ioan de Hunedoara erau, în general, oameni noi[92] care, în orice caz, nu au pătruns de la început în refăcuta cancelarie regală a lui Ladislau al V-lea. Așa pare a se explica lipsa unor piese direct precursoare stilionarului nostru, datate în intervalul anilor 1445-1452.

Adevăratul autor al conceptelor latine trebuia să întrunească condiția unor experiențe acumulate în timpul lui

---

[90] Bónis Gy., *A jogtudó értelmiség a Mohács elötti Magyarországon*. Budapest, 1971, p.159-160.

[91] Pentru competențele sale în emisia documentelor vezi Hajnal I., *Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiböl*, în *Levéltári közlemények*. Budapest, 1, 1923, p.103-104.

[92] Cf. Komjáthy M., *Hunyadi kormányzó kancelláriája* în *Levéltári közlemények*. Budapest, 27, 1956.

Vladislav I, să fi avut posibilitatea de a le aplica în momentul emiterii din 1453 și să fi fost în raporturi suficient de strânse cu Ioan de Hunedoara și politica sa etnico-socială. Ancheta noastră a descoperit că, printre personajele cancelariei nu se afla decât una singură care dețineau aceste condiții, anume Ioan Vitez de Zredna. Pentru a recunoaște în persoana sa "literatul" de care aveam nevoie, să-i urmărim succint biografia.

În primii ani ai deceniului al patrulea al secolului al XV-lea, Ioan Vitez și-a făcut intrarea în rândurile slujbașilor cancelariei regale a lui Sigismund de Luxemburg. Relația cu Ioan de Hunedoara datează din acei ani, dacă nu cumva ea începuse deja din statele italiene, când primul se iniția în tainele umanismului, iar cel de-al doilea învăța de la condotieri meseria armelor. S-a ajuns deja la o apropiată prietenie în 1437, dată la care Ioan Vitez era numit în funcția de protonotar al cancelariei regale mari[93]. Prin noua sa poziție a fost în măsură să cunoască întreaga activitate de elaborare a documentelor privilegiale. Și-a păstrat atribuțiile până în ajunul dezastrului de la Varna, apoi a continuat să-l sprijine pe Ioan de Hunedoara, l-a urmat în campaniile militare, prilejuri cu care i-a cunoscut cu siguranță pe familiarii români ai prietenului său. Istoricii au recunoscut în el pe principalul ideolog umanist al politicii de promovare a intereselor nobilimi mici și mijlocii[94]. Deși nu a intrat niciodată în cancelaria guvernatorului, i-a redactat o parte a scrisorilor diplomatice și, amănunt plin de semnificație, l-a învățat să scrie și să citească latinește[95]. Pentru numeroasele servicii aduse a fost răsplătit printr-o numire neobișnuită, în 1445, în scaunul episcopal de la Oradea. De la 1 ianuarie 1453, din clipa în care vechile cancelarii regale și-au reluat funcționarea, Ioan Vitez a fost desemnat

---

[93] Bónis Gy., *op.cit.*, p.149.

[94] *Ibidem.*

[95] Fraknói V., *Vitéz János esztergomi érsek élete.* Budapest, 1897, p.36-37.

cancelar secretar al cancelariei mici sau secrete[96]. În noua sa calitate, competențele sale în întocmirea privilegiilor și a altor categorii de înscrisuri s-a multiplicat. Oficial retras din centrul activității politice, Ioan de Hunedoara nu a renunțat nici o clipă în a-l considera subordonatul și omul său, pe proaspătul promovat în funcție. O dovedea din plin tonul imperativ al unei scrisori, prin care fostul guvernator îl avertiza că dacă nu îi va da ascultare, îl va face din episcop, capelan[97]. Natura relațiilor se cerea menținută chiar cu prețul amenințărilor, în contextul în care episcopul începuse să dobândească a poziție excepțională față de curtenii mult prea tânărului și influențabilului rege Ladislau. Era în cumpănă educarea politică a regelui în sensul dorit de partida care îi acceptase revenirea la tron. La 28 octombrie 1453, cu puțin înainte de emisia masivă de acte donaționale de la care pornisem, în ziua în care Ladislau era încoronat ca rege boem, lângă el se găsea și cancelarul secretar.

Măsura racordurilor de politică socială care funcționau la acel moment este foarte bine trădată de un foarte interesant act privilegial, emis în 18 septembrie 1454, de către cancelaria regală aflată tot la Praga. El se adresa bîrcenilor din Hunedoara, ca urmare *ad supplicationis instantiam fidelis nostri spectabili et magnifici Johannis, comes Bystriciensis*[98]. Dar, în septembrie, Ioan de Hunedoara nu se găsea la curtea regală, ci în sud, în preajma Belgradului și a Dunării[99]. Aceasta însemna că sprijinitorii săi de la curte, se îngrijeau independent de emisiunile de privilegii acordate familiarilor săi, iar în cazul din urmă, al rudelor sale prin alianță. Dar, alături de aceasta, deși nobilii din

---

[96] *Ibidem*, p.89-90; Bónis Gy., *op.cit.*, p.169.
[97] Fraknói V., *op.cit.*, p.93.
[98] Arh.Naț.Magh. Dl. 30.194.
[99] Adrian A.Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, în *Anuar. Inst. Ist. "A.D.Xenopol" Iași*, XXVII, 1990, p.184.

Bîrcea erau mărunți nobili maghiari, se strecoară în documentul lor o formulare restrictivă neașteptată. Alături de apartenența la o cetate regală sau o slujbă, se condiționa donația și în cazul în care ea se afla în limitele unui district românesc (*sic ut prefertur... dicte possessionis ad... districtus nostros wolahales ... non quomorans*). Documentul dezvăluie că problematica etno-socială era foarte "caldă" în cadrul cancelariei, ori, și mai probabil, șeful cancelariei, același Ioan Vitez, se îngrijea anume de ea, probabil la indicațiile fostului său șef. Or, una dintre aceste dispoziții, pare să fi fost interdicția de a se face donații din teritoriile districtelor românești unora proveniți din afara lor.

Nu cunoaștem nici un act redactat după șablonul inițiat în noiembrie 1453, în următorii doi ani. Pentru Hațeg avem siguranța că nici un fel de act nu s-a păstrat ori transmis în vreun oarecare fel până la noi. Pentru Banat și Maramureș certitudinea ne lipsește în măsura în care evidența surselor regionale nu este încheiată. Abia în anul 1456, la sfârșitul lui aprilie și la începutul lui mai, cancelaria regală a emis din Buda noi mărturii ale persistenței formularului. Constatăm că a dispărut comparația cu starea altor nobili, adevărați (*ad instar ceterorum verorum nobilium*). Apoi, pentru că Maramureșul era comitat, donațiile nu se raportează la tradiția stăpânirilor românești, ci la obiceiul teritoriului din care făceau parte destinatarii. Chiar și așa, importantă pentru noi rămâne constatarea perenității formularului și a aplicabilității lui dincolo de Hațeg. Și de această dată, beneficiarii au fost personaje legate de Ioan de Hunedoara: Ambrozie de Dolha, fiii lui Hotco din Vișeu, Simion de Cuhea[100].

Peste alți trei ani, ne întâlnim cu setul următor de acte elaborate de către notarii regali pe seama hațeganilor. Ele datează din intervalul 4 și 29 ianuarie 1457, iar locul de redacție a fost Buda[101]. Configurația conținutului hârtiilor este alta. Titularii nu

---

[100] I.Mihályi, *Diplome*, p.380-381, 387-388.
[101] *Izvoare*. I, p.214-223.

mai erau decât credincioși regali, fără vreo altă calitate specială, iar donația păstra doar condiționalul apartenenței posesiunilor de un domeniu de cetate ori regal. Abia în anul 1458, într-un document dat de regele Matia, pe seama lui Bai și Vulcul, fiii lui Sandrin de Băiești și a altor frați copărtași, reapare, într-o altă enunțare, ideea privilegiului potrivit condițiilor speciale din districtul românesc. Iar pentru că donația era de tip cnezial, se specifica suplimentar, fără a-i omite pe nobili, că: *tamen conditionibus, oneribus et servitutibus quibus ceteri kenezi nobilisque districtus de Hatczak suos keneziatus tenere consueverunt*[102]. Observăm că, pe de-o parte se consemnează delimitări teritoriale foarte stricte, dar pe de altă parte, ca element nou, întâlnim recunoașterea stăpânirilor nobiliare românești asupra cnezatelor din districte.

Domnia lui Matia a promovat în final doar dreptul cnezilor la acte speciale, recunoscându-le numai caracterul particular al statutului social. Utilizarea curentă a donației de tip cnezial, în enunțuri foarte apropiate de acelea din vremurile regilor Vladislav I și Ladislau al V-lea, ne este relevată de prezența șablonului într-un *formularium* de epocă. Citim în el: *quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatarum ad ipsum keneziatum rite et legitime spectan.*[abreviat în ediție] *praemissis sic ut praefertur stantibus et se habentibus T* [abreviere care indica locul numelor proprii în viitorul document autentic] *et T. quo ad unum et T. ad secundam partes ipsorumque heredibus et posteritatibus universis denuvo et ex novo ac novae nostre donationis titulo dedimus, donavimus et contulimus imo damus, donamus et contulimus iure perpetuo, sub illis tamen conditionibus, oneribus et servitiis quibus ceteri kenesii annotati districtus T. suos keneziatus tenere consueverunt tenendam, possidendum pariter et habendum*

102 A Sacerdoțeanu, *Două acte hațegane și unul vîlcean*, în *Academia Română. Memoriile Sect.Ist.* Ser.III, tom.XVIII, 1935, p.219-220.

proventibus nostris et castrorum nostrorum ac iuribus alienis semper salvis iuris[103]. Dar, precum știm, șabloanele nu au fost decât în uzul învățăceilor de notari și nu au constituit niciodată acte cu valoare juridică de model. Din acest motiv, s-ar putea foarte bine, ca în același timp, să fi existat și alte variante utilizabile. Oricum, includerea lor într-o astfel de colecție, demonstra din plin extensiunea actelor privitoare la români, iar de acolo nevoia de a fi pregătite formulările necesare. Tocmai având în vedere aceste practici notariale, am bănuit că formularul elaborat la 1453 a fost treptat înlocuit cu alte modele, mai noi, prezente în registrele regale.

Înaintea formulării unor concluzii generale, care rezultă din seria de acte analizate, trebuie să mai adăugăm că, după toate semnele, influența cancelariei regale s-a făcut simțită și în alte cancelarii ale timpului. Să o menționăm doar pe aceea a episcopilor de la Oradea. Un act din 1445, se referă la *nobilis Nicolai Walahi, wayuode nostri* de la Cociuba. Termenii sunt cu atât mai importanți, cu cât, urmașii aceluiași Nicolae, voievod de Cociuba, nu vor mai fi numiți niciodată nobili, de către cancelaria episcopală, până la sfârșitul secolului al XV-lea.

Existența efemeră a stilionarului pe care l-am identificat în 1453, nu îi micșorează cu nimic importanța. El a marcat un moment strălucit al unei prodigioase etape de emisiuni diplomatice pe seama românilor.

Prin intermediul stilionarului urmărit se încarnează conținutul unei nobilimi românești integrate cunoscutului concept de *natio nobilitas*, dar particularizat prin etnia specifică. Confirmarea acestei categorii sociale vine prin intermediul celui mai înalt și competent for juridic al regatului, reprezentat de

---

[103] Sub titlul *Donatio keneziatus per modum novae donationis facta*, în *Formularium styli cancellarie et curie Mathiae I. Corvini regis Hungarie*, publicat de M.G.Kovachich, *Formulae solemnes styli*. Pest, 1799, p.532.

cancelaria regală. În evoluția istorică a raporturilor juridice dintre oficialitate și români reprezenta pasul care urma logic după recunoașterea calității de grupuri sociale privilegiate ori cu stare specială a românilor în general, apoi a poziției cnezilor. Acest concept social, al nobilității românești (*nobiles walachi*), a fost elaborat în timp și a fost rezistent și după secolul al XV-lea[104]. Fără să ne propunem aici urmărirea lui sistematică, în afara exemplelor pe care le aduc la lumină actele de la mijlocul secolului al XV-lea, am fi în măsură să schițăm încă câteva repere din anii 1376 (*nobiles Olachi*, din districtul Mehadiei)[105], 1432/1433 (*nobiles Walachi partium Transsylvanarum*)[106], 1444-1445 (*nobilibus ungaris et walachis*), pe domeniul Șiriei[107], 1469 (*nobiles... Volachi dictarum partium Transsiluanarum et signanter in districtibus Fogaras et Omlas*)[108], 1475 (*nobiles wolahoy*, în Maramureș)[109] și 1515 (*nobiles Valachy*, în Maramureș)[110]. Acestei asocieri trebuie să-i adăugăm situațiile în care privilegiile acordate după tipic nobiliar, menționează fără echivoc etnia românească a donatarilor[111]. De la început, termenul conținea

[104] Printre puținele lucrări mai vechi care l-au înregistrat, fără să încerce analize adâncite, vezi Z. Pâclișanu, *Chinezatul la Români*, în *Cultura creștină*, IV, p.449, 535; D.C.Arion, *Cnejii (Chinejii) români. Contribuții la studiul lor*. București, 1938, p.249; Șt.Manciulea, *Așezările românești din Ungaria și Transilvania*. Blaj, 1941, p.47.

[105] *Documenta Valachorum in Hungaria illustrantia*. Budapest, 1941, p.255.

[106] *Decreta regni Hungarie*. Budapest, 1976, p.420.

[107] *DRH.D*. I, p.379-383; Teleki J., *Hunyadiak kora Magyarországon*. X. Pest, 1853, p.73.

[108] *Urkundenbuch* VI, p.391, nr.3705.

[109] *Csánki*, I, p.460.

[110] *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Budapest, 1979, p.354.

[111] Vezi o serie de exemplificări la I.Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul*

sâmburele de antinomie care se va accentua treptat, până la rezolvarea sa în secolul națiunilor: etnic identifică pe alți indivizi, în speță pe români, în timp ce, din punct de vedere social, reprezintă nobilimea maghiară.

Cea mai importantă observație, pe care o putem formula în urma unor repetate dialoguri avute cu colegii noștri medieviști maghiari, este că avem de-a face cu un concept etnico-social propriu doar românilor, care nu se găsește alături de vreunul similar, folosit în paralel cu acela curent, de nobilime maghiară. Trebuie să adăugăm apoi că termenul nu definește o stare separată, ci doar indivizi. Toți aparțin aceleiași nobilimi a regatului[112].

Din punct de vedere istoriografic, acest concept este, de fapt, o recucerire[113]. Folosit în perioada istorică antebelică, este adevărat nu consecvent și fără să se bucure de un drept de cetate în piramida socială reconstituită a evului mediu transilvan, el va fi cenzurat apoi din necesitățile cercetării evoluției maselor populare[114], iar apoi din considerente cu iz naționalist[115]. Deceniul

---

Europei între anii 1440-1514. Teză de doctorat. București, 1998, p.107-108.

[112] Vezi și Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.24.

[113] Analiza istoriografică cea mai pertinentă, care ne scutește de reveniri, la I.Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania – o problemă controversată în istoriografia română*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.5-35.

[114] Cea mai largă conceptualizare apare la Șt.Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*. Cluj, VIII, 1957, p.25-67.

[115] Ceea ce este de remarcat este că aceste concepții se exprimau eficent în subteran, cu mici șanse de a fi înregistrate în istoriografie. Voi cita un exemplu provenit dintr-o experiență personală. În 1984, predând redacției *Rev.Ist.*, un articol despre familia Cîndeștilor din Rîu de Mori, în vremurile lui Ioan de Hunedoara, redacția a dispus, fără să mă

nouă a aglomerat însă glasurile care solicitau luarea în considerare a conceptului de nobilime românească[116], astfel încât astăzi este, așa precum subliniam, un concept etnico-social recâștigat.

La nivelul elitelor sociale românești, este perceptibilă o solidaritate socială. Ea a acționat la nivelul unităților administrative proprii, în felul în care, peste tot, stările privilegiate asigurau funcționarea și particularismul unor unități administrative diverse. Solidaritatea se mai face simțită încă în secolul al XV-lea și pentru a impune tranziția de la cutuma românească, la aceea oficială, pentru stoparea tendințelor de infiltrare ale alogenilor în blocul moșiilor încă nehortărnicite, ori pentru interese particulare (vămi, posesiuni de pășuni montane, despăgubiri, abuzuri ale slujbașilor străini, întreținerea unor ctitorii etc.).

Sunt câteva forme de solidaritate pe care le-am putea descoperi și dincolo de limitele locurilor în care rezidau nobilii români. Una ar fi atunci când vor cere confirmări de privilegii. Fenomenul din urmă, prezent și la micii boieri și la sate de oameni liberi din Țara Românească și Moldova, se repeta, pe cât posibil, la începutul fiecărei domnii. Constituiți în grup, fie pentru interesul comun, fie pentru reconfirmări individuale, acei nobili se prezentau la curte solidar. Așa înfățișându-se, puteau dobândi și aspectul unui grup de presiune, cu potențialitate politică. Cu aceste prilejuri, mai mult decât prin înfățișările individuale, a fost posibilă închegarea unei politici sociale speciale a puterii centrale față de ei. Ei au impus, până la un moment dat, utilizarea terminologiei sociale bazată pe cnez și cnezat. Căci terminologia era funcțională doar în mediul lor, nu se născocise în cancelariile oficiale ca să acopere o realitate socială juridic diferită de restul

---

consulte, introducerea titlului explicativ *Cnezi români din Transilvania în epoca*..., înlocuindu-l pe cel care-mi aparținea, de *Nobili români*...

[116] Lista cuprinde mai multe nume, printre care I.Drăgan, Ioan A.Pop, C.Feneșan, V.Achim, D.Gr.Pleșia, Ligia Boldea, M.Diaconescu.

statului. Apoi și-au însușit apelativul de nobili români, la care vor renunța pentru a nu fi considerați și tratați ca excepții în cadrul nobilimii regatului, care nobilime, în termeni juridici generali, era una singură. În acest sens, foarte interesantă este inserția unei cereri formulată de către nobilii români din districtele bănățene, la 1457, prin care ei solicitau, în mod expres, echivalarea lor cu ceilalți nobili ai regatului (*eosdem nobiles walachos instar universorum nobilium regni nostro*)[117].

Nu putem evita sublinierea evidentă care rezultă din implicarea lui Ioan de Hunedoara în promovările sociale românești. Atunci când vom controla globalitatea emisiunilor sale de documente, arhivate până la noi, vom fi în măsură să apreciem ce loc exact a avut această politică. Relevanța graficelor ne va indica exact ce loc au ocupat elitele românești în preocupările sale, dacă emisiunile dau diferențe semnificative față de perioadele între care mijlocul secolului se încadrează, în sfârșit, dacă, în aceeași cantitate globală de documente există serii de piese aranjabile după alte criterii (donații majore ori scutiri de dări, porunci, procese etc.). De cele mai multe documente s-au bucurat, în modul cel mai evident, bănățeano-hunedorenii. În Maramureș, pe lângă câteva vârfuri ale nobilimii românești, cu care a colaborat sau pentru care avea interese să-i atragă de partea sa, Ioan de Hunedoara s-a orientat îndeosebi către oameni noi, până atunci destul de neimportanți social. Ei nu vor face decât să îngroașe rândurile nobilimii mărunte. Avem și unele indicii care demonstrează legătura mentală prin care o parte a acestei nobilimi românești s-a raportat la Ioan de Hunedoara. Am operat o investigație în ceea ce îi privea pe hațegani[118]. Până către mijlocul secolului al XIX-lea, deci înainte ca educația școlară să fi apucat

[117] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.92-93.

[118] *Impactul personalității în societatea românească a Hațegului din secolul al XV-lea: Iancu de Hunedoara*, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p.252 și urm.

inocularea unor noi sensibilități istorice, în nobilimea maramureșeană, circa 14 familii mai aveau conștiința clară că își datorează originile privilegiate lui Ioan de Hunedoara. În Hațeg, fenomenul a fost similar, dar, cu toate că actele fuseseră mai numeroase, numărul celor care invocau originea nobilității la Ioan de Hunedoara era sub zece.

Fenomenele de absorbție ale mentalului social propriu stării nobiliare se traduc în multe exteriorizări comportamentale. Mai rar avem documente care să dezvăluie intimitatea procesului. Una dintre mărturiile cele mai interesante este dată de un document maramureșean privindu-i pe feudalii din Vișeu. Totuși, înainte de a-l comenta, ne facem datoria de a nota că actul autentic nu a fost niciodată văzut, iar din acest motiv, asupra lui planează suspiciunea. După Crăciunul lui 1445, Petru, Mîndrea, Nan, Costea, Sandrin, Nicolae Popa și Micula, s-au prezentat în fața lui Ioan Cîndreș de Rîu de Mori, vicecomite al Maramureșului, și au afirmat că moșia lor, anume Vișeul Cnezesc, a fost dată înaintașilor lor, Negrilă și Radomir, de către nimeni altul decât "preasfințitul Ștefan, regele Ungariei" [119]. Trimiterea era făcută, nici mai mult, nici mai puțin, decât la Ștefan I cel Sfânt, rege al Ungariei între anii 1001-1038 ! Lucrurile nu pot fi respinse din capul locului ca fiind plăsmuiri istoriste ale unei alte epoci decât cea medievală, pentru că, la Bobîlna (1437), răsculații invocaseră și ei pe același rege, ca pe fondatorul unor libertăți pierdute între timp, dar, în substrat, la fel ca și nobilii din Vișeu, și ca pe simbolicul întemeietor de stări sociale, de la punctul de pornire al statului. Un alt document, de astă dată bănățean, scris la 1452, susținea că nobilii din Măcicaș stăpâneau o posesie *ab annis Domini millenis*[120], fapt care trimite tot către aceeași conștiință a vechimii stării, dar fără repere istorice mai concrete. Fenomenul de apel la începuturile stăpânirii, legat de începuturile statului, va

[119] *Izvoare*. I, p.133-134.
[120] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.14.

înflori, peste un veac și în Țara Românească, de pildă[121], așa încât el este departe de a fi o excepție, ci doar expresia unui grad de evoluție a concepțiilor sociale, integrate și extrase din istoria statului.

O idee de ultimă oră, lansată de către Daniel Barbu, susține că pentru a se alinia statului social confirmat oficial în urma participărilor militare, feudalii români aveau șansa de a face operațiunea mai ușoară în condițiile religiei catolice. Accentul nu se pune pe solicitarea ei imperativă de către stăpânii politici, ci pentru că acea religie, spre deosebire de cea ortodoxă, acceptase doctrinar sacralizarea războiului și deci mântuirea ucigașilor de semeni, dacă aceia erau necredincioși[122]. Ni se pare totuși că, în acest mod, lucrurile ar avea o dimensiune mult prea spiritualizată, în această formă improprie laicilor secolului al XV-lea. În stimularea înțelegerii mecanismelor sociale ale acelor români, avea probabil mai mare greutate teama de alternativa în care turcul, aflat foarte aproape, avea în intenție și chiar dovedise că era în stare, să-i lichideze până și fizic. Era, în fond, o chestiune existențială, tratată pragmatic, în care aliații firești erau găsiți în catolicii la fel de amenințați, și în care, ceea ce se numea pentru restul Europei, cruciadă (război religios sfânt), nu era decât o stratagemă militară clasică, în care atacul devenea apărare. De altfel și ultimele secole de istorie bizantină au cunoscut pași importanți făcuți de către ortodocși înspre ideea războiului sfânt, de cruciadă.

Că ideea de nobilitate se asocia destul de clar de o anume religie, catolică dar, numai în acest interval de timp, și de o religie ortodox-unită, am văzut în alt capitol. Am mai scris-o și cu alte

---

[121] Vezi S.Brezeanu, în vol. *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, București, 1996, p.16-17.

[122] D.Barbu, *Pèlerinage à Rome et croisade. Contribution à l'histoire religieuse des roumains dans la première moitié du XVe siècle*, în *Rev.Roum.d'Hist.*XXXIII, nr.1-2, 1994, p.40-41.

prilejuri, că evoluțiile sociale de la mijlocul secolului îngăduie să introducem fără nici un fel de rezerve concepte noi ca acelea de nobili români catolici. Alți colegi ne dau dreptate[123]. Acest produs social a rezultat, după opinia noastră, nu numai ca urmare a unor factori de presiune, cât mai mult, din oportunisme politice și sociale. Consecința acestora a fost oportunismul religios, iar în faza cea din urmă, oportunismul etnic[124]. Sensul arătat este sprijinit de o ciudată terminologie contrară care operează cu "religia țăranilor români (*fidem Valachorum ... rustici*). O întâlnim o singură dată, este adevărat, exprimată într-un decret general emis de către Matia Corvin, la 5 ianuarie 1459[125]. Pe bună dreptate, elitele care traversează punțile de la religia ortodoxă către cea catolică, cunosc o "criză spirituală"[126].

Nivelul elitelor se caracterizată încă prin deschiderea manifestată în ceea ce privește contractarea relațiilor matrimoniale. În funcție de ambițiile sociale, românii nobili s-au orientat către căsătorii din afara arealului lor apropiat. Este ilustrativ exemplul celor trei surori provenite din familia românească de la Grădiște, în care soții au fost aleși în persoanele lui Ladislau, unchiul lui Ioan de Hunedoara, Moga, din familia voievozilor de la Hălmagiu și a unui anonim nobil maghiar de la Brănișca. De asemenea, căsătoriile dintre hunedoreni și bănățeni au fost mult mai dese decât ne lasă să întrevedem documentele. O relație matrimonială strânsă a funcționat între voievozii din Beiuș și Borod și cei din Mărgău și Călata. Situația nu era neobișnuită și nici nu aducea prea multe câștiguri în averi, deoarece, precum se

[123] Ligia Boldea, *Înnobilare și confesiune în lumea feudală românească din Banat (sec.XIV-XVI)*, în *Banatica*, 13/II, 1995, p.29-30.

[124] Mai pe larg despre succesiune și efectele oportunismului la Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.27.

[125] *Urkundenbuch* VI, p.39, nr.3158.

[126] I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998, p.180.

știc, în zona respectivă, moștenirea imobiliarului în succesiunea masculină a eliminat destul de repede partajul egal. Dar, însăși căsătoria lui Ioan de Hunedoara, cu Elisabeta Szilágy, originară din sudul regatului, a lui Ioan Cîndreș de Rîu de Mori cu Elisabeta de Cehăluț, din comitatul Sătmar, a voievodului Mihail de Călata, fiul lui Ilie, fiul lui Cîndea, cu Sofia din familia Toldalagi și încă multe altele, au avut rostul de a înlesni asimilarea nobilimii în rândurile nobilimii comune întregului regat. Este, întâi de toate, așa cum am mai sus, dovada cea mai bună a relațiilor sociale, a mediului căutat și găsit dincolo de vecinătatea moșiei ori chiar a ținutului.

Mai întâi ar trebui să interferăm aici nivelul de bogăție al acestor nobili. Din citările pe care le vom vedea în dreptul unor destine individuale, ar rezulta că, cel puțin unii dintre ei aveau un număr considerabil de sate. Chiar și așa, nu trebuie uitat faptul că, atât în Banatul montan, cât și în Maramureș, zona deluroasă a Apusenilor și părți însemnate din Hunedoara, pământul nu era roditor, iar satele erau mici. Marile averi se obțineau de pe urma pământurilor fertile, a vămilor și minelor. Or, aproape întotdeauna, asemenea atribute lipseau moșiilor posedate de către nobilimea românească. Ca urmare ea trebuie socotită, în marea ei majoritate o nobilime măruntă, cu doar câteva vârfuri care trec în cea mijlocie. În perioada următoare, din a doua jumătate a secolului, unii din nobilii români au pătruns însă și în categoria marii nobilimi.

Stările la care ne referim vor accelera fenomenele de aliniere la marea categorie a nobilimii regatului. Există fenomene exterioare și altele de substanță. Cele exterioare țin de modul de viață. Îmbrăcămintea nu mai era cea țărănească, nici armele. Nobilii români din Banat vorbeau despre caii, câinii și șoimii lor de vânătoare[127]. Locuința devenea o curte (*curia*). Despre forma lor am putea vorbi foarte puțin. Nici una dintre ele nu a fost

[127] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.92-93.

descoperită arheologic și nici un a lăsat urme foarte vizibile. Bănuim doar că sub titlul de curte se înțelegeau adesea construcții foarte diverse, unele chiar modeste, abia dacă depășindu-le pe cele țărănești, dar și altele, care ambiționau să concureze cu adevărate *castellum*-uri. Pentru aceste din urmă cazuri, avem la îndemână câteva exemple. Este castelul lui Nicolae de Bizere, construit la Galad, serios refăcut în 1469, cu ziduri de piatră și șanțuri, în care se păstrau și câteva arme de foc (*pixides videlicet Barbatos*)[128]. La rândul său, Ambrozie de Dolha a ridicat la Dolha, înainte de 1460, o curte sau mai curând un adevărat castel de piatră[129], pe care regele l-a dărâmat în 1471[130]. Cel mai des, acolo se păstrau în lăzi, documentele privilegiale. Cei mai ambițioși, din Hațeg mai ales, și-au amplificat turnurile locuințe pe care le aveau din veacul anterior, în cetăți (Colți, Mălăiești, Răchitova). Faptul că există și un exemplu de turn asemănător, în Banat (Reșița-Ogășele), care a fost construit de o familie românească nu dintre cele mai ilustre (Țerova)[131], atenționează asupra posibilității ca fenomenul să fi fost mai extins.

Pentru toți cei care ambiționau să-și stabilizeze starea socială în spatele documentelor oficiale ori pentru toți cei care tindeau să urce pe scara societății, s-a pus problema bilingvismului. Era o cerință elementară de comunicare, în afara cadrelor sociale tradiționale, adică în spațiul de unde provenea grația socială ori către care se îndrepta ambiția, cadru care avea și el serioasele sale înrâuriri. S-a observat deja că, în modul cel mai surprinzător, multe toponime înregistrate de danii apar, nu numai în grafii fonetizate maghiare, dar chiar și traduse în maghiară.

---

[128] *Csánki*, II, p.13, Dl.30.888; Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.134-135.
[129] I.Mihályi, *Diplome*, p.433.
[130] Teleki J., *Hunyadiak kora*, X, p.641.
[131] D.Țeicu, *O reședință feudală românească la începuturile Reșiței medievale*, în vol. *Arheologia satului medieval din Banat*. Reșița, 1996, p.6.

Retroversiunea lingvistică, indiferent cine o împlinea, - deși externii nu erau principalii interesați să știe limba română, - rămânea în vigoare pentru a nu produce confuzii și contestări de stăpânire. Ar trebui să avem deci în vedere și un interes specific al stăpânilor români de pământuri în a-și face marcajele înțelese.

Aceleași tendințe de subliniere a deosebirilor sociale vor fi treptat observabile și prin adoptarea unui panteon onomastic specific nobiliar. Transferul s-a făcut trecându-se printr-o etapă intermediară, proprie mijlocului secolului al XV-lea, în care antroponimele românești foarte speciale sunt echilibrate ori neutralizate de altele comune, din panteonul creștin (Ioan, Ladislau, Dionisie, alături de Baluzin, Costea, Dan, Lupșa, Moga, Roman, Șerbu, Vlad etc.). Încă femeile par să fie mai conservatoare (Anca, Cerna, Neaga, Sora, Stana, Teodora, Vișa). Tot în aceeași vremuri vor fi găsite primele nume de familie pe cale de a se impune.

Există apoi manifestările comportamentale proprii stării nobiliare. Cine citește, de pildă, documentele maramureșene ale secolului, rămâne de-a dreptul îngrozit de abundența violențelor și conflictelor sociale petrecute între nobilii români[132]. De departe, contradicțiile ocupă locul principal dintre toate subiectele documentelor. Nobilimea satelor din Maramureș apelează la justiția comitatensă (fosta autoritate voievodală) doar ca la o posibilitate între altele. Se implică și alți justițiari, dintre care regele nu a fost nici pe departe o excepție. Conventul din Lelesz (Slovacia) a devenit autoritatea necontestată a tuturor procedurilor scrise. Nu este nici un fel de performanță deosebită, ci consecința progresului rapid al polarizării sociale, mai avansată în Maramureș decât în părțile din sudul Transilvaniei, și a experiențelor mai îndelungate în practicile juridice oficiale. De multe ori românii s-au adaptat mai repede la proceduri, decât au

---

[132] Vezi o mică sinteză la Al.Filipașcu, *Istoria Maramureșului*. București, 1940, p.68-69 și urm.

putut-o face oficialitățile atunci când era vorba despre români. În lipsa primogeniturii, a conservării stăpânirilor devălmașe, pe aceleași petece de moșii, urmașii tot mai numeroși ai primilor înzestrați, își găsesc cu greu mijloacele decente pentru păstrarea rangului lor nobiliar și, în final, echilibrul social necesar. Alături de conflictele generate de către băștinași, alt capitol de tulburări l-a generat interesul particular al reprezentanților bisericii catolice pentru autoînzestrare cu pământuri. Arsenalul mijloacelor include o gamă care pornește de la înșelăciune și fals în acte, până la atacul cu mână armată. Pe baza acestor imagini, nu trebuie să surprindă dacă nobilimea românească a veacului a primit caracterizări în care sunt prezenți termeni ca "ambiții și interese concurente", "viclenia și forța sunt liniile principale în contactul cu personajele umane din acel veac", "ființa umană apare ca agresivă și nepăsătoare"[133].

Caracterizarea pe care o făcusem nobilimii române hațegane a veacului al XV-lea, poate fi extinsă la întregul regat: "feudalitatea ... s-a exersat pe toate căile care îi erau deschise, în toate compromisurile pe care le presupunea cadrul geo-politic și religios al regatului ungar... Perioadele următoare nu au făcut decât să reproducă raporturile prestabilite, evident cu corectivele religioase care au apărut între timp."[134]

[133] I.Costea, *Omul medieval: atitudine și comportament. Cazul nobilimii de origine română în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Oradea-Cluj-Napoca, 1995-1996, p.113.

[134] Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.28.

DESTINE UMANE:

SLUJBAȘI ROMÂNI LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XV-LEA

A fi slujbaș, laic sau bisericesc, la mijlocul secolului al XV-lea, însemna cu totul altceva decât în statul modern. În primul rând, titlurile celor subordonați administrației politice teritoriale (voievodului, banului, comitelui ori castelanului) erau de-a dreptul vagi. Ca urmare, sub numele de *officiales*, *aulici*, *familiares*, oameni care aduceau servicii, se ascundeau de multe ori atribuții și competențe diversificate sau ocazionale care acopereau toate măruntele necesități ale vieții publice.

La nivelul districtelor românești autonome, se petreceau fenomene specifice, care, de regulă, nu ajungeau la consemnări scriptice a căror valoare să le facă de conservat ani îndelungați în arhivele, și așa prea puține, ori erau transfigurate după un tipar general, stereotip. Slujbașii mărunți sunt ocoliți consecvent de consemnări. Sfera lor de competență excludea folosirea actului cu valoare privilegială, demn de a fi arhivat. Nu se fac distincții terminologice între slujitori și slugi (servitori domestici). Cei din urmă sunt cei care nu apar decât rarisim în asemenea contexte, încât să poată fi recunoscuți ca atare.

Nu este deloc neașteptat atunci când întâlnim în documente voievozi, cnezi și crainici care dețin și rosturi de slujbași. Adesea, structurile suprapuse înțeleg să trateze cu ei doar în postura de slujbași, nu și de mici feudali. De aceea nu trebuie să intrige, mai ales după mijlocul secolului, expresii care folosesc *officium vayvodatus*[1] etc. Pentru uzanța sensurilor termenilor,

---

[1] Observația acestei nuanțe, de "funcțiune", la S.Dragomir, S.Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în Evul Mediu*, în *ActaMN*, III, 1966, p.175.

există o geografie clară. Crainicii, de pildă, au roluri foarte bine stabilite, poate mai multe în sensul pe care îl avem acum în vedere, decât voievozii ori cnezii, mai ales în părțile de țară de până la Mureș. În Hațeg sau Banat ei nu apar[2]. Slujbele acestor reprezentanți ai românilor se grupau, din punctul de vedere al stăpânilor domeniilor, în trei categorii: preocuparea pentru colonizarea rurală și ocuparea agricolă a pământului, judecarea pricinilor mărunte și încasarea gloabelor de judecată, instrucția, răspunderea la recrutarea și participarea militară. Nicăieri ele nu sunt însă introduse în șabloane date de lege ori o cutumă anume. Între stăpâni și oamenii pământului există mereu înțelegeri care nu trebuie să fie obligatoriu tradiționale, ci să se încadreze între niște limite generale, uzuale într-un teritoriu și într-o anume vreme.

Nu se ajungea niciodată la o slujbă înainte de a fi fost slujitor. A te raporta numai la rege, căruia, în mod teoretic, toată suflarea statului îi era slujitoare, nu era suficient. Sistemul de recrutare al slujbașilor presupunea filtre care treceau prin "partide" conduse de marii demnitari, în vremea de care ne ocupăm, deja socotiți ca baroni ai regatului. Regele nu împărțea decât marile slujbe, iar marii slujbași, la rândul lor, le împărțeau oamenilor lor, în funcție de credința și priceperea arătată în diferite ocazii. Administrația locală cădea astfel, de cele mai multe ori, pe umerii slujbașilor unor slujbași. Ioan Drăgan este de părere că un prim nivel era atins prin "fruntași" (*potiores*). Ei dețineau doar atribuții strict locale: juzi nobiliari, oameni regești la litigii ori puneri în stăpânire etc.[3].

---

[2] Contrazicem aici categoric părerea lui S.Dragomir, S.Belu, *op.cit.*, p.178, care afirmă că apar "chiar și în Hațeg sau Banat". În secolul al XV-lea nu este așa, iar pentru Hațeg, nici în secolele următoare.

[3] *Nobilimea românească – o problemă controversată în istoriografia română*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.277.

Pentru că și-au ales stăpâni nepotriviți ori nu s-au dovedit suficient de convingători în zel sau eficienți în fapte, mulți români nu au ajuns să facă carieră. Câteodată îi surprindem însă și pe aceia care au fost destinați unei sorți anonime. Iată, de pildă, câteva exemple: în 1453, era menționat Grigore Olah, slujitor al lui Gheorghe Brancovici, despotul Serbiei[4], apoi îl descoperim pe acel Ioan Românul, aflat în slujba fiului cel mare a lui Ioan de Hunedoara, Ladislau, trimis de stăpânul său în 1453, la Cluj, cu un cal[5]. Un personaj enigmatic este acel Ioan Wolach de Sîncrai (jud.Cluj), ajuns la demnitatea de vicecomite al comitatului Turda, în 1440[6], Nicolae Hadzaky (= Hațeganul), care deținea în 1446 slujba de vicecastelan de Timișoara al lui Ioan de Hunedoara[7], apoi un Zawycha, care, în 1455, era vicecomite de Bereg al lui Ioan Cîndreș de Rîu de Mori[8]. Ladislau Olah a ocupat, de la 1452, funcția de jude scăunal al Orăștiei. Șirul de nume din urmă formează o altă categorie, la fel de opacă din punctul nostru de vedere datorită imposibilității de a fi cert clasificabilă prin origine și urmărită în evoluție.

Românii începuseră să atingă performanțele de a ocupa destul de multe funcții mici și medii, din ierarhia prestabilită. Dar, fapt excepțional, în vremurile lui Ioan de Hunedoara a început ascendența românească către trepte noi, superioare. Vom avea de-a face, deci, cu mulți castelani și, se pare, pentru prima oară în istoria Transilvaniei, într-un grup mai compact, cu bani și comiți pe care îi putem arăta, fără nici un fel de ezitare, ca fiind români.

---

[4] Teleki J., *Hunyadiak kora*. X, p.414-415.

[5] *Történelmi tár*, 1882, p.743.

[6] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.252, nr.253. Engel P. îl consideră din familia Szentkirály.

[7] Engel P., *Magyarország világi archontológiája. 1301-1457*. I. Budapest, 1996, p.442.

[8] *Ibidem*, p.111.

Din acești ani încep să apară așa-numiții *egregii*, care s-ar traduce prin "aleși"[9]. Etapa a fost depășită în vremea domniei lui Matia Corvinul[10], când o parte a acelorași români vor ajunge chiar baroni ori ierarhi ai bisericii catolice.

În continuare vom urmări câteva destine-modele ale câtorva personaje din epocă. Peste tot, calitățile personale s-au adăugat la ambițiile proprii de parvenire. Legătura cu Ioan de Hunedoara a fost, pentru marea lor majoritate, hotărâtoare. Tot de acolo decurge și împletirea unora dintre destinele lor. Principalii colaboratori români ai lui Ioan de Hunedoara vor dispare din documente către sfârșitul deceniului opt al veacului. Aceasta dovedește că în vremea lui au avut în jur de 30-40 de ani. Era vârsta cea mai potrivită pentru o activitate maximă, desfășurată cu vigoare și energie, dar combinată cu experiența.

Dincolo de cei la care ne-am oprit, galeria a fost, în mod sigur, mai largă. Dar, carența informației ne-a limitat extensiunea, dusă până la epuizarea reală, a acestui capitol. Dacă avem în vedere investigațiile lui Ioan Drăgan, "aleși" au fost în aceste vremuri, Ioan de Fărcădin (1431), Andrei de Peșteana (1444), Petru Dej de Timișel (1447), Mihail Tatul de Ialova (1448, 1457), Moga de Hălmagiu (1451) sau Nicolae de Hațeg (1446)[11]. Pentru o parte dintre ei le cunoaștem doar apelativul, fără să fim în

[9] I.Drăgan, *"Aleșii" nobilimii române din perioada 1440-1514*, în *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare, I, nr.1-2, 1997, p.88 și urm.

[10] De pildă, N.Iorga (*Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. I. București, 1915, p.109-110), nu cunoscuse decât această etapă. Pentru ea vezi I.Drăgan, *Aspecte ale relațiilor dintre români și puterea centrală în timpul lui Matia Corvinul 1458-1490*, în *Rev.Ist.*, 3, nr.9-10, 1992, p.911-912.

[11] *"Aleșii" nobilimii române din perioada 1440-1514*, în *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare, I, nr.1-2, 1997, p.87-110; idem, *Nobili români în viața instituțională a Transilvaniei și Ungariei până la 1526*, în vol. *Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșan*. Cluj-Napoca, 1998, p.85-114.

măsură să-l și justificăm. Alți slujbași, cu atestări apropiate de anii de mijloc ai veacului, și-au început probabil carierele în anii care ne preocupă: Ioan de Breazova, castelan de Timișoara la 1464, alesul Gheorghe de Bretea, menționat fără funcție în 1458, magistrul Petru de Bîrsău, aleșii Ștefan de Mîtnic (1458), Mihail Dej de Timișel (1464) și alții. Cunoaștem încă ofițeri, fără vreun titlu anume, preoți pe care i-am putea bănui că au luat parte la lupte nu numai în cadrul obligațiilor lor feudale. Dintre cei din urmă, s-ar putea ca o parte să fi ajuns până la ocuparea unor funcții. Nu cunoaștem, de pildă, decât un singur protopop român (*archidyaconus presbiterorum volachorum de Hwnyad*) al acestei perioade, anume pe Petru de la Hunedoara. Vor mai fi fost însă și alții; și nu doar în ierarhia bisericii ortodoxe. Nu este momentul să ne ocupăm de acei români care și-au început cariera ecleziastică în piramida instituțională a bisericii catolice a regatului Ungariei. Nici Filip More de Ciula, nici Nicolae Olachus, nu au fost excepții decât prin performanțele care i-au făcut demni de reținut în istoria culturii și, parțial, în aceea a politicii. Posibil ca în viitor, câte un singur document nou să reașeze figuri de oameni cunoscuți deja, în categoria care ne interesează ori un alt izvor să demonstreze originile românești ale unor slujbași la fel de știuți, dar a căror origine etnică este, până acum cel puțin, obscură. Important este pentru noi a ilustra că cei despre care vom scrie, nu au fost, ca de altfel nici Ioan de Hunedoara, numai oșteni, ci au împletit, așa cum cerea vremea lor, abilitatea în mânuirea armelor, vărsarea de sânge și talentul de a manevra grupuri de oameni pe câmpurile de luptă, cu capacitățile necesare conducerii unor instituții ori acelea de a echilibra raporturile dintre oamenii contemporani lor.

*

Ioan Cîndea de Rîu de Mori a fost cel mai vârstnic membru din generațiile acelei cunoscute familii hațegane care s-a

ilustrat superlativ în vremurile lui Ioan de Hunedoara[12], iar mai apoi a evoluat până în contemporaneitatea noastră cu titlu de Kendeffy[13].

Originea românească a familiei este neîndoielnică. Înaintașii, cnezi ai unui cnezat de pe o vale coborâtoare din Munții Retezat, au primit destul de repede confirmarea stăpânirilor lor[14]. La sfârșitul secolului al XIV-lea, Ioan Cîndea apare încă în documente în calitate de cnez. A fost fiu al unui Cîndea trăitor pe la 1400, nepot al lui Mihail I zis Cîndea, executat pentru necredință în 1359, și strănepot al lui Nicolae I zis Cîndea, în viață în jurul anului 1300[15]. S-a căsătorit, probabil cu o hațegancă, și a avut patru băieți (Ladislau-Lațcu, Ioan Cîndreș, Mihail și Nicolae) și două fete (Ana și Cerna). Dintre fii săi, vom vorbi mai mult despre primii doi. Mihail a decedat înainte de 1443, fără să cunoaștem împrejurările morții sale. Nicolae a fost bănuit ca fiind monah (Nicodim)[16]. Căsătoriile fetelor sale sunt și ele de remarcat. Ana pare să se fi măritat de două ori, tot cu nobili hațegani, întâi cu Ioan de Fărcădin, despre care știm doar atât că a fost un "ales", iar a doua oară cu Dumitru de Streisîngeorgiu. Cerna a luat de bărbat un "arbănaș" (Orbonaz), stabilit la Carașova Banatului, de prin 1437, cu numele de Vacașin (Vucașin). A murit în anul 1448, în împrejurări necunoscute. Anul amintește de

---

[12] Pentru Cîndești ne vom referi îndeosebi la art. nostru *Cîndeștii*, p.556-568.

[13] Vezi Szabó K., *A Kendefiek*, în *Századok*, 2, 1868, p.22-23.

[14] Pentru începuturi vezi mai ales R.Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*. București, 1988, p.117-118, 166.

[15] Genealogia sa și a urmașilor despre care va fi vorba se află la Adrian A. Rusu, *Miscelanea hatzegiana (Informații și reinterpretări privitoare la istoria Țării Hațegului în evul mediu) (I)*, în *Sargetia*, XX, 1986-1987, p.187-188, anexa 9; idem, *Ctitori și biserici...*, p.274, 277.

[16] Adrian A.Rusu, *Biserica medievală românească de sub cetatea Colți. Observații privind funcția și evoluția monumentului*, în *Rev.Monum.Ist.*, XX, nr.2, 1989, p.26.

bătălia de la Cîmpia Mierlei, la care știm că au participat parte din băieții săi, dar, pentru că documentele mai târzii, altfel foarte atente în înregistrarea serviciilor aduse, pentru care erau răsplătiți, nu trădează nici un indiciu în acest sens, nu ne îngăduim să-i legăm moartea de acel episod militar.

Ioan Cîndea de Rîu de Mori a fost un feudal ambițios, care și-a câștigat pentru el și familia sa o poziție preeminentă la nivelul districtului. În ajunul ocupării funcției de voievod de către Ioan de Hunedoara, Cîndeștii stăpâneau vechile lor sate: Rîu de Mori, Ohaba și Sibișel, Nucșoara, Colți, Gureni (astăzi Brazi), cu ambiții de extindere către toate vecinătățile. Foarte profitabile au fost tranzacțiile în urma cărora au reușit să se înstăpânească și să pună în funcție vama de la fostul pod roman din Porțile de Fier ale Transilvaniei. De la toate transporturile de sare care se deplasau de la Ocna Sibiului către Banat, ei aveau drept de vămuire[17]. În decembrie 1440 li s-a confirmat Sibișelul, dar și Valea Dîljii și Unciucul[18]. În primăvara lui 1443, au urmat Sînpetru și Reea[19]. În august 1446 au primit târgul Sîntămăriei, cu vama sa, Totești, jumătate din Cîrnești, jumătate din Pîclișa, o pătrime din Fizești, o pătrime din Galați, părți din Poieni[20]. Vechiul lor cuib, de la Rîu de Mori a fost înzestrat, cândva în cursul secolului al XV-lea, cu o rezidență laică construită în stil gotic. Urmele ei, prezente încă în pivnițele fostului conac Kendeffy, din vecinătatea bisericii parohiale a comunei Rîu de Mori, păstrează cele mai vechi elemente ale unei construcții civile din întregul teritoriu al Țării Hațegului. Foarte repede, alături de curte, a fost amplificată și construcția cetății familiei, cetate care a fost ridicată la Suseni (Colți), de un înaintaș, sub forma unui turn-locuință. Ioan Cîndea

---

[17] Idem, *Pons Augusti nel Medioevo*, în vol. *Omaggio a Dinu Adameșteanu*. Cluj-Napoca, 1996, p.249-252.

[18] *Izvoare*. I, p.110-111.

[19] *Hunyad*, 2, 1884, p.33-34.

[20] *Hunyad*, 4, 1888, 89-92.

a fost de asemenea ctitor de biserică de mănăstire la Colți, lângă cetatea sa. El și urmașii săi direcți au devenit cei mai bogați și prestigioși nobili ai Hațegului, cu cea mai mare influență, cu cele mai întinse relații sociale și, în mod absolut sigur, model pentru toți ceilalți. A avut consemnați, așa cum puțini nobili români contemporani aveau, familiari (menționați la 1447 și 1462) și iobagi.

Ioan Cîndea și-a început cariera în vremea lui Sigismund de Luxemburg[21], apoi a trecut în slujba voievodului Transilvaniei, Petru Cseh de Leva. Legătura sa cu Ioan de Hunedoara trebuie să fi datat dinaintea ocupării de către acela a funcției voievodale. Cea dintâi prezență a sa alături de voievod este semnalată în luptele din preajma Belgradului, desfășurate probabil la începutul lunii octombrie 1441[22]. În martie 1442 a fost la Sîntimbru și la bătălia de la "Poartă"[23]. A trecut apoi în Țara Românească[24], luând parte la bătălia de pe Ialomița. În același an, 1442, a fost prezent și în luptele din Bulgaria, în jurul Vidinului, și la altele purtate în Serbia, pe drumul de întoarcere al expediției[25]. Prezența sa în "campania cea lungă" este atestată prin menționarea bătăliei de la Zlatița în actele sale de danie. În anul 1444 a fost până la Marea Neagră[26], fiind printre norocoșii care au scăpat cu viață. După acel

---

[21] A fost remarcat și sprijinul pe care l-a obținut din partea unui român bănățean, Mihai, fiul lui Dej de Timișel, în obținerea confirmării Nucșoarei, la 1394. Vezi Ligia Boldea, *Probleme ale studiului genealogic al familiilor nobile române bănățene*, în *Banatica*, 14, 1996, p.74.

[22] Doc. din 15 aprilie 1447, Pesta. Arh.Stat.Cluj, Fond Kemény, copie sec.XIX și regest la Szabó K., *op.cit.*, p.30-31.

[23] *Ibidem*; ultima bătălie amintită și în doc. din 16 aprilie 1443, Buda. *Hunyad*, 2, 1884, p.33-34.

[24] *Ibidem*.

[25] *Hunyad*, 2, 1884, p.33-34.

[26] Doc. din 15 aprilie 1447, Pesta. Arh.Stat.Cluj, Fond Kemény, copie sec.XIX și regest la Szabó K., *op.cit.*, p.30-31.

moment, o rănire mai gravă ori vârsta l-au oprit să mai fie prezent și în alte războaie.

Pentru noi, important rămâne faptul că și-a încheiat cariera într-o slujbă importantă, reînviată odată cu cetatea Hațegului. După înfrângerea suferită de trupele comandate de către voievodul Transilvaniei, în 1420, cetatea își pierduse rolul pe care îl deținuse. Reluarea cetății o interpretăm ca o acțiune deliberat stabilită de voievodul de la Hunedoara. Interesul pentru cetate era probabil mai mic decât pentru domeniul pe care îl deținea. Îl descoperim castelan al acestei cetăți, într-un document foarte special, din 3 martie 1448[27]. Este de fapt o scrisoare a lui Ioan de Hunedoara adresată direct lui, din care înțelegem mai multe lucruri. Mai întâi relația foarte apropiată dintre cei doi, apoi faptul că omul nostru era angrenat în judecățile patrimoniale ale districtului și în exercițiul folosirii limbii latine, dacă nu direct, măcar prin slujitori specializați. Oricum este o dovadă clară că slujba de castelan de Hațeg nu era nicidecum o simplă demnitate militară, ci era dublată de atribuții administrativ-judiciare. Mai putem să bănuim că Ioan Cândea și fiul său, care îi va succede în funcție, au deținut roluri cheie în transferarea domeniului cetății Hațeg, în patrimoniul cetății de la Hunedoara.

Cîndea de Rîu de Mori, fratele precedentului, s-a făcut la fel de remarcat pe câmpurile de luptă. Pentru primii ani, poate cei mai eroici, s-au păstrat destul de puține detalii ale luptelor la care a participat, tocmai prin anonimatul relativ ori imposibilitatea lui Ioan de Hunedoara de a face să se înscrie în acte de donații meritele celor care au stat alături de el. Oricum, atât el, cât și rudele sale apropiate, au avut răgazul să-și întregească experiențele și să se lase recunoscuți pentru calități.

Cariera sa de militar a continuat după 1444 în nordul regatului. În anul 1446 fost trimis să lupte împotriva lui Frederic al III-lea de Habsburg și a lui Jan Giskra. Ajuns în Slovacia sub

[27] *Izvoare*. I, p.165-166, nr.135.

comanda lui Toma Székely, și-a găsit moartea într-o luptă puțin importantă, desfășurată la 5 septembrie 1449, în satul Samos[28]. Dacă a fost căsătorit, nu a lăsat urmași.

După ce Ioan de Hunedoara a primit, de la despotul sârb Brancovici, cetatea Munkacevo, primul ei administrator a fost tocmai Cîndea de Rîu de Mori. Prima mențiune, datată la 26 august 1446[29], ne face să credem că numirea s-a produs destul de rapid după ce dieta regatului l-a învestit pe Ioan de Hunedoara cu competențele necesare intervenției în administrația teritoriului aflat în afara hotarelor voievodatului Transilvaniei. Funcția era în primul rând politică, implicând cel puțin cunoștințe juridice destul de diferite de acelea obișnuite în Hațegul de unde noul comite era originar. Castelatura cetății i-a adus automat și demnitatea de comite al Beregului, unitate administrativă vecină Maramureșului. S-au păstrat câteva acte care au fost emise în numele lui Cîndea. Într-unul dintre ele, el se autointitula, după terminologia pe care demnitatea lui Ioan de Hunedoara o popularizase, "guvernator" al cetății Munkacevo și comite al comitatului Bereg[30]. Altădată, își spune numai căpitan și comite[31]. Alt act, din 1448, folosește următoarea expresie: *magnificus Kende, dux de Munkach, comes de Bereg*[32]. Se cuvine să ne reamintim că Munkacevo redevenise un important centru religios al ortodocșilor, chiar dacă, după toate probabilitățile, ei erau uniți după reglementările sinodului de la Florența. Știm cu certitudine că nu a murit în funcțiile sale din nordul regatului, căci în iulie 1449, în aceleași demnități se găsea

[28] Mayer Gy., *Giskra és huszitái Magyarországon*. Budapest, 1886, p.13.
[29] Iványi B., *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömröi levéltára*. Szeged, 1937, p.128, nr.202.
[30] *A Zichy és Vásonkeöi gróf Zichy-család idösb ágának okmánytára*. IX. Budapest, 1899, p.110-111.
[31] Arh.Naț.Magh. Dl.38.293.
[32] *Csánki*, I, p.428.

nepotul său de frate, Ioan Cîndreș[33]. O informație documentară necunoscută până în urmă cu un an, pune în lumină o neașteptată încheiere a carierei sale. Ultima sa atestare în Bereg este din 22 iulie 1448. La 31 mai 1449 el apare menționat ca și guvernator al domeniului cavalerilor ioaniți, domeniu aflat în Slavonia, cu centrul la Vrana[34]. Demnitatea era nu doar insolită, dar și extrem de profitabilă. Din păcate, așa cum am arătat, nu a deținut-o decât câteva luni până la moartea sa.

Ladislau-Lațcu de Rîu de Mori, fiul cel mare al lui Ioan Cîndea, a rămas, la moartea părintelui și unchiului, principalul continuator al familiei în Hațeg.

S-a născut cândva anterior anului 1430[35]. Nu-i cunoaștem soția, iar urmaș direct i-a fost doar Mihail III Kendeffy. După moartea părintelui, a mai primit ca danii, în 1449, părți din posesiunile Ponor, Ohabița, Uric, Federi și Baru[36]. Șirul privilegiilor a fost încheiat în 1451, când au fost scutite global pământurile Cîndeștilor de plata cincizecimii[37], acea foarte specifică dare românească percepută în oi. La 1453, când s-au confirmat în bloc privilegiile nobililor hațegani, Cîndeștii au ținut să obțină un privilegiu aparte, care să nu aibă nici un fel de particularitate românească, ci să corespundă tipicului nobiliar ordinar[38]. Concedarea dreptului de justiție supremă pe pământurile sale (*jus gladi*) a venit ceva mai târziu, probabil în 1462[39], încoronând procesul de metamorfozare a stăpânirilor într-un

---

33 *Sargetia*, XX, 1986-1987, p.197-198.

34 Engel P., *Magyarország világi archontológiája*. 1301-1457. I. Budapest, 1996, p.82.

35 Adrian A.Rusu, *Cîndeștii*, p.558; idem, *Datarea ferecăturii evangheliarului lui Lațcu Cînde de la Mănăstirea Neamț*, în *Anuar.Inst.Ist.Arheol."A.D.Xenopol" Iași*, XXII/2, 1985, p.744.

36 Adrian A.Rusu, *Cîndeștii*, p.562, cu discuția documentelor de danie.

37 Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.35-36.

38 *Ibidem*, p.21-22.

39 Orig. lipsește. Amintit în *Hunyad*, 7, 1891-1892, p.78.

domeniu nobiliar comun tuturor legilor regatului, dar înzestrat suplimentar și cu imunitate juridică.

După șirul luptelor antiotomane desfășurate până în 1444, fază care a operat selecția majorității slujbașilor cu care Ioan de Hunedoara avea să conlucreze în perioadele următoare, îl vom descoperi pe Ladislau-Lațcu de Rîu de Mori în campania din februarie 1448, în Moldova. Este singurul personaj cunoscut al acelei expediții care l-a instalat la tron pe domnitorul Petru al II-lea, în locul lui Roman al II-lea. Am presupus că în itinerariul său moldovean, pornit de la Bistrița și încheiat la cetatea Chiliei, s-a aflat și Mănăstirea Neamțului, față de care, odată revenit acasă, va manifesta dorința de a o înzestra[40]. După acel moment nu mai cunoaștem nici o participare militară precisă a sa, cu toate că, unele izvoare sugerează prezența lui și a rudelor sale de sânge, sub comanda lui Mihail Szilágy, în frământările care l-au adus la tron pe Matia Corvinul.

În același an 1448, a fost obligat să se întoarcă în Hațegul natal, preluând administrarea moșiilor lăsate în urma morții părintelui. Către sfârșitul vieții, întrerupte în anul 1479, a început să utilizeze numele maghiarizat de Kendeffy, nume care s-a transferat întregii sale descendențe, prin singurul său fiu, Mihail III.

Revenirea despre care aminteam a coincis însă cu preluarea slujbei părintelui, respectiv aceea de castelan de Hațeg. Singurul document direct privitor la deținerea acestei demnități este inscripția slavonă de pe ferecătura de argint pe care a comandat-o pentru *Tetraevangheliarul* redactat de Gavril Uric, carte aflată în posesia Mănăstirii Neamțului[41]. Textul îl numește acolo "pârcălab de Hațeg" (праклава Чацагу), fiind singura mărturie de epocă asupra felului în care românii din Transilvania traduceau numele demnității. Un document adresat de către Ioan

[40] Adrian A.Rusu, *Datarea ferecăturii...*, p.745.
[41] *Izvoare*. I, p.166, nr.136, cu bibliografia.

de Hunedoara castelanului său de la Hunedoara și lui Ladislau de Rîu de Mori, la 12 septembrie 1453[42], chiar dacă nu îl numește cu o slujbă anume, îl așează totuși într-o postură de "oficial" însărcinat cu pricini judiciare. Aceeași idee este sugerată și de un set de documente emise pe baza unor proceduri îndeplinite la mijlocul lunii decembrie a ultimului an indicat[43]. Lucrurile nu s-au mai schimbat niciodată în ceea ce privește stăpânirea cetății Hațegului, chiar dacă până la 1462, respectiv până la donația definitivă a cetății către Cîndești, Ladislau nu a mai purtat, în nici un fel de document de noi știut, nici un fel de titlu oficial.

Ioan Cîndreș de Rîu de Mori, fratele mai mic al lui Ladislau-Lațcu, a avut cea mai bogată și remarcabilă carieră dintre toate rudele sale apropiate.

Cu toate că nu i-au lipsit nici investițiile în vechile pământuri patrimoniale din Hațeg, Ioan Cîndreș s-a orientat către formarea unui nou domeniu nobiliar în părțile de nord ale regatului. Punctul de plecare l-a constituit căsătoria sa cu o nobilă localnică, Elisabeta de Cehăluț. Apoi, la vărsarea Someșului în Tisa, în jurul localității Varsan (azi în Ungaria) s-au adăugat noi sate la pământurile de zestre, cumpărate, zălogite sau ocupate prin abuz. L-au ajutat banii pe care îi strânsese din campaniile militare, donațiile recompensatoare, tenacitatea și lipsa de scrupule. Românul din Hațeg a concurat cu succes nobilii maghiari cu herb străvechi, reușind să lase moștenire un domeniu închegat, dar și un nume de familie nou, Kenderessi de Rîu de Mori. Interesele din noul domeniu nu l-au îndepărtat de stăpânirile lăsate în Hațeg. La 1505 se menționează o curte a sa în Rîu de Mori, se pare că alta decât aceea moștenită[44]. Abia după moartea sa, fiii și vărul lor

---

[42] *Izvoare*. I, p.183, nr.165.

[43] Adrian A.Rusu, *Dovezi pentru continuitatea adunărilor românești din Țara Hațegului după mijlocul secolului al XV-lea*, în *Sargetia*, XVIII-XIX, 1984-1985, p.172.

[44] Adrian A.Rusu, *Cîndeștii*, p.564.

s-au judecat îndelung încercând să iasă din condiviziune. Îi cunoaștem cinci fii (Ladislau II, Andrei I, Petru I, Ioan și Mihail IV) și o fiică, Margareta. Doar despre Petru știm că a lăsat urmași.

Despre Ioan Cîndreș avem știri sigure că nu l-a părăsit pe Ioan de Hunedoara, nici după Varna. A luptat în 1446 în Slovacia, apoi în 1448, pe Cîmpia Mierlei[45] și probabil din nou în Slovacia, în anii următori. A lipsit, se pare, ca și fratele său, de la despresurarea Belgradului[46].

Într-o scrisoare din anul 1451, guvernatorul îl numește, nici mai mult, nici mai puțin, "fratele său" (*fratri suo*)[47], apelativ pe care nu l-am întâlnit decât extrem de rar folosit pentru slujbașii săi din Transilvania ori Banat[48]. El însemnează exteriorizarea unei relații cu totul speciale, care trebuie să fi fost numai una de prietenie. Pe lângă favoarea deosebită pe care i-a făcut-o, atribuindu-i slujbe la care puțini români au ajuns la mijlocul veacului, același înalt prieten l-a menajat vizibil în procesele în care era acuzat de abuzuri. Un act din 1449, stă mărturie pentru acest lucru[49].

Probabil imediat după alegerea lui Ioan de Hunedoara în cinul de guvernator, a fost numit castelan de Hust și vicecomite de Maramureș. Deja în decembrie 1445, se intitula "vicecomite al măritului și preaputernicului domn Ioan de Hunedoara", hotărând într-o pricină dintre cnezii din Vișeu[50]. Trecea apoi, foarte repede, în demnitatea de comite. În aprilie 1447 este menționat castelan

[45] *Hunyad*, 4, 1888, p.92-94; Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.138-140.
[46] Adrian A.Rusu, *Cîndeștii*, p.560.
[47] Teleki J., *Hunyadiak kora*, X, p.296; I.Mihályi, *Diplome*, p.362.
[48] Excepție face Ștefan Bánffy, într-o scrisoare din 1446. *Urkundenbuch*. V, p.172, nr.2545.
[49] *A Zichy és Vásonkeöi gróf Zichy-család idösb ágának okmánytára*. IX. Budapest, 1899, p.163.
[50] *Izvoare*. I, p.133-134.

de Hust[51], ceea ce ar implica deja deținerea demnității de care vorbeam. Un act imprecis datat, din cursul anului 1449, îl numește iarăși comite al Maramureșului[52]. Sigur din iulie 1449, în locul unchiului decedat, ajunge în fruntea comitatului Bereg, cu rang de comite și castelan de Munkacevo[53]. În anul 1451 ocupa și funcția de comite de Ugocea[54]. A rămas acolo cel puțin până în anii 1453-1454[55]. În ultimul an a împărțit demnitatea de comite cu Petru Szakolyi. În 1455 era din nou în Maramureș[56].

S-a implicat profund și extrem de activ în viața socială din zona nordică a regatului. Îl întâlnim prezidând scaune de judecată și îndeplinind porunci în conlucrare cu alți cunoscuți colaboratori ai lui Ioan de Hunedoara. Între 1445-1449 a construit în cetatea Hust o capelă de piatră închinată Sfintei Fecioare, pe care, la rugămintea sa, guvernatorul a înzestrat-o cu o rentă de 20 de florini de aur scoși din veniturile cămării sării din Maramureș[57].

După moartea protectorului și, pe cât se arată, prietenului său, s-a alăturat, împreună cu fratele său Ladislau, taberei lui Mihail Szilágy și a susținătorilor tânărului Matia de Hunedoara, fiul cel mic al lui Ioan, candidat la tronul regatului Ungariei. În anul 1462, un document solemn, emis de rege, dovedea relația care mai exista[58]. Nu cunoaștem în ce măsură frauda pe care au săvârșit-o atunci, împreună cu fratele său, pe seama domeniului regal, ascunzând numele real al cetății Hațeg, și numind-o doar un

---

[51] *A Zichy és Vásonkeöi gróf Zichy-család idösb ágának okmánytára*. IX. Budapest, 1899, p.161-162.

[52] I. Mihályi, *Diplome*, p.338-339.

[53] Vezi doc. în *Sargetia*, XX, 1986-1987, p.198.

[54] Engel P., *Magyarország világi archontológiája*. 1301-1457. I. Budapest, 1996, p.218.

[55] *Izvoare*. I, p.208, nr.178.

[56] Engel P., *Magyarország világi archontológiája*. 1301-1457. I. Budapest, 1996, p.111.

[57] *Sargetia*, XX, 1986-1987, p.198.

[58] *Hunyad*, 4, 1888, p.92-94; Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.138-140.

turn oarecare de deasupra localității Subcetate, pentru a o primi în donație, a avut vreo influență asupra raporturilor cu regele. După toate semnele, cancelaria regală nu a sesizat greșeala decât mult mai târziu, către sfârșitul secolului al XV-lea, când bastardul deja decedatului Matia, Ioan Corvin, încerca să-și recupereze moștenirea[59]. După această ispravă, deloc onorabilă, dar perfect potrivită moralității feudale pe care și-a însușit-o pe deplin, destinul său se banalizează până în anul 1478, când a murit.

Nicolae de Bizere a făcut parte din nobilimea românească a Banatului. Așa cum se întâmplă adesea cu localitățile medievale bănățene, nici Bizere nu este una care să fie precis localizată. Se presupunea doar că a existat pe undeva în preajma Vîrciorovei[60], pentru că mai nou, să se considere că localizarea mai corectă ar fi între satele Obreja și Ciuta, pe valea râului Bistra, la locul "Sat Bătrân", unde se află o biserică arheologică[61]. Știm că era fiul unui Ladislau de Bizere[62]. Pentru a nu avea dubii asupra originii sale, vom aminti că un Ladislau Wolahy îi era rudă foarte apropiată[63]. Trebuie să se fi născut, cu probabilitate, după primul

[59] Vezi pentru problemă Adrian A.Rusu, *Cetatea Hațegului.Monografie istorică și arheologică*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p.344.

[60] C.Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. II. București, 1968, p.306.

[61] D.Țeicu, *Observații privind geografia istorică a Văii Bistrei la începutul secolului al XV-lea*, în *Banatica*, 13/II, p.17-25; idem, *Banatul montan în evul mediu*. Reșița, 1998, p.300, 303.

[62] Filiație motivat suspicionată de către Ligia Boldea, *Probleme ale studiului genealogic al familiilor nobile române bănățene*, în *Banatica*, 14, 1996, p.63.

[63] Pentru familia sa și o bună parte din stăpânirile ei, vezi V.Motogna, *Banatul Românesc în prima jumătate a veacului al XV-lea*, în *Rev.Inst.Social Banat-Crișana*, XIII, mai-august 1944, p.466-468, C.Feneșan, *Familia românească Bizere și moșiile ei de pe valea Pogănișului (1433-1447)*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p.267-279, cu o genealogie.

deceniu al secolului al XV-lea[64]. Prima sa mențiune pare să dateze din anul 1429, iar decesul a survenit între anii 1485-1491[65]. Îi cunoaștem soția, Elena, și câțiva copii, dintre care o fiică, Cristina, a trăit mai mult și s-a implicat mai ferm în istoria familiei. A rămas unul dintre foarte puținii nobili români despre care avem o dovadă directă că era catolic (*catholice fideli et cristiane religionis emulis*). Informația provine dintr-un document din anul 1444[66].

Stăpânirile sale au fost inițial devălmașe. Din această situație, conjugată cu un ascuțit simț al individualismului, au decurs procese peste procese, pe tot timpul vieții sale. Plecând de la posesiunile patrimoniale, concentrate mai ales în dreapta Timișului superior, anume Bizere, Kalova[67], Vîrciorova, Rampna, Mal, Slatina-Timiș, Glimboca, Myhalancz, Weelhg, Ohabița, și pe Pogăniș, la Delinești, Apadia, Zabadfalu (în fapt o Ohabă), Laczkan, s-au adăugat mereu altele. Le clasificăm pe cele următoare pe temeiul criteriului de dobândire: donații - târgul Recaș, Zegehaza în Timiș (1443)[68], Kusklya, Zăvoi, două Pathak,

[64] Vezi și genealogia lui Pesty Fr., *A szörényi bánság*, I. Budapest, 1877, p.458.

[65] O genealogie a Bizereștilor a fost publicată de către Ligia Boldea, *Probleme ale studiului genealogic al familiilor nobile române bănățene*, în *Banatica*, 14, 1996, p.89; reluată și de către D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*. Reșița, 1998, p.301. Se vede clar că există încă doi Nicolae, unul presupus tatăl, celălalt un colateral, trăitor pe la 1492, care, în mod teoretic, pot concentra informația scrisă a secolului al XV-lea. Având în vedere aceste interpretări genealogice, o serie de considerații de-ale noastre ar putea fi revizuite.

[66] Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p.710.

[67] Pentru identificarea unor așezări dispărute vezi mai ales D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*. Reșița, 1998, p.290-401. Pentru stăpânirile sale vezi și Ligia Boldea, *Probleme ale studiului genealogic al familiilor nobile române bănățene*, în *Banatica*, 14, 1996, p.65-67.

[68] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.44-46.

Zylfa (se pare stăpânite din vremea lui Sigismund de Luxemburg și reconfirmate în 1444)[69], un sfert din cetatea Drencovei și satele înconjurătoare (1437-1439)[70], Prusian și Bezna (1447)[71]; cumpărări - Pesthen și Bezna (1445)[72]; ocupate prin abuz - Racovița, Zkrocz, două Ohabe, Kzyn, Iaz, Herzesthe, Var, Zlagna (? Zlatynyk) (1465)[73]; obținute prin zălogire de la familia Doczi - Recaș, Prusian, Tyukfalva, Ivanfalva, Közepsö-Hedemer, Alsó-Hedemer, Valkanfalva, Sebesfok, Katol, Solymos, Szent Lelek, Kenez[74]; incerte ca proveniență - Alsoachowa, Plese, Meld, Walya, Alsofalw (1458)[75], Săcel, Henszerova, Bolvașnița (1475)[76], Hezorova, Tîrnova, Bratova, Mycolcz Borza (amintite după 1500)[77]. Dar, la cele înșirate, se adăugau curtea și locul de moară din târgul Caransebeșului și un castel, construit la Galad, serios refăcut în 1469, în care se păstrau și câteva arme de foc (*pixides videlicet Barbatos*)[78]. Dacă în 1445, fusese în stare să cumpere posesiuni cu 200 de florini de aur, în schimb, după moarte, moștenitorii s-au văzut grevați de o datorie de 45 de florini[79]. Numărul satelor și părților de sate trădează o poziție socială remarcabilă, chiar dacă avem în vedere poziționarea moșiilor sale în zone submontane, cu sate mici și pământ de

---

69 Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.710-711.
70 Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.58-60.
71 *Ibidem*, p.49-50 și Arh.Naț.Magh. Dl.105.802.
72 Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.136.
73 *Ibidem*, p.95.
74 *Csánki*, II, p.74.
75 C.Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*. Timișoara, 1981, p.40-42.
76 *Csánki*, II, p.74.
77 Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.136.
78 *Csánki*, II, p.13, Dl.30.888; Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.134-135.
79 Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.113-115. O primă schiță asupra carierei lui Nicolae de Bizere vezi și la G.Nussbächer, *Din cronici și hrisoave*. București, 1987, p.33-34.

calitate inferioară. Saltul făcut mai ales prin donațiile din vremea lui Ioan de Hunedoara l-au adus în poziția de principal nobil român de pe văile Timișului superior și Bistrei.

Copilăria i-a fost încercată de unele evenimente tulburi, dintre care nu au lipsit confruntările cu turcii, prigoana regală asupra familiei și implicarea militară a românilor din Țara Românescă. Adevărata carieră i-a deschis-o regele Sigismund de Luxemburg, în slujba căruia îl descoperim în anul 1433, în calitate de oștean al curții (*aule militis*)[80], slujbă de la care se lansaseră și alți nobili români din acele timpuri. Remarcabilă pentru formarea sa este călătoria pe care a întreprins-o, alături de rege, în Italia și Elveția. În iulie 1433 se afla la Roma[81], unde obține indulgențe și drept de pelerinaj pentru biserica sa parohială[82], iar în noiembrie-decembrie 1433 se găsea la Basel. În acele împrejurări, știm că a fost în măsură să stabilească raporturi certe cu Ioan de Hunedoara, aflat și el în suita regelui-împărat.

Urmează o scurtă perioadă neacoperită documentar, pentru ca apoi să aflăm că în timpul domniei regelui Albert (1437-1439) a avut un rol important în Banatul de Severin, alături de rudele sale, Mihail de Cerna și nobilii români din Densuș[83]. Atunci se găsea în slujba banului Frank Thalloczi, se pare, iarăși împreună cu frații Hunedorești. În urma unei incursiuni turcești din acea vreme, și-a pierdut o serie de înscrisuri privilegiale[84]. Cheltuielile substanțiale făcute pentru întreținerea și apărarea a șapte cetăți de la Dunăre și din Banat, i-au adus prețuirea și

---

[80] *Ibidem*, p.26-29.

[81] Lukcsics P., *XV. századi pápák oklevelei*. II. Budapest, 1938, p.95, nr.232; *Turul*, Budapesta, 11, 1893, p.4.

[82] D.Barbu, *Pèlerinage à Rome et croisade. Contribution à l'histoire religieuse des roumains dans la première moitié du XVe siècle*, în *Rev. Roum. d'Hist.* XXXIII, nr.1-2, 1994, p.30-31.

[83] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.44-46.

[84] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.710-712.

consacrarea politică. După capturarea stăpânului său de către turci, trebuie să fi trecut definitiv în rândurile familiarilor hunedoreanului, urmându-i politica. Regele Vladislav I recunoștea că Nicolae l-a sprijinit de la încoronare. L-a urmat apoi în campaniile militare antiotomane. În lumina unui act regal din 11 iunie 1444, Nicolae de Bizere a stat sub comanda lui Ioan de Hunedoara în primele lupte din Transilvania, apoi în Țara Românescă și, în sfârșit, în "campania cea lungă" din 1443. În cea din urmă a avut un rol mai însemnat, căci, ne spune același document, a îndeplinit o comandă superioară (*capitaneatum gerendo*)[85]. În anul 1443 a deținut deja o primă funcție politică, numărându-se printre vicecomiții comitatului Timiș[86]. Va sta în slujbă neîntrerupt, până la sfârșitul lunii ianuarie a anului 1445[87].

Slujbele de la cetățile bănățene și bogată sa experiență militară i-au demonstrat utilitatea și pentru alte misiuni ori demnități de mai mare răspundere. Prima dovadă transmisă până la noi, datează din anul 1447, când, la 11 noiembrie, îl vedem prezidând la Recaș un scaun de judecată, în urma căruia a rezultat un act întărit cu mai multe peceți. Una este a sa. Ipostaza îl asimilează demnității similare comitelui sau a judelui districtual. Alături i-au stat banul Severinului, iar în rândul martorilor s-au perindat și notabilitățile târgului Recaș[88].

Peste câteva luni, în ianuarie-februarie 1448, îl regăsim mutat tocmai în colțul de sud-est al Transilvaniei, asociat cu un Valentin de Feyereghaz, la cârma cetății Bran[89]. Numirea sa ca și castelan trebuie nemijlocit legată de intervenția lui Ioan de

---

[85] *DRH.D.* I., p.375-377.
[86] *Csánki*, II, p.74, conform unui doc. din arh. Kállay.
[87] Engel P., *Magyarország világi archontológiája.* 1301-1457. I. Budapest, 1996, p.205.
[88] C.Feneșan, *Documente medievale bănățene*. Timișoara, 1981, p.38-40.
[89] *Székely oklevéltár.* VIII, Budapest, 1934, p.71; *Urkundenbuch.* V, p.241, nr.2632.

Hunedoara în Ţara Românescă. Nu este deloc exclus ca să fi participat direct la expediţie, deoarece ştim sigur că în ianuarie 1448 deja nu mai era castelan[90].

Deşi nu-l mai întâlnim în alte slujbe sau campanii, nu a căzut în dizgraţie, căci altfel nu s-ar fi explicat privilegiile pe care le-a primit în anii 1450 şi 1451. Sigur nu a luptat la Belgrad[91]. Un document din 1461 face trimitere la o slujbă de castelan pe care ar fi deţinut-o prin 1457, la cetatea Stremţului (lângă Teiuş, jud.Alba)[92].

După moartea lui Ioan de Hunedoara, activitatea sa s-a restrâns în jurul moşiilor personale. Între anii 1459 şi 1464, împreună cu banul Ladislau de Dolcz, va încerca, fără succes, să pună mâna pe posesiuni ale familiei Vaida din Ţeregova[93]. Un abuz săvârşit cu prilejul unei invazii turceşti va fi scos la lumină după 20 de ani de tăcere[94].

Nicolae de Bizere seamănă frapant prin destin, avere şi moralitate cu toţi ceilalţi nobili români trecuţi până acum în revistă.

Ambrozie de Dolha a fost una dintre cele mai remarcate figuri din galeria feudalilor români maramureşeni, de la mijlocul veacului. Îşi trăgea originea dintr-o veche familie a cărei genealogie coboară cu uşurinţă în secolul al XIV-lea. Fiu al lui Stanislav II, fiul lui Ioan de Dolha, la rândul său fiu al lui Stanislav I, voievod de Ung, şi al Ecaterinei de Macaria, era înrudit cu o sumedenie de alte familii maramureşene. Dintre fraţi,

---

[90] Vezi *Urkundenbuch*. V, p.230, nr.2622.

[91] La 8 iulie 1456 întărea cu pecete proprie o hotărâre a scaunului de judecată din Caransebeş. Arh.Stat.Cluj, Arh.Macskasi, cutia 8, nr. 866, p.44-45.

[92] Engel P., *Magyarország világi archontológiája*. 1301-1457. I. Budapest, 1996, p.301.

[93] C.Feneşan, *Familia românească Bizere şi moşiile ei de pe Valea Pogănişului (1433-1447)*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p.273.

[94] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.95.

un Mihail a moștenit titlul de voievod de Rozavlea, prin Stana, bunica paternă. S-a căsătorit de două ori, cu Margareta de Oncești, apoi cu Potențiana Csapi de Eszen. A avut șase băieți și o fată[95]. Știm sigur că a încetat din viață în anul 1473.

Posesiunile sale, foarte numeroase, s-au extins treptat de pe valea Bîrzavei, în alte părți ale Maramureșului și în comitatele vecine, Bereg, și, probabil, Satu Mare[96]. A fost unul dintre cei mai înstăriți nobili români din nordul regatului. Înainte de 1460 a ridicat la Dolha o curte sau mai curând un adevărat castel de piatră[97], pe care regele l-a dărâmat în 1471[98], pentru că l-a considerat mult prea periculos. Printre oamenii din serviciul său direct, îl știm pe un român cu numele de Cristel și pe un preot de curte numit Bricius[99]. Apariția personajului din urmă nu prea lasă echivocuri în legătură cu religia lui Ambrozie.

Când apare întâia dată în documentele publicate, respectiv în anii 1424-1429, era foarte tânăr. A intrat apoi în serviciul lui Sigismund de Luxemburg și al succesorului său Albert de Habsburg[100]. Nu știm în ce împrejurări s-a atașat de Ioan de Hunedoara, dar conform mărturiei regelui Matia, a luptat, în locuri neprecizate, și împotriva turcilor. În anul 1446 a fost component

---

[95] Petrovay Gy., *A Dolhay család eredete, leszarmazása és története (1366-1708)*, în *Turul*, Budapesta, 11, 1893, p.162-166. Studiul acesta îl vom cita și mai jos, considerându-l documentat și sintetic. Tot acolo și genealogia familiei (p.78). Mare parte din informația lui arhivistică este încă inaccesibilă cercetătorilor români. Despre el vezi și Al.Filipașcu, *Istoria Maramureșului*. București, 1940, p.71-73.

[96] Pentru moșiile familiei a se vedea, în afara lui Petrovay Gy. (*op.cit.*) și *Csánki*, I, p.422, 455, 500, și I.Mihályi, *Diplome*, passim.

[97] I.Mihályi, *Diplome*, p.433.

[98] Teleki J., *Hunyadiak kora Magyarországon*, X. Pest, 1853, p.641.

[99] Ambii apăruți în timpul contestărilor stăpânirii Elisabetei Szilágy (vezi mai jos). Cf. Petrovay Gy., *op.cit.*, p.163.

[100] I.Mihályi, *Diplome*, p.372-373.

al armatei îndreptate împotriva lui Frederic de Habsburg[101]. Atunci a primit de la guvernator prima danie, respectiv două sate rutene din domeniul cetății Munkacevo, pe care avea dreptul să le stăpânească după obiceiul altor *kenezi volahicalium*[102]. Documentele dovedesc că guvernatorul l-a avut în atenție îndeosebi după anul 1450. La cererea sa expresă, satele Dolhenilor au fost transferate din comitatul Bereg, în cel al Maramureșului[103], fapt care trădează destul de elocvent favoarea de care se bucura. După moartea primului mare hunedorean, se știe că l-a însoțit pe regele Matia în campaniile sale. Pare certă participarea sa norocoasă la campania împotriva revoltei ardelenilor și la prelungirea ei ghinionistă din Moldova (1467)[104].

S-a bucurat de o îngăduință cu totul specială căci toate silniciile, răpirile de pământuri, iobagi și vite, rănirile de slujitori sau incendieri pe care le-a pus la cale au rămas nepedepsite. Mai mult chiar, pentru înecarea în Tisa a unei rude din Sărăsău, cu toate că moșiile patrimoniale i-au fost confiscate, a rămas netulburat în stăpânirea lor. În timpul în care se încerca introducerea în stăpânirea moșiilor a noului stăpân, care nu era altcineva decât mama regelui și văduva lui Ioan de Hunedoara, el și-a prezentat de trei ori împotrivirea, dar fără să întreruptă, nici o clipă, stăpânirea sa efectivă și tranzacțiile de moșii aflate în curs. Situația s-a limpezit abia când Elisabeta Szilágy, îndemnată de regescul ei fiu, a dăruit moșiile contestate vechiului lor stăpân, respectiv tot lui Ambrozie de Dolha. Acordarea unor privilegii speciale de imunitate juridică, scutirea de impozite, întărirea succesivă a drepturilor de stăpânire, concesiunea construcției

[101] Petrovay Gy., *op.cit.*, p.162, 164.
[102] Ivány B., *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömröi levéltára*. Szeged, 1937, p.128, nr.202.
[103] *Ibidem*, p.164.
[104] *Ibidem*.

castelului din Dolha, întăresc convingerea în poziția deosebită de care s-a bucurat la curte[105].

În anul 1442 deținuse, pentru foarte scurt timp, titlul de vicecomite al Maramureșului[106], slujbă și titlu pe care le cumulase, la vremea lui, și părintele său Stanislav. După ce îl întâlnim de mai multe ori în calitate de om regal de mărturie, Ambrozie a activat o vreme în slujba cămării de sare. Numai așa se explică de ce regele Ladislau al V-lea îi cerea lui să pună capăt infiltrărilor ilegale de sare din Polonia și Rusia, prin "vămile cucului" (Kuk)[107]. A urmat apoi o vreme petrecută la curtea regală, fără să știm cu precizie ce sarcini a îndeplinit. Dacă însă vom aminti raporturile sale cu Emeric de Zapolya, tatăl viitorului voievod și rege Ioan I, pe acea vreme trezorier regal, l-am bănui implicat în administrarea finanțelor de stat.

Mai adăugăm și relațiile strânse pe care le-a avut cu slujbașii hațegani trimiși în Maramureș. Ioan Cîndreș de Rîu de Mori și Mihail de Peșteana l-au servit direct. Ultimul, așa cum glăsuiește un act din 1462, "din dragoste frățească" (*ob fraternalem amorem*) i-a cedat două posesiuni maramureșene[108] în care nu era interesat.

Ioan Ungur de Nădăștia a făcut parte tot din garnitura hunedoreană a slujbașilor lui Ioan de Hunedoara. Patronimul său ne dezvăluie că a fost la origine un cnez de pe domeniul regal al Hunedoarei. S-a afirmat, mai mult ipotetic, datorită ascensiunii

---

105 *Ibidem*, p.163-165.

106 I.Mihályi, *Diplome*, p.321. Conform lecturii autorului, era *vicecometaneus* (realitate juridică inexistentă). Datorită acestui fapt, atât Petrovay Gy. (*op.cit.*, p.165), cât și Al.Filipașcu (*op.cit.*,p.250), îl consideră vicecomite. Nu i se recunoaște această demnitate la Engel P., *Magyarország világi archontológiája*. 1301-1457. I. Budapest, 1996, p.154.

107 I. Mihályi, *Diplome*, p.398.

108 *Ibidem*, p.443-444.

sociale fulgerătoare pe care au avut-o, că membrii familiei Ungur ar fi fost chiar rude cu Hunedoreștii[109]. Abia în mai 1447, recunoscându-i meritele multiple, dar din păcate nenominalizate, guvernatorul i-a întărit părțile de moșie din Nădăștia de Sus[110]. Îi cunoaștem tatăl, pe nume Petru, și doi frați cu numele de Sandrin și Nicolae. În 1471, cei doi frați ai săi sunt numiți Ladislau și Nicolae[111]. Pentru această situație, interpretările pot fi multiple, inclusiv prin moartea lui Sandrin, nașterea unui alt frate, ori rebotezarea lui Sandrin în Nicolae (ceea ce este cel mai puțin plauzibil). Dintr-un document din 1479, înțelegem că fusese căsătorit cu Margareta, fiica lui Paul Bánffy de Lindva. Relația matrimonială fusese încheiată cu una dintre cele mai vechi și bogate familii nobiliare maghiare din Transilvania. Din căsătorie au rezultat trei copii cunoscuți de noi, anume Ioan, Elena și Margareta[112]. A murit cândva între anii 1475 și 1485.

De la părțile din Nădăștia de Jos, domeniul său a luat proporții printr-o danie din 1458[113], dar mai ales prin cea din 1465, când a intrat în stăpânirea târgului Șoimoș și a unor sate învecinate[114]. O altă danie, foarte interesantă, survenită după înăbușirea revoltei antiregale din 1467, îl punea alături de palatinul Mihail Orszag de Gwth. Probabil că rolul său a fost atunci deosebit. În 1471, regele le-a donat celor doi castelul și târgul Hodoș, cu 31 de posesiuni din comitatul Timiș, jumătate din târgul Zeer, cu 14 posesiuni din comitatul Timiș, castelul și târgul Zewdy, târgul Zenthpal și Machalaka, alte 26 de posesiuni din comitatul Arad, apoi târgurile Agyagos, Mylos, Zewnyes,

---

[109] E.Kovács P., *A Hunyadi-család*, în vol. *Hunyadi Mátyás emlékkönyv*. Budapest, 1990, p.46.

[110] Telcki J. *Hunyadiak kora Magyarországon*. X. Pest, 1853, p.196.

[111] Pesty Fr., *Krassó*, p.431.

[112] *Csánki*, V, p.65.

[113] *Ibidem*, p.241.

[114] *Ibidem*, p.64.

Peterfalwa, cu 13 posesiuni din Caraș, târgul Borlod și alte trei posesiuni din comitatul Cuvin[115]. În final, după unele socoteli recente, averea sa se ridica la 111 moșii, tîrguri și cetăți, răspândite pe suprafața a 11 comitate[116].

A fost un excelent militar, pe care l-a folosit atât Ioan, cât mai ales Matia, în campaniile din Bosnia (1463-1464), Moldova (1467) Boemia (1468-1472)[117], apoi Polonia (1472-1474), din nou Bosnia (1475-1476) și împotriva Habsburgilor[118]. A început prin a fi un oștean al curții. Singura slujbă administrativă pe care știm că a îndeplinit-o a fost aceea de comite al Zarandului, în anul 1449[119]. Cariera i-a continuat însă în mod strălucit. În 1468 era castelan de Visegrad, iar între 1471-1473, castelan de Pécs și comite de Baranya[120]. Deja comanda propriul său steag de osteni. După acest moment a fost, se pare pentru scurtă vreme (1473), voievod al Transilvaniei[121].

Mihail zis Cămărașul de Peșteana a fost originar dintr-unul din satele foarte apropiate Sarmizegetusei romane, în districtul Hațegului. Bunicul său, anonim pentru noi, a fost cnez al districtului, iar tatăl, Ladislau, conturase deja stăpânirile familiei într-un mic domeniu care includea părți din Peșteana, Răchitova, Dumbrăvița, Bucova, Brădet (dispărut), Grădiște (Sarmizegetusa),

---

115 Pesty Fr., *Krassó*, p.427-434, 435-437.

116 I.Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998, p.310.

117 *Csánki*, V, p.64.

118 I.Hațegan, *Banatul la 1478. Sinteza vieții economice, politice și militare a unui ținut într-un an de răscruce al istorie sale*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.172-173.

119 Márki S., *Aradvármegye és Arad szabad király varos története*. I. Arad, 1892, p.323-324.

120 I.Drăgan, *Aspecte ale relațiilor dintre români și puterea centrală în timpul lui Matia Corvinul 1458-1490*, în *Rev.Ist.*, 3, nr.9-10, 1992, p.911.

121 *Ibidem*, p.912.

Ostrov și Poieni[122]. Stăpânirile i-au fost, după toate semnele, devălmașe. Mai știm că stăpânise și o moară la Peșteana, pe râul Hațeg. A avut încă trei frați, Andrei, Dionisie și Ladislau[123]. Tatăl său trăia încă la 1459[124], ceea ce constituie un oarecare indiciu asupra perioadei nașterii sale. Apariția certă în documente este îngreunată de prezența unui alt Mihail de Peșteana, fratele lui Lodomir, atestat ca atare din 1404, dar sigur trăitor până către 1436[125]. A lăsat în urmă doi sau trei fii (Nicolae, Grigore și Petru?). Probabil un văr de-al său, Andrei, a deținut o slujbă în vremea lui Ioan de Hunedoara, în urma căreia a devenit *egregius*[126].

Deloc exclus ca intrarea sa în serviciul lui Ioan de Hunedoara să fi fost înlesnită de ruda sa, Andrei de Peșteana, probabil văr, despre care știm că a luptat pe frontul antiotoman, probabil până la 1448. În anul 1447, Ioan de Hunedoara îl remarcă dintre curtenii săi (*nostri aulici*) cu un titlu special (*virtuosis*) și îi confirmă moșiile moștenite[127]. Cariera sa nu a fost construită pe fapte de arme, ci pe calități de financiar și administrator. Din acest motiv îl considerăm obligatoriu cunoscător de carte[128].

Desprinderea din rândul curtenilor a fost marcată în anul 1450, când îl găsim alături de un vicevoievod al Transilvaniei,

---

[122] Despre familie în general vezi *Csánki*, V, p.216-217; despre personaj vezi și I.Dragăn, *"Aleșii" nobilimii române din perioada 1440-1514*, în *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare, I, nr.1-2, 1997, p.91; idem, *Precursorii români ai lui Olahus*, în *Cercetări istorice*, XVI, 1997, p.126-127.

[123] Arh.Naț.Magh. Dl.29.484.

[124] Idem, Dl.29.510.

[125] *Izvoare*. I, p.47, 71, 92-93.

[126] I.Drăgan, *"Aleșii" nobilimii române din perioada 1440-1514*, în *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare, I, nr.1-2, 1997, p.91.

[127] *Izvoare*. I, p.161-163.

[128] Vezi și I.Drăgan, *Precursorii români ai lui Olahus*, în *Cercetări Istorice*, XVI, 1997, p.126-127.

strângând censul regal din preajma Brașovului[129]. Succesele și experiența l-au proiectat într-o funcție excepțională, aceea de comite al cămării sării din Maramureș. Ca urmare, el trebuie socotit printre primii români continuatori ai reformei administrării minelor, operație înfăptuită, cu puțin înainte, de câțiva italieni[130]. Mihail de Peșteana a rămas în slujba sa maramureșeană între 1451[131] și 1453[132] și apoi, din nou, între 1457[133] și 1462[134]. Cu intermitențe a cumulat și demnitatea de comite teritorial al Maramureșului. A stat în fruntea unor scaune de judecată, a îndeplinit poruncile venite de la guvernator. Cu un alt prilej constatăm perfectul sincronism de acțiune cu Ioan Cîndreș de Rîu de Mori, aflat tot în demnități nordice. În contrast însă cu cei din Rîu de Mori, a avut mult mai puține ambiții de parvenire. Nici o clipă nu l-a încercat gândul renunțării la locurile și moșiile natale, cu toate că, numeroasele sale rude fragmentau serios autoritatea sa asupra lor și accesul la veniturile reale ale acelor stăpâniri hațegane. Gestul său de renunțare la două sate maramureșene, este suficient de semnificativ[135]. El a fost și asociat cu plecarea sa definitivă din Maramureș[136].

După iulie 1462, mai mult de un deceniu, îl vom putea urmări în solii și misiuni comerciale la curțile domnești din Moldova lui Ștefan cel Mare și în Țara Românescă[137]. Cunoaștem o solie a sa în Țara Românescă, desfășurată în primăvara anului

---

[129] *Urkundenbuch*, V, p.305-306.
[130] Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.140.
[131] *Levéltári közlemények*. Budapest, 1923, p.119.
[132] I.Mihályi, *Diplome*, p.363-367.
[133] *Ibidem*, p.402-404; Engel P., *Magyarország világi archontológiája. 1301-1457*. I. Budapest, 1996, p.154.
[134] I.Mihályi, *Diplome*, p.443-444.
[135] *Ibidem*.
[136] I.Drăgan, *Un român ardelean în solie la Ștefan cel Mare*, în *Anuar.Inst.Arheol."A.D.Xenopol" Iași*, XXIV/2, 1987, p.359.
[137] Vezi și I.Drăgan, *op.cit.*, p.359-361.

1470, prilej cu care s-au perfectat tratate comerciale[138]. Apoi a făcut parte din solia care a semnat cu Ștefan cel Mare tratatul din 1475[139].

În urma acestei cariere, transferată, așa cum am văzut, și în vremurile lui Matia Corvinul, Mihail de Peșteana dispare din atenția actelor scrise imediat după 1477[140]. Era sigur mort la 1487[141]. Deja în acel an, dar și mai târziu, la sfârșitul secolului, într-un proces local, al unui fiu pe nume Petru, constatăm că funcția maramureșeană ori una mai importantă, de la curte, îi devenise poreclă ("Cămărașul") printre hațegani[142].

Mihail de Cerna a fost și el membru al unei familii feudale românești din districtul Mehadiei, probabil din jurul Topletului[143]. Debutul său documentar a fost marcat abia la începutul secolului al XV-lea. Mihail nu are o filiație certă. Potrivit unui document din 1439, era, se pare, fiu al unui alt Mihail. Știm despre el că era rudă apropiată cu un Blasiu, fiu al lui Stoian de Cerna[144]. Împreună vor figura adesea și sub numele de *wolachy nobiles*. Este destul de probabil că se înrudea și cu Nicolae de Bizere.

La 1436, când răzbate întâia dată în documente, era deja în deplină maturitate. Pesty Frigyes îi cunoaște soția, cu numele

[138] I.Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească*. București, 1905, p.108-109.
[139] Idem, *Documentele lui Ștefan cel Mare*. II. București, 1913, p.331-333.
[140] M.G.Kovachich, *Formulae solemnes styli*. Pest, 1799, p.226-227.
[141] Arh.Naț.Magh. Dl.29.542.
[142] *Csánki*, V, p.217.
[143] D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*. Reșița, 1998, p.311.
[144] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.649. Vezi despre el și V.Motogna, *Trecutul Românilor din Banat în epoca lui Ioan Hunyadi (1437-1457)*, în *Rev.Inst.Social Banat-Crișana*. XIII, mai-august, 1944, p.572.

de Doroteea, ca și doi copii, Nicolae și Mihail. Tot el afirmă că la 1460 nu mai trăia[145].

Deja din 1436, stăpânea, în devălmășie cu rudele sale, sate și părți în Cerna, Iardastița (disp.), Paprathna, Topleț, Kyralmezeye[146], ca apoi, în 1439 să apară în plus și Plugova, Verendinuri, Fazakas, Thoplichan, Kyskyralmezew, Belabuc[147], toate pe Cerna de Jos. Ulterior va mai stăpâni parte din cetatea Drencovei și satele ei[148], târgul Recaș și Zegehaza[149], Kenezrekeze[150]. Imitându-și contemporanii, va face și investiții proprii lângă Recaș[151] și Satchinez[152].

Și cariera sa își are originile în confruntările otomane. În anul 1439, aportul său era remarcat de către regele Albert[153], ca mai târziu să înțelegem că tot în vremea numitului rege, alături de alți români, a avut un rol însemnat la întreținerea cetăților din banatul de Severin. Numirea ca ban de Severin, alături de ruda sa Blasiu, în anul 1443[154], l-a implicat major în campaniile ofensive de la sudul Dunării, întreprinse sub comanda lui Ioan de Hunedoara.

Din 1447 avem știri mai numeroase despre el. Guvernatorul îl ținea în subordinea sa directă, sub titlul de viceban

---

[145] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, I, p.460-461.
[146] *Ibidem*, III, p.31.
[147] *Ibidem*, p.36-39.
[148] *Ibidem*, p.58-60.
[149] *Ibidem*, p.44-46.
[150] *Századok*, Budapesta, 1887, p.79, Arh.Naț.Magh. Dl. 104.708, Dl. 93.369.
[151] C.Feneșan, *Documente medievale bănățene*. Timișoara, 1981, p.38-40.
[152] *Csánki*, II, p.76.
[153] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, III, p.36-39.
[154] Cf. Pesty Fr., *A szörényi bánság*, I, p.281, după o sursă arhivală inaccesibilă.

de Severin[155]. Cunoaştem două situaţii în care a prezidat adunări româneşti districtuale, în 1448 şi 1454[156]. Între anii 1450 şi 1452 a deţinut singur aceeaşi demnitate de viceban, probabil în continuarea vremurilor în care fusese asociat. La un moment dat (1450) se autointitula şi castelan de Severin[157]. După 1452, până în 1454 a continuat să păstreze funcţia, dar asociat cu Petru Danciu de Sebeş[158]. Nu este exclus ca să-şi fi terminat cariera şi viaţa în marele asediu al Belgradului, deoarece nu-l mai găsim în documente după acest reper cronologic. Longevitatea de care a dat dovadă în funcţia de viceban este remarcabilă atât pentru dificultatea slujbei în sine, cât şi prin imobilitatea de excepţie într-o singură slujbă, în regimul, altfel foarte fluctuant, al repartizării cinurilor din acele vremuri.

Petru Danciu din Sebeş este, poate, unul dintre cele mai puţin cunoscute personaje ale timpului său. Localitatea de origine, ca şi cognomele, îl arată a fi fost român din districtul bănăţean al Sebeşului. Pe de altă parte, singura familie cu nume identic se regăseşte în dreptul Macedoniei, din comitatul Timiş[159]. La 1474, un orăşean din Caransebeş se numea Ioan Danciu şi s-ar putea să-i fi fost rudă[160]. Nu cunoaştem pentru care motive, a fost socotit şi albanez[161].

---

[155] Conform poruncii din 5 octombrie, de la Lipova. Arh.Naţ.Magh. Dl. 55.361.

[156] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, III, p.56-57 şi 68-70.

[157] Idem, *A szörényi bánság*, II, p.534.

[158] Idem, *A szörényi bánság*, I, p.282-283; Arh.Stat.Cluj, arh.fam. Macskásy, cutia 8, nr.866, p.43, 44. Pentru deţinerea continuă a demnităţii, între 1447 şi 1454, pledează Engel P., *Magyarország világi archontológiája*. 1301-1457. I. Budapest, 1996, p.34.

[159] Vezi despre aceasta şi posibilele relaţii de rudenie *Csánki*, II, p.76-77, 110.

[160] Pesty Fr., *Krassó*, p.85. De aceeaşi opinie şi Engel P., *Magyarország világi archontológiája*. 1301-1457. II. Budapest, 1996, p.55.

[161] Elekes L., *Hunyadi*. Budapest, 1952, p.428.

Dintr-o informație pe care nu o putem verifica, rezultă că a fost cămăraș la sării de la Ocna Sibiului, prin 1450[162]. Cariera sa gravitează în jurul anilor 1452-1454, când sunt concentrate toate atestările sale[163]. Cheltuirea unei sume ca aceea de 1500 de florini, pentru întreținerea cetății Severin, într-un interval foarte scurt, dezvăluie o activitate intensă și bine delimitată față de colegul său de slujbă, Mihail de Cerna[164]. Acea sumă ni-l arată om înstărit, cu toate că, așa cum am văzut, familia sa nu s-a remarcat cu nimic nici înainte, nici după mijlocul secolului. Posibil însă ca ea să se ascundă sub altă particulă de nobilitate pe care astăzi nu am fi în măsură să o indicăm fără mari riscuri, numelui său. Cele două predii pe care le-a primit în compensație, Mikusevo și Loscovița, din districtul Iladiei, nu ne vin în ajutor.

Actul care releva contribuția sa la apărarea Severinului și răsplata serviciilor sale, rămâne și dovada relațiilor sale cu Ioan de Hunedoara.

Stoica zis Ghizdaveț a fost, la rândul său, un slujbaș cu o traiectorie politică meteorică și misterioasă. Francisc Pall îl considera sârb de origine, numai pe baza numelui său. Însă tot el recunoștea că antroponimul-poreclă nu era străin nici românilor[165]. Prezența numelui de Stoica și în alte documente de epocă, reconstituie, cu rezerva cuvenită, o imagine mai completă asupra personajului la care se referă. În primul rând, trebuie să relevăm un act de danie al guvernatorului, acordat înainte de luna mai 1447, unui Stoica *wolacho*. Era vorba despre un prediu din

---

162 Engel P., *Magyarország világi archontológiája*. 1301-1457. I. Budapest, 1996, p.55.

163 Idem, *A szörényi bánság*, I, p.282-283, cu trimiteri arhivale inedite, mai ales din Arh.Stat.Cluj, arh.fam. Macskásy, cutia 8, nr.866, p.43-44; Arh.Naț.Magh. Dl.44.720.

164 *Ibidem*, II, p.534; *Csánki*, II, p.76.

165 *Stăpînirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei și problema ajutorării Bizanțului*, în *Studii*, 18, nr. 3, 1965, p.627, nota 34.

Dumbrăviţa, din preajma Codlei, în Ţara Bîrsei[166]. În sfârşit, posibila sa origine românească s-a argumentat şi prin apropierea numelui său de acela al unei familii boiereşti din Ţara Românescă[167]. O posibilă origine făgărăşană conciliază foarte bine activitatea sa desfăşurată pe ambele versante ale Carpaţilor Meridionali.

Dacă îi refacem *cursus honorum*-ul, vom observa felul plauzibil în care se împletesc toate informaţiile care s-ar putea lega de el. Rezultă din litera documentelor că Stoica Ghizdaveţ a jucat un oarecare rol în anul 1444, cu prilejul primei păci de la Adrianopol, pe atunci el fiind în slujba regelui[168].

Succesele diplomatice, sigur dublate de anumite cunoştinţe lingvistice, i-au asigurat acreditarea între slujitorii lui Ioan de Hunedoara, imediat sau curând după moartea lui Vladislav I. Dania prediului Dumbrăviţei, contestată de un canonic al capitlului din Arad, în faţa vicevoievozilor Transilvaniei, a fost probabil răsplata meritelor pe care le dobândise. În anii 1453-1454 va deţine importanta demnitate de castelan al Chiliei, cetate care, după câte se cunoaşte, a revenit guvernatorului după expediţia desfăşurată la începutul anului 1448 în Moldova. În intervalul acela, Braşovul a primit porunca de a-l aproviziona cu arme[169].

După dispariţia lui Ioan de Hunedoara, este foarte posibil să fi trecut în slujba lui Vlad Ţepeş. Oricum relaţia sa cu domnia munteană este dovedită încă din vremea în care era castelan la Chilia[170]. Amintirea unui sol cu numele său, care trata cu Mihail

---

166 Arh.Naţ.Magh. Dl. 30.813. *Történelmi adattár*. II. Timişoara, 1872, p.381-382.

167 Fr. Pall, *Stăpînirea lui Iancu de Hunedoara...*; N.Stoicescu, *Vlad Ţepeş*. Bucureşti, 1976, p.28, nota 12.

168 *DRH.D*. I, p.377-379; Fr.Pall, *op.cit.*, p.627-628.

169 *Urkundenbuch*. V, p.446, nr.2910.

170 Hurmuzaki, *Documente*. XV/1, p.38.

Szilágy diferendele politice transilvano-muntene, în noiembrie 1457[171], ar fi în acord cu experienţa sa diplomatică relevată deja cu mai bine de zece ani înainte. După cum scriam ceva mai sus, transferul său la curtea de la Tîrgovişte ar fi şi mai firesc dacă l-am socoti originar din Făgăraş, teritoriu aflat, pe atunci, sub dublă autoritate politică.

Un Dimitrie Ghizdavăţ, care putea să-i fie fiu, deţinea poziţii importante în aparatul de stat muntean, la sfârşitul veacului al XV-lea (1475-1486)[172]. Apropierea celor două personaje a fost repusă în discuţie, fără date noi, foarte recent[173].

Ioan de Mihălinţi a fost unul dintre puţinii români şcoliţi, atestaţi în funcţii în vremea lui Ioan de Hunedoara. Localitatea (Mihalincz şi variantele) este astăzi dispărută pe undeva în zona de est a vechiului district al Comiatului, pe valea Pogănişului[174]. A purtat adesea porecla de Diacul (*Litteratus*), care îi trăda îndemânarea şi exercitarea oficială a scrisului. Îşi avea filiaţia într-o modestă familie originară din districtul Comiatului. Nu ştim dacă nu este cumva aceeaşi persoană cu Ioan, fiul lui Nicolae, care, la 1406, împreună cu fraţii mai mari Ladislau şi Mihail, alături de alţi mărunţi feudali din aceeaşi localitate, era menţionat într-o diplomă de reconfirmare a stăpânirilor sub titlu nobiliar, după ce înainte fuseseră doar cneziale[175]. Mihălinţenii

---

[171] *Urkundenbuch*. V, p.580.

[172] Fr.Pall, *op.cit.*, p.627, nota 34; N.Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova*. Bucureşti, 1971, p.19-20; idem, *Vlad Ţepeş...*, p.28-29.

[173] P.S.Năsturel, *Stoica Ghizdaveţ (1444-1453) şi Dumitru Ghizdaveţ (1475-1485): omonime sau înrudire ?*, în *Arhiva genealogică*. Iaşi, I(VI), nr.3-4, 1994, p.221-224.

[174] D. Ţeicu, *Banatul montan în evul mediu*. Reşiţa, 1998, p.354.

[175] Pesty Fr., *A szörényvármegye hajdani oláh kerületek*, în *Értekezesék a tört. tudom. köréből*. V, nr.3, Budapest, 1876, p.54; Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.445. Vezi şi V.Achim, *Districtul Comiat. Contribuţie la geografia istorică a Banatului în evul mediu*, în *Analele Banatului*.

luptaseră în Bosnia, sub drapelele lui Sigismund de Luxemburg. Prosperitatea familiei fusese împiedicată și de concurența altor feudali vecini. În 1433, spre exemplu, Bizereștii aveau și ei pământuri acolo[176]. Acesta trebuie să fi fost motivul pentru care Ioan a fost dat la școli, pentru a deveni diac. Era o șansă de promovare comună și altori nobili, nu foarte bogați.

Și în cazul său, apropierea de Ioan de Hunedoara s-a produs deja în vremea guvernării banatului de Severin. O atestare din anul 1440 îl desemnează castelan al cetății Jdioara, alături de un Francisc cel Mic[177]. Îl vom regăsi apoi, abia în ianuarie 1452, când a reprezentat districtul său, în calitate de jurat al nobililor, la adunarea de la Caransebeș[178]. În mai 1453 se afla tot în preajma guvernatorului, la Timișoara. Împrejurarea, ca și alăturarea sa unui alt cert slujbaș, Valentin de Feheregyhaz, ascunde o calitate oficială, nenumită[179]. În același an, figura și ca martor la introducerea lui Ioan de Hunedoara în stăpânirea a trei districte românești din comitatul Timiș[180]. Auzim despre el ca om regal de

S.N. II. *Arheologie-istorie*, 1993, p.256. Nu știm pe ce temei, C.Feneșan l-a considerat membru al familiei Vaida de Țerova. (*Un proces de proprietate în districtul românesc Bîrzava la mijlocul secolului al XV-lea*, în *Studii și comunicări de istorie*, Caransebeș, 1979, p.301, genealogie, vezi și p.289, nota 3).

[176] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.27.

[177] Idem, *A szörényvármegye hajdani oláh kerületek*, p.17. Din păcate, autorul nu indică sursa informației sale, iar căutările noastre au rămas infructuoase. Csánki D. (*op.cit.* II, p.15) amintește de un document din 1440, cu atestări de castelani de Jdioara, aflat în arh. fam. Nagymihaly, dar nu ne spune cine erau aceia. Nici Engel P. nu cunoaște sursa.

[178] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.62.

[179] Arh.Naț.Magh. Dl.85.897, arh.fam.Sztaray.

[180] Teleki J., *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, p.409-410. Cu același prilej, i se spune, numai de către notarul capitlului din Arad, Ioan Diacul de *Feijeregħaz*. Tot așa și în 1455 (*ibidem*, p.433). Se pare că este totuși

mărturie în 1458[181]. Ultima oară reapare ca procurator judiciar al unor familii din Țerova, împotriva banilor de Severin, în care calitate va obține de la rege mai multe privilegii între anii 1459-1464[182].

altă familie, originară poate din comitatul Cenad. Acel Ioan de *Feijereghaz* a fost vicecomite al Timișului în 1443 (*Csánki*, II, p.79)

[181] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, III, p.75-76.

[182] C.Feneșan, *Un proces de proprietate în districtul românesc Bîrzava la mijlocul secolului al XV-lea*, în *Studii și comunicări de istorie*, Caransebeș, 1979, p.294-299.

ESTETICA UTILULUI:

ÎNTRE NIVELELE CULTURII MATERIALE ȘI REALIZĂRILE CULTURAL-ARTISTICE

Forme de manifestare spirituală există fără nici un fel de îndoială la românii secolului al XV-lea. Nu știm însă dacă acestea pot fi denumite cu temeiuri foarte solide o *cultură* sau *artă românească specifică regatului Ungariei*. Și acesta este un compartiment de studiu în care spiritul partizan a fost prezent. La un moment dat, Coriolan Petranu a făcut o sinteză asupra opiniilor prezente în istoriografia maghiară, relative la poziția cu totul nesemnificativă a artei românilor în contextul statului maghiar[1]. Tot acolo erau deja citate opinii contrare din aceeași istoriografie. Contraargumentele lui Petranu se diluează îndată ce restrângem discursul său la paliere cronologice circumscrise perioadelor medievale mai vechi. Chiar dacă presupunem că, pe vremea citatului istoric de artă, progresele privind cunoașterea zestrei moștenite de la românii medievali erau destul de modeste, tot nu schimbăm radical aspectul lucrurilor. Foarte multe acte de cultură fac parte dintr-un patrimoniu general, medieval, nici măcar specific regatului. Altele pot fi denumite *ortodoxe*. Dar, acestea din urmă nu au constituit concurente serioase pentru cultura și arta gotică, nici prin dimensiuni, nici prin succes. Ceea ce mai poate fi recunoscut, mult mai facil, este, ici-colo, o culoare locală, o *cultură și o artă provincială*. S-ar putea să fi fost ceva mai mult decât atât, dar lipsa unor serii, nu lungi, ci chiar moderate ca dimensiuni, de acte și realizări culturale, împiedică pe oricine să extragă generalități incontestabile pe direcția invocată. Specificul etnic nu transpare însă decât foarte palid și numai atunci când este vorba despre realizări literare.

---

[1] *Ars Transsilvaniae*. Sibiu, 1944, p.367-390.

Dacă avem în vedere o parte dintre afirmațiile aliniatului precedent, vom înțelege cum a fost posibil ca monumente religoase considerate, de exegeți contemporani, de o anume formă, să se regăsească în utilitatea unor grupuri ori persoane de o cu totul altă factură. La fel s-a întâmplat cu multe obiecte de cult. Relația nu a fost niciodată unilaterală. Biserica construită pentru un anume cult a fost preluată, în timp, de către cel opus; obiecte de cult de o anume formă, nu s-au folosit exclusiv pentru o religie (fals echivalată cu o etnie) anume. Exemplele pe care le-am putea invoca aparțin unei lungi perioade istorice, mai mari decât aceea asupra căreia ne-am propus să ne oprim. Preluarea bisericilor și mănăstirilor ortodoxe de către biserica catolică a fost frecventă din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea, la fel cum obiectele de cult bizantine au fost mereu căutate și apreciate, în mediile catolice, până în secolul al XV-lea. Invers, ar trebui să ne referim, de pildă la orfevrarii transilvăneni, în general sași, care au creat majoritatea ferecăturilor ori obiectelor liturgice de preț din Moldova și Țara Românească[2] sau la faptul că imaginile de sfinți, prezente pe cahle de sobă, - piese de origine central-europeană, - s-au folosit frecvent și în mediile ortodoxe extracarpatice. Caracterul particular al unor monumente ori piese nu este dat de specificul lor concret, ci de către înzestrarea ori destinul dat de către utilizatorii lor.

Am afirmat-o și cu altă ocazie, secolul este de neconceput fără *incultura* care stăpânea largi suprafețe ale geografiei umane[3]. Nici aici nu avem motive să presupunem o incultură etnică, ci doar una mulată pe paliere sociale.

---

[2] Revelator un citat din N.Iorga (*Brașovul și românii*. București, 1908, p.91): "multe așa zise <producte ale artei românești> nu sînt decît bun <lucru de Brașov>".

[3] Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.78.

*

Patronajul cultural. Implicarea elitelor în cultură a fost întotdeauna considerată ca o necesitate socială. Mai mult decât atât, era aproape de neconceput abținerea totală de la patronajul cultural. Vom adăuga însă foarte repede faptul că, în evul mediu, cultura și arta nu au ieșit niciodată deplin din chingile utilului cotidian. Nimic nu se făcea doar de dragul esteticului. Performanțele artistice ale utilului sunt determinate hotărâtor de implicarea prestigiului, sprijinit pe averi și relații. În aceste coordonate generale, sparte cu destulă greutate de către Renaștere, nobilimea și cnezimea românească nu s-a orientat spre atitudini culturale uniforme și similare. Chiar dacă ar fi vrut să le realizeze cu bună știință, aceste atitudini nu ar fi fost niciodată astfel înfăptuite datorită fragmentării acentuate a societății după criterii multiple.

Majoritatea nobililor români urmau exemplul nobilimii regatului. Modele de altă natură, inspirate de sfera de influență culturală a Bizanțului, erau extrem de puține. A ctitori a însemnat pentru mulți dintre ei construcții, repictări de biserici, ferecări de cărți ori întreținerea unor buni mânuitori ai condeiului. În spatele sprijinului material acordat se ascundea orgoliul posibilităților superioare, dar, până la un punct, și tradiția de stare, pentru a întreține ceea ce s-ar grupa astăzi generic sub numele de cultură. Abia apoi ar trebui să vorbim despre exteriorizarea gustului ori despre necesități spirituale proprii. Căci, majoritatea elitelor laice refuză să se implice direct în *producția* culturală, pentru că o judecă nepotrivită cu starea și tradițiile ei. Viața militară și politică îi erau rezervate conform doctrinelor medievale, iar Renașterea nu va reuși decât peste multe decenii să facă breșe în acest sistem de gândire.

Implicarea socială a feudalității în actele de cultură provine și din împletirea sinuoasă care există între ea și slujitorii

bisericii. Cei din urmă nu erau consecvent aleși liber din tot spectrul social, ci erau recrutați anume și impuși deliberat din rândurile familiilor nobiliare românești. Această desprindere din starea nobiliară, pentru starea clerului împletea adesea genetica evenimentelor culturale. Dincolo de ei, unde preoții aparțineau stărilor umile, nici bisericile românești nu arătau ori nu erau în măsură să reprezinte ceva semnificativ din punct de vedere cultural.

De la modelele de vârf ale vremurilor, printre care se găsea și Ioan de Hunedoara însuși, ambiția și investiția în frumos, educarea gustului, coboară, prin continuă diluare, până la umila curte de mic nobil provincial. Asimilarea noutăților se făcea cu ușurință atât timp cât ele erau un mijloc manifest de demarcație socială. Căci ridicarea la rang de nobil, presupunea renunțarea la un ansamblu de valori ale gustului comun. De aici trebuie să înțelegem tendința divorțului și continua îndepărtare de cultura de tip popular.

Nivelul de trai al sătenilor permite sau nu *întreținerea* bisericii și a preotului, căci, construcția în sine nu era o dificultate. Acolo, în acea menținere în funcțiune, stă toată cheia problemei. Și de la aceeași problemă a asigurării vieții bisericii vine, cu o consecvență remarcabilă, sprijinul stăpânului feudal. El este cel care decide mai întâi construcția bisericii, angajându-se apoi să o protejeze și să o mențină, pe ea și pe slujitorii ei. Situația este într-atât de limpede, pentru toată starea nobiliară încât, chiar fiind de altă religie, stăpânul sprijină edificarea bisericii satului supușilor săi. Investiția în arta și cultura destinată românilor s-a făcut adesea și din partea unor nobili catolici, nici măcar de origine românească. Ei erau cel puțin interesați ca supușii lor să aibă biserici. Motivațiile sunt multiple: responsabilitatea pentru salvarea sufletelor lor, atractivitatea, pentru supuși, a satului cu biserică, îndemnurile structurilor ecleziastice etc. Chiar și bisericile românești au fost considerate părți componente ale averii stăpânite. Situația de la 1349, când

episcopia catolică a Oradiei era dispusă să accepte aducerea (și întreținerea) în satul Vintere, a unui preot român, pentru ca satul să se populeze mai repede[4], merită a fi privită ca o explicație specifică pentru acest tip de "mecenat", care a rezistat în timp în întregul ev mediul transilvan. La 1447, biserica românească din Grebenișu de Cîmpie era socotită bun patrimonial feudal, fiind împărțită între copiii și văduva fostului stăpân[5]. Biserica satului Archid era înregistrată la 1450 ca aparținând, cu cimitirul aferent, moșiei familiei Jaks. Dar, în 1494, aceeași familie se considera ca stăpânind doar a opta parte din biserica și cimitirul Archidului[6]. În același an, aceeași proporție de stăpânire era socotită și pentru bisericile din Corund, Năpradea și Someș-Odorhei, în timp ce bisericile din Cuceu și Moigrad erau stăpânite în proporție mai mare, de o pătrime[7]. La fel s-a întâmplat cu o biserică românească din *Erkes*, vândută la 1462, împreună cu sesia preotului[8]. Și lucrurile au continuat mereu astfel. Mai cităm doar cazul de la Sălcud, din jurul anului 1500, unde biserica de lemn și cimitirul erau prețuite la 15 mărci[9]. Nu a fost, nici pe departe, o situație specifică secolului al XV-lea[10], ci una care a rezistat până către epoca modernă. Când aceste biserici românești ori alte bunuri culturale românești erau afectate ori distruse, nobilii stăpâni reacționau ca în cazul unor pagube suferite personal. Este foarte ilustrativ exemplul nobililor din familia Bethlen, care s-au plâns în anul 1467, la două locuri de adeverire diferite, pentru faptul că

---

[4] Bunyitay V., *Biharvármegye oláhjai s a vallás-unio*, în *Értekezések a tört.tud.köréböl*. Budapest, XV, nr.2, 1892, p.7.

[5] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, nr.606.

[6] Entz G., *Erdély épitészete...*, p.283.

[7] Arh.Naț.Magh. Dl.20.145, cf. Entz G., *Erdély épitészete...*, passim.

[8] Entz G., *Erdély épitészete...*, p.283.

[9] *Ibidem*, p.468.

[10] Vezi despre dreptul de ctitori ai stăpânilor, Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.56-57.

sașii din scaunele Șeica, Mediaș și Sighișoara, pe vremea când erau în bivuac, în întâmpinarea turcilor, au ars biserica românească de lemn aflată undeva în perimetrul satelor Bretea Streiului, Măceu și Plopi[11]. O altă situație asemănătoare, dar legată de un rapt de cărți ale unui preot român, din Criștelecu Șimleului, este sprijinită juridic de către nobilii din familia Bánffy[12]. Jefuitorii de biserici, destul de frecvenți, aveau totdeauna motivația că loveau direct în bunurile unui anumit rival, iar pedeapsa faptei lor nu se amplifica decât rar până la anatemă.

Dar, este ilustrativă chiar atitudinea lui Ioan de Hunedoara și a familiei sale. Am mai subliniat acest lucru, în alt context, dar acum este nevoie de o revenire. Prezența lui Ioan de Caffa la Hunedoara nu a fost nicidecum posibilă fără acordul stăpânului locului. Mai știm apoi că aceeași față bisericească avea propria sa trăsură și cai, deci era înzestrat cu o oarecare avere. După îndepărtarea lui Ioan, noul protopop, Petru, a continuat să facă o politică religioasă autonomă, dar trebuie avut tot timpul în vedere că însăși instalarea sa în scaunul protopopesc nu era realizabilă fără ca aceiași Hunedorești să-și fi dat consimțământul. De altfel, în toată perioada care va urma, tradiția confirmării protopopului la Hunedoara de către titularul domeniului, a durat până în pragul epocii moderne. Și pentru ca totul să fie și mai limpede, în legătură cu regimul funcționării lăcașului hunedorean, în 1458, numai cu acordul regelui Matia, locuitorii târgului, români și sârbi, au refăcut biserica cu hramul Sf.Nicolae[13]. Documente din anii 1444 și 1445, referitoare la domeniul Șiriei, stăpânit și el de către Ioan de Hunedoara, scriu foarte direct că

---

[11] *Urkundenbuch*. VI, p.287-288, nr.3536.

[12] Iványi B., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*. II. Budapest, 1928, p.136-139.

[13] *Századok*, 21, nr.8, 1887, p.49-50; N.Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*. I. București, 1906, p.278.

patronajul său se întindea atât asupra bisericilor "creștinilor", cât și asupra acelora ale românilor[14].

Semnalăm și cazuri de patronaj invers, în care nobili români, poate încă ortodocși, au devenit patroni peste vechi biserici catolice. Pentru noi este mai cunoscut exemplul bisericii parohiale de la Sîntămărie Orlea (Hațeg), peste care Cîndeștii din Rîu de Mori și-au exercitat patronajul[15]. Dar aceiași Cîndești din Rîu de Mori, dobândiseră, prin cumpărare, la 1454, dreptul de patronat asupra unei biserici de piatră aflată în comitatul Satu Mare[16].

Nu vom percepe, în vremurile care ne preocupă, nimic care să sugereze implicații ale stărilor de la baza societății, în actele de cultură. Creativitatea nu este recunoscută decât divinității, iar talentului îi trebuie un mediu special de incubare, care implică timp, asigurarea existenței materiale, tehnici etc. Un "mecenat" popular nu a existat de fapt, niciodată. Termenul însuși nu are nimic cu masa de oameni comuni, cu starea socială și materială modestă. Ceea ce se produce dinspre acest segment al populației este totdeauna la scară redusă și fundamental subordonat utilului. Iar, același util este atât de perisabil, încât investiția exagerată în producerea și ornarea lui este o zădărnicie gratuită pe care, probabil foarte puțini, înțeleg să o depășească cu gândul la frumos. Încă nu există un confort existențial care să creeze canale de manifestare în artă și cultură. Oricât am încerca să descoperim mult repetatele bivalențe între cultura superioară și cea populară, nu vom reuși. Inițiativele par să vină totdeauna de sus, iar jos se fac eforturi de asimilare, prin imitări diluate. Poate lucrurile s-ar înțelege mai bine, dacă am folosi exemplul istorici

[14] G.Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticis ac civilis*. XI. Buda, 1844, p.74; Teleki J., *Hunyadiak kora Magyarországon*. X. Pesta, 1853, p.160.

[15] Vezi Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.311-314.

[16] *Izvoare*. I, p.212, nr.182.

ceramicii. De utilitate foarte largă, ea mai are avantajul de a nu fi foarte perisabilă. Or, în acest secol al XV-lea și încă câteva secole de după aceea, ceramica populară este întotdeauna strict funcțională, ararcori decorată cu linii incizate, simple și rare. Ea nu este nici vopsită, nici smălțuită, nici foarte variată ca forme. Ceea ce există în afara categoriilor descrise, plus cahlele de sobă, sunt, fără excepție, piese de lux, importate ori produse ale unor ateliere exclusiviste, din orașe ori create de către regalitate. Să ne mai referim și la o altă creație populară, de astă dată orală, considerată anistorică. Este vorba despre balada *Miorița*. Nimeni nu poate nega faptul că, dincolo de frumusețea epică a zecilor de exemplare înregistrate de către etnologi, ea transmite o anume filozofie existențială fatalistă. Putem însă să fim siguri că în secolul al XV-lea, românii aveau aceeași resemnare față de moarte ori nenorocire, ca și în timpurile următoare, timpuri în care ei au devenit, cel mai des, niște învinși resemnați ?

A fost mereu prea simplu să explicăm ceea ce nu există, prin trimiteri către un dat popular, cu aspect de ideală retortă generatoare, care putea conține orice, fără ca demonstrația probatoare să fie necesară, sub plapuma creatorului anonim, colectiv etc. Or, ar trebui să se rețină, în sfârșit, că orice tradiție și, în general, orice act de cultură, chiar și cele populare, sunt produse istorice cu mecanisme palpabile de dezvoltare.

*

Care au fost însă *focarele* culturale ale vremurilor ? Dată fiind dualitatea culturală (central-europeană și răsăriteană) în care elitele românești erau obligate să se miște, și acestea sunt fie comune regatului ori numai specifice pentru ele.

Unde se formează și pulsează apoi, tot ceea ce înseamnă cultura slavo-română a timpului ? Dificultatea localizării acelor nuclee esențiale pentru definirea ambianței rezidă iarăși din caracterul informației. Pentru lumea ortodoxă a Transilvaniei,

problema rămâne în a stabili dacă și unde cultura era produsă, consumată ori întreținută.

Există mănăstiri aproape peste tot. Înregistrarea lor este însă întotdeauna întâmplătoare. Altele pot fi bănuite pe baza unor toponime (ex.: Remetea) sau prin persoane care au asociate cognomele de călugăr. La Cuhea, mănăstirea (*monasterium Kohnya monostra*) apare o singură dată, ca un element de identificare a hotarelor[17]. Nimeni nu a mai auzit, după 1411, despre ea. Între 1390 și 1414 sunt menționate toponime în legătură cu o mănăstire de pe valea Cosăului[18]. Tot așa, alta apare la 1418, pe o moșie a bîlcenilor[19]. Pe domeniul Șiriei, la nord de Mureș, era, pe la 1440, un sat, astăzi dispărut ori neidentificat, pe nume *Kalogyerolcz*[20]. În anul 1448, la Iacobeni (jud.Cluj), unul dintre locuitorii satului este scris ca Ioan *Kalager*[21]. La 1486, în preajma Lupșei Apusenilor se afla un deal numit *Kalagyerhegye*[22]. În Banat, la 1458, se menționează satul care se numea *Kalgerfalwa* sau *Kalagerfalwa*[23] (= satul călugărilor, l.magh.). La 1453, este notat numele românului din Făgăraș, Borcea Călugăr (*Borcza Kalagor*)[24]. Au mai fost amintite, ca fiind în funcție, mănăstirile de la Zlatița și, eventual, Baziaș[25]. Cele mai

---

[17] I.Mihályi, *Diplome*, p.177. Pentru intervalul posibil de funcționare, vezi R.Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*. Ed. a II-a. București, 1997, p.205.

[18] R.Popa, *Țara Maramureșului*...,p.205.

[19] Cf. M.Diaconescu, *op.cit.*, p.59, nota 148.

[20] *Csánki*, I, p.762, 773.

[21] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.348, nr.634.

[22] I.Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*, Iași, 10-12, nr.1, 1934-1936, p.53-55.

[23] Pesty Fr., *A szörényi bánság*, III, p.76.

[24] *Urkundenbuch*, V, p.426, nr.2884.

[25] D.Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*. Timișoara, 1998, p.183-184.

multe mănăstiri rămân anonime[26]. Multe din formele caracteristice pentru mănăstirile secolului al XIV-lea, remarcate de către Radu Popa pentru Maramureș[27], se păstrează în continuare, în secolul al XV-lea. Aceasta pentru că, în regatul Ungariei, nu se va trece niciodată de la mănăstirea privată, la mănăstirea "domnească". Alte mănăstiri se remarcă totuși prin importanță: Peri (Maramureș), Prislop (Hațeg), poate Plosca (Hunedoara), Scorei (Făgăraș), Hodoș-Bodrog (Banat). În dreptul lor se înregistrează accidental călugări și ierarhi, imobiliar și biblioteci. Dar chiar și cele enumerate nu au trăit și nu puteau trăi niciodată fără sprijin laic. Foarte puține eforturi s-au făcut însă pentru urmărirea patronilor lor laici. Pentru Peri se pare că avem o situație care poate sugera, până la un anume punct, mecanismele zonale. Periul, după ce urmașii ctitorilor Drăgoșești au decăzut din drepturile lor, era în atenția întregii comunități a cnezilor și nobililor maramureșeni. Atât timp cât toți cei arătați se implicau în bunăstarea mănăstirii și alegerea starețului, ar trebui să ne imaginăm că așteptau în schimb anume realizări din partea ei. Soluția unei mănăstiri care să reprezinte speranțele culturale ale unui district ori altă formă de organizare administrativă românească, ar merita urmărită ceva mai insistent decât s-a făcut până în prezent.

Dacă ar fi să facem o paralelă, și în lumea catolică, doar unele mănăstiri posedau instrumentele capabile de fenomene culturale de valoare (școli capitulare, copiști, pictori și arhitecți), restul sunt nesemnificative, își restrâng existența la un misionarism deja cu semne de criză sau, sunt, pur și simplu, niște

---

[26] Vezi Z.Pâclișanu, *Vechile mănăstiri românești din Ardeal*, în *Cultura creștină*, nr.7-8, 1919; I.Naghiu, *Ceva despre mănăstirile din Țara Năsăudului*, în *Arhiva someșană*, nr.19, 1936, p.85-89. Pentru Banat, în această perioadă istorică, vezi I.D.Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*. Timișoara, 1977, p.71-73.

[27] R.Popa, *Țara Maramureșului*, p.206.

ferme de primordială exploatare agricolă. Mănăstirile ortodoxe nu au avut niciodată stăpâniri de sate, ori au avut "domeniul" restrâns la un sat sau două, iar protectorii lor nu s-au ridicat nici ei la situații materiale strălucite. În asemenea condiții, le-au lipsit mijloacele pentru exigențe și performanțe de mare calibru. Pentru mănăstirile ortodoxe, poate cu excepția Hodoșului, activitatea se detectează cel mai des numai la nivelul răspândirii culturii, nu la forma pulsarelor de cultură. Practic, nici una dintre mănăstirile pe care le-am enumerat se pare că nu era în măsură să susțină statornic școli teritoriale ori oficine artistice cu producție debordantă. Dacă ar fi fost altfel, urmele acestor produse de cultură s-ar fi păstrat mai aglomerate decât sunt în adevăr, astăzi. Am vedea în ele, mai curând, niște relee în vehicularea mesagerilor și a produselor culturale provenite din surse punctiforme și, cel mai des, peregrinante. Trebuie să le acreditâm încă rolul de recrutare și orientare a celor înzestrați și doritori, către adevăratele lăcașuri de formare.

Până la mijlocul secolului al XV-lea, aceste presupuse centre de orientare, extratransilvane, erau încă dificil de găsit în Moldova sau Țara Românească. Acelea abia își câștigau prestigiul. Chiar și în faza aceasta, relațiile s-au stabilit rapid ori poate au continuat dintr-o vreme și în forme în care orice scenariu nu ar fi altfel caracterizabil decât ca fiind unul vag. Contactele cu mănăstirile de la sud și est de Carpați se dovedesc nu numai prin îndoielnica implicare a Sfântului Nicodim de la Tismana în "Țara ungurească". Foarte interesante sunt privilegiile acordate Voditei de către Sigismund de Luxemburg și Ioan de Hunedoara. Călugării slujiseră pe cei doi "cu dreptate și credință" și, ca urmare, dobândiseră dreptul la liberă circulație în Transilvania și vecinătățile ei, fără a fi vătămați ori supărați în legea lor[28]. Afară de afluirea relativ târzie a călugărilor moldoveni către Vad, cândva în secolul al XV-lea (dacă datările sunt corecte !),

[28] *DRH.D.* I, nr.276, p.384-387.

ieromonahul Simion de la Neamț vizitase mănăstirea Plosca din Hunedoara[29]. Urmează apoi marele capitol al peregrinărilor călugărilor zugravi și constructori. Realizările datate în secolul al XV-lea, relevă mai ales mișcarea celor dintâi. Dar așa cum sugerează prezența Sfântului Nicodim de la Tismana, în "Țara Ungurească", Hațegul, Hunedoara, Banatul și Zarandul primeau încă infuzii de învățături sârbești, în prelungirea unora, cu siguranță mai vechi, bulgare și bizantine. Maramureșul, după opinia lui P.P.Panaitescu, a stat o vreme sub dependența focarelor culturale galițiene[30]. Din păcate, nu avem nici cele mai mici indicii pentru a demonstra întreținerea unei producții de obiecte bisericești tipice (ortodoxe) ori comercializarea lor dinspre ateliere producătoare. Fenomenul nu este însă specific pentru mănăstirile ori ortodocșii din Transilvania, căci, nici peste munți, asemenea comerț cu obiecte de cult nu este atestat, cel puțin până în prezent, în forme mai semnificative.

Dacă avem în vedere constatarea potrivit căreia, înaintea secolului al XVI-lea s-au folosit în Transilvania doar texte slavone de sorginte și uz prioritar mănăstiresc[31], atunci ar trebui să acredităm mănăstirile acelor vremuri, cu un rol mult mai important decât s-ar întrevedea la suprafață. Dar și acum, cu acest prilej, sugestiile ipotetice trebuie să primească praguri foarte serioase, căci, pe baza unor elemente atât de restrânse, nu am putea nici mări la nesfârșit indiciile, nici tabloul general nu ar trebui să fie întrevăzut prea viu colorat.

---

[29] N.Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*. II. București, 1906, p.121.

[30] *Începuturile scrisului în limba română*, în *Studii și materiale de istorie medie*, 4, 1960, p.149.

[31] R.Constantinescu, *Le missel serbe en Roumanie au Moyen Age*, în vol. *Actele simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno-iugoslave*. București, 1979, p.92.

În ceea ce privește bisericile parohiale, rosturile lor par să fie foarte diferențiate. Există sate cu biserici, dar fără preoți, altele în care există mai mulți preoți. O mare diferență desparte preoțimea din districtele românești și aceea din satele iobăgite. În primul caz, preoții fac parte foarte des din familiile stăpânitoare locale[32] și tot ceea ce există în jurul lor se conexează intim la implicarea culturală a stării din care fac parte. Natural, implicațiile lor în cultură sunt cu totul altele decât ale bisericilor modeste.

Cu aceasta încă posibilitățile nu sunt epuizate.

Pentru o categorie specială de români, focarele de cultură s-au suprapus centrelor catolice. Datorită specificului informației documentar scrise, pe care o avem la îndemână, aceste focare culturale sunt mai bine cunoscute, iar frecventarea lor de către români este mai ușor documentabilă. Pe unii îi vom întâlni lângă Alba Iulia. După cum se cunoaște foarte bine, Alba Iulia a fost, până cu puțin după mijlocul secolului al XVI-lea, centrul virtual al spiritualității catolice transilvane, cu tot ceea ce implica acest statut. Instituțional, activitatea urbei a gravitat în jurul episcopiei și a capitlului. Implantarea centrului de la Alba Iulia în ambianța geografică populată atât de intens de către români, a presupus raporturi obligatorii. Multă vreme însă, ele s-au turnat în forme care sunt caracterizabile ca unilateral active. Înțelegem acest lucru prin poziția deținută de către cele două instituții bisericești, de stăpâne al unor sate și iobagi români, ca și aceea de focare ale prozelitismului apusean. Românii se aflau acolo, în interiorul lor, de mai multă vreme. Dar, numai datorită șansei, știm că magistrul Nicolae, cleric al corului, pe la sfârșitul secolului al XIV-lea, aparținea cunoscutei familii nobiliare românești de la Mîtnic[33]. Din preajma mijlocului secolului al XV-lea, schimbările care se percep în întregimea societății transilvane, nu se lasă nesemnalate

[32] Vezi și Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.65-66.
[33] Pesty Fr., *Krassó*. III, p.229-230.

nici în dreptul acelui loc. Un șir întreg de capitulari dau dovadă că posedă o suspectă "specializare" pentru problematica românească a districtului Hațeg. Afirmația este argumentabilă prin prezența repetată a unor preoți, cum ar fi Dumitru (1444, 1446-1447), Gheorghe (1440, 1451, 1457-1458), Ștefan (1444, 1447) și Blasiu (1457-1458), prezență care a fost urmată de încălcarea procedurilor clasice de acțiune a capitlului, statuate cu mult timp în urmă, în favoarea realităților locale (introducerile în stăpânire nu au fost făcute individual și la fața locului, ci colectiv, în adunări districtuale) și, desigur, nu în ultimul rând, modalitatea foarte corectă de grafiere a onomasticii românești. Alți români vor avea raporturi ocazionale cu forurile catolice, dar, aflate în prelungirea tuturor celorlalte, ale tuturor laicilor din provincie. Destul de curioasă a fost, de pildă, poziția lui Ioan *kenezius de Byzere*, trimis de capitlul din Alba Iulia pentru o pricină legată de stăpânirile celor din Lupșa, la 1437[34]. În aceeași conjunctură, fiul olteanului Arca și al Neacșăi de Densuș, își va petrece parte din copilărie și tinerețea la curtea episcopală de la Alba Iulia. Destinat unei cariere ecleziastice, la care a renunțat abia după decesul fratelui său mai mare, el a rămas, până la moarte, pentru unul dintre episcopii locului, *amicus noster carissimus*[35].

Alții, mai mulți, și ei catolici, dar anonimi, vor intra ucenici în cancelariile lui Ioan de Hunedoara, ale capitlului din Arad ori ale conventelor din Cluj-Mănăștur, Lelesz (Slovacia) etc. În Maramureș, investigații viitoare ar trebui să ne indice dacă nu s-au petrecut fenomene asemănătoare cu acelea semnalate pentru capitlul din Alba Iulia, și în capitlul din Lelesz, locul de adeverire cel mai frecvent în acele părți. Ilie, fiul răposatului Cîndea de

---

[34] I.Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*, Iași, 10-12, nr.1, 1934-1936, p.33.

[35] Adrian A.Rusu, Ioan A.Pop, *Familia nobiliară românească Arca din Țara Hațegului (sfîrșitul sec.XV-începutul sec.XVI)*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p.219.

Călata, este un *procurator* venit în fața conventului din Cluj-Mănăștur, la 1461[36]. Și în aceste puncte, modalitatea prin care își vor face simțită prezența românii din instituțiile bisericii catolice va fi aceea a felului în care vor transcrie sau reda onomastica și toponomastica românească în documentele latine.

Câțiva vor ajunge și mai departe. Un Ioan Vlahul de Beiuș (?) a fost notat student la Viena în 1424, un fiu al Ciulei Hațegului, Ștefan, fiul lui Toma, era prezent, în 1445, în Cracovia universitară, un Paul Raducz din Sighet era universitar la Viena, tot în 1445[37]. Nici drumurile italiene nu par să fi fost străine românilor. Un grup care frecventa asiduu cetatea Romei, dovedea efectele pe care școlile latine ale Renașterii le produceau asupra lor[38]. În locurile pomenite, cultura avea dimensiunile Europei catolice.

Dacă este să apreciem cantitativ aceste elemente culturale, atunci, procentele de luat în considerație nu sunt foarte importante. Un reper relativ, de folosit spre comparație, este numărul în care românii laici au intrat în funcții oficiale. Odată resorbiți în structurile instituțiilor ecleziastice ori ale administrației laice, la nivele mici și medii, românii catolici nu mai au individualitatea etnică care să-i facă remarcați. Acolo ei au fost, ca și confrații lor religionari din alte etnii, supuși la presiunea tăvălugului depersonalizant al instituțiilor bisericii și statului. Chiar dacă ar fi fost altfel, nimeni nu poate face vreo demonstrație convingătoare în acest sens.

---

[36] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.369, nr.694.

[37] N.Drăganu, *Cei dintâi studenți români ardeleni la universitățile apusene*, în *Anuarul Inst.Ist.Națională Cluj*. 4, 1926-1927, p.421; Tonk S., *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. București, 1979, p.253, 330, nr.938 și 2214.

[38] I.Gheție, *O știre din 1453 a lui Flavio Biondo și începuturile scrierii românești cu litere latine*, în vol. *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*. București, 1974, p.21-22.

*

Realizările mărunte. Pentru a înțelege foarte exact dimensiunile culturii, ar trebui să facem, cel puțin câteva observații asupra felului cum arăta acea cultură populară, considerată obsedant bază de plecare ori substitut pentru toate lacunele culturale de alt tip. Folosim ca punct de plecare un text deja destul de vechi, dar care și-a păstrat nealterată valoarea generală. El aparține lui Nicolae Iorga: "Când se vorbește ... de îmbrăcăminte și locuință, trebuie să se înțeleagă acea îmbrăcăminte și acea locuință care se preschimbă în urma jocurilor înrâuririlor străine. Deci sunt numai ale domnilor, boierilor, negustorilor mai bogați și clericilor mai înalți. Clasa numeroasă..., a țăranilor, aceea a păstrat în multe părți până astăzi [1921, *n.n.*] vechiul său port și vechiul meșteșug de clădire, pe care singură și le face. În îmbrăcăminte, căciula, minteanul, sumanul, zeghea, cojocul, ițarii, bernevecii țăranului sunt aceiași astăzi ca pe vremea lui Basarab și a lui Bogdan, întemeietorii..." Și mai departe: "Portul și clădirea au evoluat, ajungând din vreme în vreme la înfățișări cu totul deosebite de acelea de la care se plecase..."[39] Concluzia este limpede: există un dat gregar, puțin mobil, peste care se suprapune mereu altceva, cu istorie totdeauna înnoită. Disocierea celor două planuri nefăcându-se, ieșim din realitatea istorică.

În planul culturii materiale, necunoașterea noastră asupra secolelor evului mediu a fost ades și foarte greșit suplinită prin transferuri etnografice. Cu acestea avem mereu a ne confrunta la aproape toate capitolele care privesc istoria vieții și spiritualității românești transilvane. Or, aceste din urmă transferuri etnografice posedau forme închegate și înregistrate în secolele XVIII-XIX, *sub puternica înrâurire a culturii materiale orășenești și preindustriale* ! Din tot ce s-a socotit a fi peren, ar fi de bănuit

[39] *Istoria românilor în chipuri și icoane*. București, 1992, p.82-83.

doar translația, în termeni lungi, a unor motive ornamentale din arta cioplitului în lemn, a foarte puține elemente din tehnica de împodobire a țesăturilor, și încă și mai puține din decorația olăritului.

Arheologii medieviști constată pas cu pas că nu există vreo particularizare etnică în cultura materială, la nici un nivel social. Nu i se poate cere nimănui să spună, nici măcar cu aproximație, dacă dintr-un anume vas a mâncat ori cu o anume sculă a lucrat, un român, un ungur, un sas ori un țigan. Și această problematică de paternitate este o moștenire mult mai veche, depășind chiar evul mediu. Istoria termenilor lingvistici de identificare a unor obiecte trădează doar unele priorități, transferuri și împrumuturi. Există o întinsă arie de cultură materială europeană, pe care o aflăm pas cu pas și zi de zi mai bine, pe măsura în care, aceeași arheologie medievală, își înmulțește descoperirile. Spre părțile noastre, această cultură materială are numai forme periferice, nu și deosebiri fundamentale de conținut.

Textilele populare sunt confecționate cu fir destul de gros, din cânepă și lână, care nu se pretează la o bogăție subtilă și măruntă de ornamente. Alexandru Alexianu nu găsește pentru Transilvania decât un singur portret de țăran (român ?) medieval, pictat la biserica catolică a Mălîncravului. Vorbind despre împodobirea straielor țărănești, strecoară însă afirmațiile că ele "se vor înflori mai târziu", iar documentele "lipsesc aproape cu desăvârșire". Îndrăznește încă să vorbească și despre *flenderițe*, "piese vestimentare uzate ale locuitorilor din târguri și cetăți" primite, cine știe cum, de către țărani[40]. La țărani sunt multe hainele de piele și blană. Acoperirea capului cu o parte a mantiei ori cu scufii, reprezentată de iconografie, nu se mai întâlnește decât rar în realitatea etnografică, ca o bună dovadă directă că și țăranii ori oamenii simpli și-au schimbat, de-a lungul vremii,

[40] Al.Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*. I. București, 1987, p.83.

portul. Accesorii metalice (copci, catarame, nasturi) nu se întâlnesc; nici măcar din os. Mai rămâne să presupunem că, cel puțin o parte dintre numitele accesorii, erau de lemn (strunjite). Toate imaginile din codice ori, după mijlocul veacului, cele din incunabule, nu indică, în toată Europa, decorația costumului clasei țărănești. Culoarea și ornamentele sunt privite chiar ca atribute de stare privilegiată, pornindu-se inițial de la realitatea că, datorită prețurilor muncii ori a materialelor folosite, nu sunt accesibile decât celor bogați. Este suficient să-i privim pe puținii ctitori pictați în bisericile de la începutul secolului al XV-lea, pentru a ne convinge că vestimentația lor nu păstra vreo amprentă artistică foarte deosebitoare. S-ar putea obiecta că peste jumătate de secol situația era deja diferită, datorită acelorași acumulări de avere, pe care trebuie să le avem în vedere. Dar, oricum, în afara posibilității achiziționării unor stofe mai scumpe, problema transferurilor de podoabe cusute, așa cum apar ele în arta populară a secolelor XVIII-XIX, este extrem de riscantă, căci nu se poate cu nimic dovedi. Costumul occidental se impune drept principal model, nu numai în Transilvania. Deja ctitorii de la Crișcior, Ribița ori Streisîngeorgiu poartă o "rochie-jupă", încinsă la brâu cu o centură lungă de piele, peste umeri sunt puse zeghe, prinse cu câte o agrafă sub bărbie, la fel ca în Polonia, Ungaria ori la sud și est de Carpați[41]. Alături de hainele strânse pe corp, aceste veșminte vor rămâne neconcurate de alte mode până în secolul al XVI-lea.

Exemplul ceramicii l-am folosit deja. Barbu Slătineanu credea inițial că românii au fost principalii furnizori de ceramică comună, pentru toți ceilalți locuitori ai Transilvaniei, anterior secolului al XVII-lea[42]. Deja Coriolan Petranu se îndoia că acesta ar fi un adevăr[43]. Ulterior, opiniile s-au restrâns doar la o ceramică

[41] *Ibidem*, p.57, 93-94, 96.
[42] *Ceramica românească*. București, 1938, p.87-90, 116-151.
[43] *Ars Transsilvaniae*. Sibiu, 1944, p.290.

neagră și una roșie, în care există forme stabilizate, de o foarte largă circulație[44]. Ceramica trece prin metamorfoze volumetrice extrem de lente (profilatura buzei oalelor), împreună cu la fel de lenta asimilare a ceramicii cenușii (inițial adusă dinspre Europa centrală de așa-numiții *hospites*, în secolul al XIV-lea) ori arsă la roșu (probabil prin intermediul atelierelor orășenești săsești). Ceramica smălțuită are, într-adevăr, o sorginte depărtată, bizantină, dar, în secolul al XV-lea, afluxul tehnologic purtător al acestei tehnici decorative venea, în egală măsură, și dinspre Occident. În rest, nimic de remarcat, din punct de vedere artistic, în dreptul ceramicii: nici o decorație ori subtilitate de formă. Dacă mai întâlnim vase cu forme ciudate, de pildă cu gura hexalobată, atunci putem fi foarte siguri că este vorba despre accidente, provenite din importuri ori din imitarea vaselor din alte materiale. Până târziu, în secolul al XVII-lea, vasele de lemn se folosesc intens în toate mediile sociale. Încă există mari dificultăți pentru datarea strictă a ceramicii în secolul al XV-lea. Se vorbește mai prudent, despre o ceramică comună secolelor XV-XVI. În astfel de condiții mai poate fi vorba despre vreo rafinată tradiție antică, romanică, ori despre vreun specific etnic ?

Ceramica ornamentală are unele particularități. Cea pentru decorul clădirilor, bine reprezentată, prin descoperiri și publicări, în Moldova și Țara Românească, este prezentă și în Transilvania, însă nu în dreptul unor monumente care pot fi socotite românești. Așa se face că descoperirile de discuri ornamentale, smălțuite ori nu, sunt legate, până în prezent cel puțin, de mediul german (Hărman, Feldioara), vecinătățile sale (Făgăraș) și, eventual, cel al rezidenței episcopale de la Alba Iulia. Faptul că apar încă și la Gladna Română, într-o mică reședință

---

[44] V.Butură, *Etnografia poporului român. Cultura materială*. Cluj-Napoca, 1978, p.381-386.

care a aparținut unor feudali români[45], indică o extensiune lărgită, dar în nici un caz specifică. Cahlele sunt toate de factură occidentală, căci în sudul bizantin și în arealul mediteranean, nu era nevoie de sisteme de încălzire cu asemenea performanțe. Unii dintre istorici le mai confundă cu plăcile decorative pentru pereți, care pot fi și de sorginte orientală, dar prezente la noi oricum mai târziu de secolul al XV-lea. În secolul al XV-lea, cahlele se extind treptat în întregul mediu nobiliar. Deja, în secolul al XIV-lea, Bogdăneștii de la Cuhea, avuseseră o sobă din cahle simple, fără ornamente figurate, de tipul celor care circulau în acea vreme[46]. Un foarte bun exemplu, poate singurul, deocamdată, pentru secolul al XV-lea, este ilustrat de prezența așa-numitei cahle cu cavaler în turnir, în cetatea Mălăiești, a familiei nobiliare românești Sărăcin, din Sălașu de Sus. Datarea ei aparține deja jumătății a doua a secolului al XV-lea. Prototipurile, create de un meșter german ori helvet, adus la curtea regală de la Buda, au fost reluate și copiate de mai multe ori, dar mai puțin reușit ori cu adaosuri, coborând pe scara socială, până la nobilii români din Mălăiești[47]. La Mălăiești, cahla prototip a primit o dezvoltare specifică, neîntâlnită la alte exemplare până acum descoperite. Acest lucru ne îndeamnă să considerăm că meșteșugul dobândise experiența și extinderea care să-i permită particularități zonale foarte evidente. Elementele noi, un unicorn și un cap de turc, aparțin aceluiași indefinit mediu cultural. Cercetările în acest domeniu sunt abia la început, dar suntem convinși că dezvoltate, vor reprezenta poate unele dintre cele mai fertile direcții de

---

[45] Pentru discurile ornamentale din Transilvania, vezi Adrian A.Rusu, *Cahle din Transilvania (I)*, în *Ziridava*, XIX-XX, 1996, p.144.

[46] R.Popa, *O sobă cu cahle oală din secolul XIV la Cuhea Maramureș*, în *SCIV*, 24, nr.4, 1973, p.671-679.

[47] V.Eskenasy, Adrian A.Rusu, *Cahlele cu cavaler în turnir din cetatea cnezială de la Mălăiești (jud.Hunedoara)*, în *Sargetia*, XV, 1981, p.111-116.

cunoaștere artistică a secolului, ca și a celor următoare de altfel. În mediul țărănesc cahlele ajung abia în secolul următor și tot numai din același veac avem cahle cu inscripții chirilice, în jurul Brașovului.

De la baza de plecare schițată mai sus, diferențele culturale ale mediilor sociale cresc la capitolul artelor minore. Se investește în bijuterii, accesorii vestimentare, de tipul aplicilor, în ornamente pentru arme și cai, mici obiecte de cult de uz personal, în încă destul de puțin în veselă de altă factură decât ceramică și în podoaba locuințelor. Acestea distonează de acelea ale stărilor inferioare, nu neapărat prin calitatea obiectelor, cât mai mult prin numărul lor. Sunt și excepții pe care documentele uneori le notează, prețuindu-le valoarea pecuniară. La 1394, Mirislav Pop se judeca pentru un *baltheum ut dicitur partaew*, care valora impresionanta sumă de 26 de florini[48]. Tot despre o cingătoare de valoare (11 florini de aur), este vorba la 1449, în posesia voievodului român Petru de Cizer[49]. Una mai ieftină, în valoare de numai șapte florini, fusese împrumutată, de către stăpânul nobil, înainte de 1490, unui iobag din Mal (Banat)[50]. Soția lui Danciu din Bedeu avusese, la 1436, o haină cu nasturi de argint[51]. În 1431, la o nuntă din Săpînța, valoarea banilor, giuvaerurilor (*clenodia*) și argintăriei s-a ridicat la 400 de florini de aur[52]. Chiar dacă am cita aici frumoasele giuvaeruri și veșminte aflate la 1512, în zestrea Ancăi Sărăcin de Sălașu de Sus[53], dintr-una din rezidențele Cîndeștilor de la Colți, sau altele asemenea, cu vase de metal prețios, bijuterii și accesorii vestimentare jefuite la 1511, în

---

[48] I.Mihályi, *Diplome*, p.81, nr.49.
[49] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.369, nr.694.
[50] Pesty Fr., *A szörényi bánság*. III, p.99-100.
[51] I.Mihályi, *Diplome*, p.304, nr.176.
[52] *Ibidem*, p.261, nr.151.
[53] Doc. publicat în *EM*, 24, 1907, p.129-130.

Fărcădinu de Sus, trebuie să avem deja în vedere că nu ne găsim tocmai într-o vreme similară cu aceea de la mijlocul veacului, ci cu una în care s-a reușit, între timp, să se mai acumuleze. Înfățișarea bunurilor de la Fărcădin merită a fi puțin mai mult detaliată: o cupă aurită, două patere diferite de argint, patru cingători de argint aurit, o cununiță sau bentiță (*serta*) de fată, decorată cu pietre, câteva agrafe (*fibulas*) de argint aurit, desprinse din două alte cununițe, cinci inele de aur, unul parțial de aur, șase linguri de argint, o cutie (*conservatorum pennaris*) de argint aurit, doi cercei (?) de fată[54]. Lipsa de precizIune a documentelor ne pune și în fața unor descrieri de dulapuri și lăzi (*scriniis et ladulis*) în care, alături de prețioasele documente privilegiale, se păstra și argintărie (*argenteria*). Cazul citat mai sus aparține familiei nobiliare românești din Lupșa, jefuită de târgoveții din Baia de Arieș, la 1486[55]. Piesele nu sunt însă numeroase, nici de o mare diversitate. După lectura documentelor, ne dăm seama că podoabele cele mai folosite sunt inelele, cingătorile, bentițele. Nici cercetarea necropolelor nu scoate la iveală multe alte lucruri, cum ar fi de pildă șiraguri, pandantive ori cercei. Este adevărat, metalul prețios nu este înhumat cu defuncții decât foarte rar, iar tezaurele nu sunt nici ele prea numeroase.

Până în prezent cel puțin, nu s-au identificat, nici măcar la nivelul țărilor române de peste Carpați, mici ateliere care să producă podoabe ori accesorii specifice românilor. Dimpotrivă, există o "modă" a timpurilor, generalizată pe o arie geografică foarte largă, care, din nou, are particularități proprii stărilor, nu grupurilor etnice. Există o componentă balcanică, din vechea arie de cultură a Bizanțului, și o alta central-europeană, transmisă prin Ungaria și Polonia. Zona de interferare din Transilvania nu este deloc clară, în lipsa unor cercetări serioase. În 1511 se mai

[54] Arh.Naț.Magh. Dl.30.532.
[55] Entz G., *Erdély épitészete...*, p.365.

folosește identificarea unor podoabe de cap ca fiind *more walachorum* ori destinate *puellarum walachorum*[56]. La 1536 apar și lucrări de curelărie românești[57]. Este foarte greu de apreciat ce însemna acest lucru sau dacă ele existau, astfel identificabile, și cu 50 de ani mai devreme. Nu ni s-au transmis piesele despre care era vorba. Din acest motiv am putea să ne imaginăm despre ele multe lucruri, inclusiv ca fiind marcarea lingvistică a unor importuri venite din Țara Românească vecină, căci astfel de piese, cu o identitate de asemenea tip, nu sunt încă semnalate, pe câte știm noi, în alte părți ale Transilvaniei decât în Hațeg ori în Țara Bîrsei.

Și nobilii români se făceau recunoscuți prin caii de călărie și, mai ales, prin purtarea spadei. Arma din urmă se generalizează destul de bine în secolul al XV-lea, cu atât mai mult cu cât producția atelierelor locale o îngăduia, spre deosebire de secolul precedent. În 1444, nobilii români Nan Pop de Giulești și Ștefan Pank de Crăciunești, erau înarmați cu astfel de arme, alături de scuturi și lănci[58].

Puțin diferită ar fi problema obiectelor de cult, ornamentate cu aur și argint, *more greco* - deci nu neapărat românești, ci ortodoxe, - aflate tot în lăzile Ancăi Sărăcin, piese care, în mod normal, au fost achiziționate într-o vreme când familia ei avea încă sensibilități puternice față de o simbolistică artistică ortodoxă. Relicvariile au fost, se pare, destul de obișnuite. Știm, de pildă, că ele trebuie să fi existat "în biserica mare a [Caran]Sebeșului" (*diversorum reliquarium*), unde se păstrau moaște de sfinți pe care românii bănățeni jurau la procese[59]. Dacă privim lucrurile prin prisma celor întâmplate în

[56] Arh.Naț.Magh. Dl.30.532.
[57] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. IX. Brașov, 1999, p.161-162.
[58] I. Mihályi, *Diplome*, p.329-330.
[59] Pesty Fr., *A szörényi bánság*. III, p.32-33.

secolele următoare, asemenea obiecte au ajuns să fie confecționate, la o scară însemnată, de către aurarii și argintarii (catolici) orașelor, la comanda specială a feudalității laice ortodoxe și a instituțiilor patronate de către ea.

*

Arhitectura. În general, în evul mediu, construcția unei biserici nu era socotită neapărat o acțiune culturală și artistică. Ea era, primordial, o faptă religioasă și socială. Această valență, strict utilitaristă, era proprie mai cu seamă bisericilor care erau construite de către oameni mai puțin înzestrați material, în locuri fără prea mari rosturi sociale ori politice (sate, mici târguri).

Intenția noastră este aceea de a nu mai opera exclusiv cu termenul de biserici "ortodoxe"[60]. O astfel de ultimă identitate ar trebui să nu excludă de la început nici aprecieri făcute la realitatea bisericilor sârbești, prezente fie în sudul regatului, fie construite tot mai mult, de către emigrația sârbească din același secol al XV-lea, la fel cum nici pe cele rutene, la fel de prezente, spre nordul regatului Ungariei. Ambele comunități au avut, prin poziționarea lor geografică, tangențe serioase cu populația românească. Mai mult decât atât, ele au format împreună un conglomerat masiv grupat în estul regatului. Este nevoie să menționăm că la 1456, mănăstirea ctitorită în Perii Maramureșului, de către nobilii Balc și Drag, urmașii lui Dragoș, primul "descălecător" al Moldovei, era deja un *claustrum Ruthenorum*[61]. În anul 1418, în două sate stăpânite de Dolheni, apar câte două biserici de lemn. Documentele le identifică prin faptul că una era a creștinilor

[60] Din acest moment folosim, în mare parte, paginile pe care le-am publicat sub titlul *Bisericile românești din Transilvania și Ungaria în secolul al XV-lea*, în *Medievalia Transsilvanica*. Satu Mare, 1, nr.1, 1998, p.11-28.

[61] I. Mihály, *Diplome*, p.377.

(*Christianorum*), alta a rutenilor (*Ruthenorum*)[62]. Unde pot fi plasați românii în această clasificare ? O astfel de privire, general ortodoxă, asupra realităților medievale din regatul medieval maghiar, a fost abandonată destul de repede în favoarea delimitărilor etnice. Nu putem aprecia cât de corectă a fost ori mai este încă această viziune, dar, cunoașterea evoluțiilor din interiorul marilor comunități religioase, definite în raport cu Roma ori Constantinopolul, ne îndeamnă să considerăm că, totdeauna, biserica a pus pe plan secund etnicitatea. Nu era, în fapt, singura instituție, autoritate de alt tip ori simplă conștiință, care vedea astfel lucrurile. Dacă folosim însă termenul de "românești", atunci nu vom putea exclude nici comunitățile etnic aparținătoare, dar care au făcut parte din biserica catolică. Căci, la urma urmei, ar trebui să ne decidem ce este mai important de urmărit, realizările unor comunități etnice ori cele ale unor comunități confesionale ? Din punctul de vedere al cercetărilor de medievistică, termenii nu sunt încă suficient de nuanțați, căci toți se redefinesc, uneori esențial, la nivel microzonal.

Foarte actuale, sunt clasificările care sunt date de către destinul mănăstiresc, parohial ori privat (nobiliar) al lăcașurilor de cult. În ceea ce privește primele, mănăstirile adică, informația noastră este extrem de săracă. Atestările directe de mănăstiri românești lipsesc consecvent, nu numai pentru secolul al XV-lea, ori înaintea lui, dar și cele care trăiesc în timpuri mai noi sunt la fel de puțin înserate în informația scrisă oficială, respectiv aceea care s-a conservat, cât de cât, în arhive. Așa cum am demonstrat, în alt loc, cu privire la Hațeg[63], mănăstiri existau, și, adesea, arhitectura lor era particulară în raport cu alte biserici, destinate pentru mireni. Dar, aceste din urmă particularități nu sunt prezente mereu, *în aceleași forme*, drept pentru care monumentele nu ar fi fost puse pe seama unor mănăstiri, numai dacă nu ar fi

---

[62] *Ibidem*, p.223.

[63] Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.94-96.

existat și alte elemente, posibil nearhitectonice, care să sprijine utilitatea mănăstirească a clădirilor. Avem apoi cazuri de biserici care, din punct de vedere planimetric, nu au nici un fel de particularități deosebitoare, dar pe care pisaniile interioare le proclamă totuși mănăstiri (Crișcior, Streisîngeorgiu[64]). Un caz din Maramureș, semnalat la 1456, vorbește despre *duorum monasteriorum seu ecclesiarum* între satele Sărăsău, Săpînța ori Peri[65]. Ca urmare am putea admite că destinația lor era oscilantă ori confuză, atât pentru comunitatea românească, dar și pentru aceea a cancelariilor oficiale.

În legătură cu raportul dintre biserica parohială și cea particulară, cunoscută îndeobște, cel puțin în ambianța catolică, sub numele de capelă, lucrurile sunt, de asemenea, complicate. Complicate pentru lumea românească medievală, ortodoxă, căci, ca și în cazul mănăstirilor, structurile de stat, catolice, nu se implicau nici în stabilirea unor delimitări juridice clare, nici în încurajarea ori stimularea lor în vreun fel oarecare. Ca urmare, din punct de vedere existențial, bisericile românești au fost mereu niște întreprinderi particulare, neoficiale, care nu se raportau la un statut juridic precizat și obligatoriu. Ele se puteau naște pe două căi fundamentale, prin ctitoria unor feudali ortodocși ori prin contribuția financiară a unor nobili catolici, pentru folosința țăranilor lor, ortodocși. Prima situație dă de înțeles că ar putea fi vorba despre capele, sau cum le-a denumit Radu Popa, biserici de curte[66]. Rezervele noastre la acest ultim termen, util și uzual în mediul catolic, dar transferat și bisericilor românești, se bazau pe faptul că nicăieri nu se constată un exclusivism de *folosire* al bisericilor construite de către feudalii români, nici nu avem de-a

[64] Discuția despre ele, vezi la Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.94-95.

[65] I. Mihály, *Diplome*, p.393-394.

[66] Afirmat în *Cetățile din Țara Hațegului*, în *BMI*, XLI, 1972, passim.

face cu asocierea strânsă a acestor biserici cu reședințele laice[67]. De multe ori ele există *aproape* de curți, dar nu *în* ele. Or, criteriul fundamental al definirii unei "biserici (capele) de curte" mi se pare a fi tocmai plasarea ei într-o relație constructivă intimă cu rezidența nobiliară.

Dacă privim comparativ situațiile din Transilvania voievodală și Ungaria, cu acelea din Țara Românească și Moldova, vom constata că, cel puțin la nivelul secolului al XV-lea, românii din interiorul arcului carpatic aveau mai multe biserici parohiale decât semenii lor din cealaltă parte a Carpaților. Comparația este utilă și între Hațeg și Făgăraș. Cel din urmă, evident stând sub înrâurirea Țării Românești, nu ne-a lăsat moștenire decât două biserici de piatră din și dinainte de secolul al XV-lea. Este foarte limpede că acest număr sporit de biserici din Hațeg nu a depins de prezența ori absența unor structuri ierarhice ecleziastice, care să le stimuleze proliferarea, ci numai de mai harnica inițiativă a laicilor, integrată unui anume nivel de progres social, evident diferit pe ambele versante ale Carpaților. Deja analizele ne-au pus la dispoziție cunoașterea realităților ecleziastice din două regiuni cu autonomii românești puternice: Maramureșul și Hațegul. În primul caz, s-a constatat că ceea ce au construit în piatră feudalii români (Cuhea-Bogdan-Vodă, Giulești, Sărăsău) seamănă planimetric cu tot ceea ce s-a construit în comitatul Maramureșului, de către coloniștii catolici (Hust, Cîmpulung pe Tisa)[68]. Unele dintre aceste biserici au avut, de la început, sacristii. În Hațeg, după ce au existat, într-adevăr, și tentative de introducere a unei arhitecturi de tradiție bizantină, mai vechi, deja din secolul al XIV-lea, există o arhitectură simplă, în acord perfect cu toate realizările de biserici din ambianța

[67] Vezi Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici*, p.142.

[68] R.Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*. Ediția a II-a. București, 1997, p.212.

goticului[69]. În lumina descoperirilor arheologice de ultimul timp, și Banatul poseda, încă din secolul al XIV-lea, o arhitectură ecleziastică cu altare rectangulare, tipul cel mai simplu de biserică, moștenit din arta romanică. Bisericile românești de la Cîrnecea și Reșița-Ogășele, se deosebesc de cea de la Remetea (Berzovia) (catolică), doar prin lipsa sacristiei. De aici, ar rezulta o concluzie care trebuie obligatoriu însușită la nivel general, anume cât de hazardată ar fi pretenția de a desemna, cu mare exactitate, ritul unei biserici după simplul criteriu al arhitecturii sale. Mai decurge încă o observație interesantă; suntem nevoiți a vedea că modelele instituționale și constructive ale acestor lăcașuri par a sta mai curând în legătură cu lumea catolică, decât cu cea ortodoxă.

Să ne apropiem, în continuare, de acele biserici ale secolului XV. Cele de piatră sunt concentrate îndeosebi în Maramureș, Hunedoara și Banat. Deși mai puțin aglomerate, bisericile de piatră ale românilor înconjoară Munții Apuseni. Le întâlnim și în Făgăraș. Dar, este o greșeală să ne imaginăm că în restul teritoriul Transilvaniei a existat o restricționare, cauzată, după unele păreri, de interdicția de construcție cu acest material. Se invocă uneori, hotărâri explicite, ale bisericii catolice din regat, luate în acest sens, către sfârșitul secolului al XIII-lea (1279)[70]. Dar, dincolo de acel moment, nimeni nu a mai fost în măsură să urmărească, concret, cum a fost dusă la îndeplinire acea hotărâre sinodală locală. Posibilitatea listării bisericilor românești de zid indică tocmai faptul că nu a funcționat nici o restricționare cu

[69] Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici*, p.150.

[70] M.Păcurariu, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până la 1918*. Cluj-Napoca, 1992, p.84. Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciadă și Imperiul mongol*. București, 1993, p.162-163. Hotărârea urmărea *toate bisericile*, dar și interzicerea *totală* a cultului ortodox. Evident, niciuna din acestea nu s-au transpus în viață.

adevărat serioasă. Ori dacă deciziile prohibitive au funcționat într-adevăr, au fost ele, de fiecare dată, eludate de către constructori ? A fost vorba, înainte de toate, despre reflexul social al arhitecturii, în așa fel încât acolo unde au existat elite ceva mai răsărite, au apărut, *ca o regulă generală*, și biserici de piatră.

Forma acestor biserici de piatră este descurajant de simplă. Ea a conservat îndeosebi planimetriile, câteodată elevația boltită a altarelor sau a clopotnițelor, profilaturi de uși și ferestre. La nivelul datelor, prea generale, pe care le deținem în prezent, constatăm că această arhitectură de piatră evoluează imperceptibil și nu face corp aparte de arhitectura ecleziastică a tuturor mediilor sociale modeste. Vom vedea îndată ce consecințe a avut și are observația ultimă.

Trebuie să facem câteva remarci asupra datărilor operate la multe biserici de piatră ale românilor din Transilvania. O mică investigație ne convinge că dacă nu este vorba despre vreo perioadă istorică mai veche (secolul al XIV-lea ori ante), atunci, datările se grupează predilect către începutul secolului al XV-lea ori către sfârșitul său. Cum poate fi explicat acest paradox, aflat în evidentă contradicție cu starea de prosperitate pe care românii au trăit-o în întregimea secolului al XV-lea ? Desigur, fiecare monument are propria sa istorie, intim legată, în primul rând de istoria ctitorilor săi. În picioare sau nu, majoritatea bisericilor pe care le avem în vedere și-au pierdut pisaniile, pomelnicele ori arhivele. În lipsa investigațiilor revelatoare ori în imposibilitatea efectuării lor în absența izvoarelor scrise, cronologiile sunt robite altor elemente. Am atras atenția cu alt prilej asupra relativității datărilor arheologice în condițiile în care biserica se putea plasa pe un alt loc decât acolo unde existase *anterior* cimitirul comunității, iar regruparea cimitirului în jurul ei a fost făcută *după un timp oarecare*. Cazul cel mai concludent îl descoperisem la Ribița, unde, în lipsa pisaniei din deceniul al doilea al secolului al XV-lea, pe baza monedelor din mormintele înconjurătoare, biserica s-ar fi putut data în cel mai fericit caz, doar către mijlocul

aceluiași veac[71]. Suntem convinși că ne apropiem de adevăr dacă admitem că, după proliferarea bisericilor, a trebuit să treacă un timp oarecare ca cimitirele să se asocieze cu ele. Fie că existau în alte locuri, devenite deja tradiționale, în funcție de vechimea și fixarea definitivă a vetrelor satelor, fie că înmormântările se făceau restrâns, pe grupe de familii, pe pământuri personale, absența acestor cimitire trebuie luată, de fiecare dată în calculul menit să stabilească începuturile probabile ale bisericilor. Intră apoi în discuție circulația monetară. Există niște principii generale după care este apreciată ieșirea din uz a unor piese numismatice. Dar, presupunând că mediile românești au avut nu numai o circulație monetară mai lentă, dar și una foarte periferizată, datorită poziționării geografice, încetinirii ori calității mai slabe a relațiilor de schimb, în sfârșit, a stării lor materiale generale mai precare, cum poate oare *o* monedă ori *chiar un grup mic*, să asigure certitudinea datărilor ?

Relativitatea datărilor este însă proprie și istoricilor de artă. Cum nu există elaborate serii precise de profilaturi, cu încadrările cronologice relative ori absolute, rigoarea cronologiilor este mereu contestabilă. Cel mai tipic exemplu l-am putea cita pentru biserica din Colți (Suseni, com. Rîu de Mori), unde datarea a oscilat pe lungimea a două secole[72]. Rezultatul, de o asemenea nemulțumitoare factură, este posibil atât timp cât monumentul nu este înzestrat decât cu elemente decorative foarte sărace, cu încadrări cronologice incerte. Chiar și într-o ambianță artistico-geografică mai generoasă, nu numai din zone mărginașe se poate presupune că acele elemente au pătruns întâmplător ori sunt imitații rusticizate ale unor componente deja ieșite din moda monumentelor mai racordate la pulsul vremurilor. Aflați sub presiunea și obsesia cerinței datărilor cât mai precise, colegii

---

71 Adrian A.Rusu, *Biserica românească de la Ribița (județul Hunedoara)*, în *Rev.Monum.Ist.*, 60, nr.1, 1991, p.5-6.
72 Idem, *Ctitori și biserici...*, p.112.

noștri îndrăznesc deci mult mai mult decât ar fi normal să o facă. În lumina acestor observații, s-ar putea opera încă serioase corective la multe datări până acum luate ca atare, moștenite de la primul investigator, competent sau nu, ori de la vreo autoritate științifică care nu a cunoscut o informație ori metodologii de studiu apărute după exprimarea punctelor sale de vedere. O simplă mențiune documentară ori o interpretare parțială este folosită ca reazem al apariției sau modificărilor artistice.

Orice datare de istoria artei ar merita, poate mult mai mult decât s-a făcut până în prezent, să beneficieze de cunoașterea *mecanismelor* producerii lucrărilor artistice, în raport cu comanda socială, cu statutul meșterilor și cu *media* realizărilor dintr-o epocă dată. Vom sublinia aici doar cât de deficitară este încadrarea istorică a monumentelor. Pentru foarte multe dintre ele, nici nu s-a încercat vreodată descifrarea contextului istoric, prin recursul serios la documente și la geografia socială a ținuturilor. Pentru cât de neașteptate ar putea fi descifrările acestor contexte, dăm cazul bisericii românești din Cicău (jud.Alba), localitate care a aparținut de scaunul secuiesc al Arieșului[73]. Dar nu este singurul exemplu care ar merita reanalizat în mod serios. Să cităm bisericile din Bedeciu, Daia, Galda, Gîrbovița, toate considerate ca aparținând secolului al XV-lea, dar pentru care nu avem nici un fel de argumente serioase pentru a nu le considera preluate de către români mai târziu, din moment ce elementele clare de identitate, ortodoxe ori greco-catolice, provin din secolele mai târzii[74].

Vom mai menționa câteva exemple edificatoare pentru modalitatea de interpretare a arhitecturii românești din

[73] Ultima abordare a bisericii la G.Petrov, *Câteva date privind cercetările arheologice de la biserica românească din Cicău, jud. Alba*, în *ActaMN*, 33/1, 1996, p.425-431.

[74] M.Porumb, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec.XIII-XVIII*. București, 1998, p.37, 98, 131, 135.

Transilvania și vecinătățile ei, care a funcționat la istoricii români, până în prezent. Este vorba, mai întâi, despre biserica Deznei. Arhcologic, s-a constatat acolo că exista o biserică de lemn, probabil din secolul al XIV-lea, înlocuită cu una de piatră, în secolul al XV-lea. Planimetric, este un edificiu cu altar pătrat, fără nici un fel de particularități speciale. Pentru că "se aseamănă" cu bisericile de la Leșnic, Rîu de Mori, Sînpetru etc., pentru că, cel puțin din secolul al XVII-lea (ori chiar după), poseda un iconostas de piatră, în sfârșit, pentru că "*în întreaga Transilvanie* [subl. autoarei], până în pragul veacului nostru, [este vorba] de absența oricărui exemplu de transfer al unei biserici de altă confesiune decât cea ortodoxă, către o comunitate românească *ortodoxă* [subl. autoarei]... biserica din centrul satului Dezna a fost ridicată în consecință de obștea românească ortodoxă, fapt ce explică înrudirea cu teritoriile cneziale amintite mai sus"[75]. Autoarea știa însă că Dezna a fost o rezidență domenială catolică, cu o cetate regală mai întâi, apoi nobiliară (sec.XV-XVI), cu o comunitate catolică aparținătoare de episcopia Agriei, care, adăugăm noi, era plătitoare de dijme aceleiași biserici, și cu lăcașul de cult (obligatoriu) al catolicilor rămas nedescoperit. În aceste condiții, câtă veridicitate poate dobândi argumentația înfățișată ? Aceasta cu atât mai mult, cu cât, așa cum vom vedea în aliniatele de mai jos, în nici un caz nu mai poate fi admisă ideea imposibilității preluării unor biserici catolice de către ortodocșii români. O altă biserică a intrat în istoriografie ca o "biserică românească" datorită interpretărilor istoricilor de artă. Este vorba despre biserica din Săndulești (jud.Cluj). Această apariție este destul de izolată în zona de lângă Turda. Localitatea este menționată încă din anul 1288, în stăpânirea nobililor de Iara[76]. Între anii 1332-

[75] Eugenia Greceanu, *O construcție medievală din familia ctitoriilor cneziale românești (Dezna, jud.Arad)*, în *Ziridava*, XII, 1980, p.186-188.
[76] Jakó Zs., *Erdélyi okmánytár*. I. Budapest, 1997, p.272, nr.434.

1335, de acolo se percepea dijmă papală. La mijlocul secolului al XV-lea, satul a fost stăpânit de mai multe familii nobiliare din vecinătăți despre care nu avem cea mai mică certitudine că ar fi fost românești. Potrivit unor date din secolul al XIX-lea, satul a avut populație mixtă în secolul anterior. În sat existau două biserici, una unitariană, cu reminiscențe romanice, și cea românească[77]. Ctitorii, socotiți "mici nobili români", ai acestei biserici nu sunt detectabili în secolul al XV-lea, iar asocierea făcută cu monumente cu altar închis în ax, din Hunedoara[78], poate fi făcută foarte bine și cu alte monumente, foste catolice, cu exact aceeași planimetrie, nespecifică unui cult anume. Un caz mult mai grav de interpretare istorică a unei biserici este cel de la Caransebeș. Acolo, biserica mănăstirii franciscane a devenit o biserică românească ortodoxă, revendicată ca atare pentru realitățile contemporane[79].

În lumina considerațiilor făcute la începutul acestui subcapitol, pe viitor va trebui să avem în vedere o realitate ca aceea a transferului reciproc al lăcașurilor de cult de la un rit la celălalt. În conjunctura de veșnică opresiune în care erau imaginate bisericile ortodoxe, s-a uitat iarăși să se invoce vreo listă a bisericilor transferate ritului catolic. Dar, cu excepția listei de mănăstiri grecești din Banat, pe care papa le-a dorit preluate de

---

[77] Orbán B., *Torda város és környéke*. II. Budapest, p.317-320.

[78] Ioana Cristache-Panait, M.Daia, *Biserica românească din Săndulești (jud.Cluj)*, în *Rev.Muz. și Monum. Monum.Ist. și de Artă*, nr. 2, 1974, p.86; interpretări preluate de către M.Porumb, în vol. *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*. Cluj-Napoca, 1982, p.84.

[79] Pentru această problematică vezi recenzia lui C.C.Rusu la cartea lui P.Bona, *Biserica medievală din Caransebeș*, în *Arheologia Medievală*, I, 1996, p.204-207. Nu vom detalia aici această problemă, printre altele și pentru că este vorba despre un monument care nu este specific pentru secolul al XV-lea, secol în limitele căruia ne-am propus să ne menținem.

către catolici, după Cruciada a IV-a[80], cazuri din cele invocate sunt dezarmant de puține. Au fost acele biserici metamorfozate, *toate* câte vor fi fost, trecute sub tăcere ? Au aparținut acele cazuri doar unor perioade istorice mai vechi, anterioare secolului al XV-lea ? Dacă ar fi fost astfel, în mod cert s-ar fi auzit deja despre ele. Privind către evoluțiile petrecute mai târziu, în secolul al XVI-lea și al XVII-lea, vom descoperi, - încă cu destulă greutate, dar probabil ceva mai lesne în viitor, - indicate biserici românești care au fost transformate în temple protestante.

Până și realitatea, destul de frecventă, a folosirii unei singure biserici pentru mai multe culte, nu a fost relevată din aceleași scrupule dogmatice ale prezentului. A fost însă o realitate indubitabilă. Dar, la urma urmei, de când a început practicarea acestui procedeu ? Unul dintre cele mai regretabile exemple de ratare a unei cercetări serioase, care să lumineze felul în care dominația politică s-a oglindit în destinul arhitectonic al unor biserici, ar fi, după opinia noastră, Severinul. Cetatea a trecut prin mai multe cuceriri, ungurești și muntene, care s-au repercutat în organizarea bisericească și, în mod obligatoriu, în forma bisericilor. Dar, ce a însemnat această pendulare, nu se reflectă decât prea nesemnificativ în exegeza dedicată bisericii din cetate. O biserică primară, cu planul altarului cu închidere dreptunghiulară, - adică în forma care domină arhitectura românească a Hațegului, de pildă, - a fost considerată ca aparținătoare administrației catolice a banilor maghiari[81]. Peste ea a fost construită o altă biserică care a folosit tehnica de *opus mixtum*, tipică arhitecturii bizantine (sec.XIII-XIV). Acestei ultime biserici i se construiește mai apoi o nouă masă a altarului,

---

[80] Vezi referirea cu privire la ele la Hurmuzaki, *Documente*.I/1,p.39-40

[81] R.Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*. București, 1974, p.275; Gh.I.Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească (secolele XIII-XVI)*. București, 1981, p.92.

adosată închiderii de est, și tot ea este înzestrată și cu un aghiasmatar cu fus octogonal, toate elemente specifice ritului catolic[82]. Ultimele intervenții par să aparțină secolului al XV-lea (post 1419 ?)[83]. Dacă planimetria celei de-a doua biserici nu ar fi fost influențată de arhitectura bulgară, cine ar fi putut observa vreodată procesele religioase care au existat în istoria ei ? Cazul Severinului este însă special, prin apartenența sa la un teritoriu periferic, revendicat politic și de către Țara Românească.

Cel puțin forma externă, materială, a acelor biserici care au fost metamorfozate în timp, nu trădează vreo modalitate aparte prin care ele să fi devenit mai întâi, din ortodoxe, catolice, și abia apoi reformate. Este adevărat că aceste descoperiri de identitate, nici nu au constituit vreodată teme pentru cercetare, tocmai pentru că, *a priori*, posibilitatea unor metamorfoze era exclusă. Unghiurile de vedere noi par să sprijine și mai mult ideea potrivit căreia incompatibilitatea dintre aceleași forme materiale, ortodoxe și catolice, chiar dacă exista în adevăr, nu era ireductibilă. Dacă privim doar clădirile de biserici, rezultă că, în cele mai multe cazuri, doar prezența picturii de o anume factură desparte cele două rituri. Să mai atenționăm apoi că pictura, de frescă ori de icoane, era departe de a constitui o prezență obligatorie, în cazul celei dintâi, ori populară (de producție și răspândire), în cazul celei de-a doua. Pentru a sprijini punctul nostru de vedere, facem trimitere către situația din Țara Românească și Moldova, unde cele două componente ale artei ortodoxe nu sunt nicidecum elemente de largă difuziune, în bisericile *parohiale* ale secolului al XV-lea. De ce atunci, în regatul Ungariei, unde ctitorii și meșterii artiști ortodocși aveau o conjunctură particulară, ar fi fost

---

[82] Pentru detalii vezi Al.Bărcăcilă, *Cetatea Severinului. Început de cercetări arheologice*, în *Bul.Mon.Com.Ist.*, XXX, fasc.94, 1937, p.151, fig.5; 152 și fig.17; fig.18, p.158.

[83] V.Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*. I. București, 1959, p.135.

altfel ? În nici un caz, situaţia nu-i favoriza, faţă de cei de peste munţi ! În lipsa episcopatului ori a unor mănăstiri puternice, bisericile româneşti erau prea mult reduse la liberul arbitru al ctitorilor laici, care, schimbându-şi afinităţile religioase, decideau mai apoi şi soarta bisericilor proprii, la care se închinau. Fenomenul de transfer ne pare greu de conceput numai dacă se au în vedere ornatele de *astăzi* ale bisericilor. Dar, aceasta sunt, de fapt, o *acumulare* şi o *modă* pentru care nu avem nici o certitudine absolută că pot fi, automat, plasate şi înainte de anul 1500.

Suntem în măsură să cităm cazuri în care românii au preluat biserici de la credincioşi de alt neam, şi, evident, de alt rit. Lucrul a fost posibil în conjunctura postflorentină, când unii dintre români au fost fie priviţi ca uniţi, fie de-a dreptul ca şi catolici. Dar nu este singura justificare. Dacă ne vom reaminti că biserica-clădire era un bun patrimonial, urmărit cu mare atenţie de stăpân, atunci ne putem foarte lesne imagina schimbarea destinaţiei acestei biserici în funcţie de voinţa unui stăpân nou ori a urmaşului celui vechi, înzestrat cu alte concepţii religioase. Cazurile cele mai bune provin, se pare, tocmai din înstăpânirea unor feudali români asupra unor comunităţi odinioară libere, de altă religie, decăzute din drepturi ori, de ce nu, depopulate. Transferul putea fi operat însă şi de stăpâni catolici care îşi pierduseră supuşii catolici. Nu mai putem, în nici un chip, să menţinem ideea lipsei totale a mişcărilor demografice medievale, în favoarea românilor[84], care să fi avut drept consecinţe, printre altele, şi dotarea cu enoriaşi a unor biserici vechi. Cu transformări minime, translaţia era posibilă. Fenomenul a continuat mult timp după secolul al XV-lea, chiar şi în forma unor concedări de lăcaşuri rămase fără credincioşi catolici, către supuşi români, concedări venite dinspre unii stăpâni care erau ei înşişi catolici ori

---

[84] Vom adaugă, pentru a nu deforma unilateral înţelesul acestor afirmaţii, că au existat şi fenomene demografice medievale inverse.

neortodocși. Cel mai clar exemplu este acela al bisericii de la Sîntămărie Orlea. Biserica, înălțată după cele mai tipice canoane ale stilului de trecere dinspre romanic către gotic, la sfârșitul secolului al XIII-lea, după 1447, a dobândit un auxiliar arhitectonic social, tribuna, și numai o completare a vechilor fresce cu inscripții latine, cu altele, din altar și de sub numita tribună, însoțite de legende slavone[85]. Al doilea este acela al bisericii din Zlatna. Ea are o pisanie, pictată la 1744, amintind de o ctitorire din anul 1424[86]. De data aceasta, punctul de plecare a fost o bazilică romanică trinavată, aparținătoare vechii comunități de coloniști mineri, probabil preluată în stare avansată de ruină[87], fapt pentru care, noii patroni români au fost în măsură să intervină mai radical în arhitectura ei. Un alt exemplu interesant este acela al bisericii Sfântul Gheorghe de la Lupșa. Considerată ca aparținătoare familiei locale Cîndea, cu o dată de ctitorire transmisă la fel, în secolul al secolului al XVIII-lea, că fiind 1421[88], are și ea câteva particularități. Așa cum cercetarea de parament și aceea arheologică a dovedit-o, altarul nu a avut iconostas, spre nord același spațiu sacral a fost înzestrat cu un fel de nișă de ședere, iar spre sud cu o încăpere, socotită fie capelă, dar și o posibilă sacristie. Aceste elemente, adăugate faptului că în

---

[85] Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.311-313.

[86] Eugenia Greceanu, Ioana Cristache-Panait, *Contribuții la datarea etapelor de construcție ale bisericii ortodoxe Adormirea Maicii Domnului din Zlatna*, în vol. *Monumente Istorice. Studii de restaurare*, 2, 1967, p.163-169.

[87] Gh.Fleșer, T.Goronea, *Noi elemente în stabilirea etapelor de construcție a bisericii "Adormirea Maicii Domnului" din Zlatna (județul Alba)*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p.296-298.

[88] M.Porumb, *Pictura românească din Transilvania (sec.XIV-XVII)*. Cluj-Napoca, 1981, p.30-31. Peste 16 ani, capitolul a fost preluat nemodificat, însă tradus, în *Transylvanian Review*. VI, nr.2, 1997, p.14-15. Este destul de ciudat sincronismul celor două repictări, de la Lupșa și Zlatna.

secolul al XV-lea, nu există înmormântări în interior sau exterior[89], par să indice ori o construcție fără particularități ortodoxe, ori chiar una preluată de la catolici. Cu titlu ipotetic, anul 1421, păstrat în tradiția secolului al XVIII-lea, poate fi socotit a fi tocmai anul în care biserica și-a început noul destin ecleziastic. O ipoteză formulată cu ani în urmă de către Ioachim Miloia, în dreptul bisericii ruinate a Căvăranului, a fost reluată, tot în sensul reutilizărilor înșirate, de foarte curând[90]. Tot un monument preluat de către români, prin decizia stăpânilor catolici ori reformați de astă dată, dar, din păcate, fără cronologia acestui transfer, este biserica de la Gurasada (jud.Hunedoara)[91]. S-a mai citat și cazul, rămas destul de nebulos, al bisericii de la Mănăstirea (jud.Cluj)[92]. Nu suntem siguri că șirul se încheie cu exemplele citate.

Majoritatea acelor biserici utilizate de către români pare să fi fost din lemn. Afirmația este formulată intenționat cu prudență. Aceasta pentru că supoziția potrivit căreia, *mai întâi*, toate bisericile erau de lemn, iar apoi s-au reclădit în piatră, nu este egală cu o lege. Această prezumție a prins mai bine la noi,

---

[89] Daniela Marcu, *Biserica Sfântul Gheorghe de la Lupșa*, în *Arheologia Medievală*, II, 1997, p.198, 203.

[90] Ligia Boldea, *Înnobilare și confesiune în lumea feudală românească din Banat (sec.XIV-XVI)*, în *Banatica*, 13/II, 1995, p.40.

[91] R.Popa, I.Chicideanu, *Informații noi și câteva considerații istorice privind biserica românească din Gurasada - județul Hunedoara*, în *SCIVA*, 35, nr.1, 1984, p.54-67; R.Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*. București, 1988, p.236, nota 148.

[92] G.Entz, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11-13. Jahrhundert*, în *Acta Historiae Artium*. Budapesta, 1968, p.13-14, 162. Pentru un alt caz de transfer, de la o biserică de mănăstire paulină, devenită reformată în secolul al XVI-lea, iar apoi ortodoxă (ruteană) vezi situația de la Teceu (Maramureș, astăzi în Ucraina) (M.Diaconescu, *Catolicismul în Maramureș (I). Mănăstirea eremiților*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, XIV, 1997, p.129).

unde, o foarte lungă perioadă de timp, de la creștinare, până după primele secole ale mileniului doi, nu avem *nici un fel de biserici* cunoscute, pe o foarte mare suprafață din teritoriul actual al României. Concluzia, părea să fie deci simplă: dacă am fost mereu creștini, bisericile au fost încontinuu de lemn, adică dintr-un material perisabil, care nu lasă urme. Nu vom insista aici asupra acestor antecedente de arhitectură și istorie ecleziastică, mărginindu-ne să remarcăm doar un lucru extrem de simplu, solicitat de orice demonstrație care se dorește științifică: nu avem dovezi pentru această imaginată și îndelungată "protoistorie" a lăcașurilor de cult de lemn, românești[93].

De la concepțiile lui Petranu, care credea în existența unei biserici românești de lemn, individualizată tipologic deja în secolul al XIV-lea, Vătășianu a fost mai prudent, fără să îndrăznească, totuși niște opinii tranșante. Ar trebui să-l înțelegem, pentru că o astfel de cutezanță ar fi intrat imediat în contradicție cu prea frumoasa concepție "științifică" despre rolul maselor în istorie, ca să nu mai vorbim de faptul că autorul s-ar fi expus și la acuza că împărtășea sau se apropia prea mult de opiniile, din cealaltă extremă, din istoriografia maghiară[94], care

[93] Una dintre ultimele abordări tematice, aparținătoare lui Joby Patterson (*Bisericile românești de lemn din Maramureșul istoric*. Cluj-Napoca, Teză de doctorat, 1997), vorbește despre o fază de început care se fixează la "cca. 1000". Reperul cronologic respectiv a rămas neexplicat. Am bănuit doar că el este pus în relație cu creștinarea slavilor și cu arhitectura lor ecleziastică de lemn, foarte înrudită cu cea românească. Până în secolele XVI-XVII, nici autoarea citată nu cunoaște decât câteva biserici de lemn recuperate arheologic, care nu coboară sub secolul al XIV-lea, cu excepția Streisîngeorgiului, presupus, de către R.Popa, doar pe baza unui cimitir, a data din secolul al XII-lea.

[94] Vezi sinteza acestei probleme la R.Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*. Ediția a II-a. București, 1997. p.210-211 și mai ales nota 55.

mergeau până la negarea totală a *existenței* bisericilor românești în secolul al XIV-lea.

Toți cei care se interesează de acest fenomen artistic, mai trebuie să aibă în vedere încă o realitate banală: *românii nu au fost singurii care construiau biserici de lemn în evul mediu*, ca de altfel nici în epocile următoare. Am citat mai sus cazul din 1418, cu biserici din satele maramureșene, în care existau câte două biserici de lemn, ale "creștinilor" și ale rutenilor. Afirmația este valabilă nu numai pentru interiorul hotarelor regatului maghiar, ci pentru întreaga Europă.

Am bănuit că și pentru Hațeg, acele biserici de lemn se desemnau, de obicei, prin termenul latin de *capella*[95]. Dar extinderea investigației în alte regiuni pare să ne confirme. La 1430, o *capellam ligneam Valahalem*, apare atestată la Băgaciu (jud.Cluj)[96]. Bisericile românilor din Archid, Biușa, Cuceu, Giurtelecu Șimleului, Gîrceiu, Preoteasa (jud.Sălaj), Maieru, Năsăud, Sîngeorz-Băi (jud. Bistrița-Năsăud) erau și ele, la 1450, *capella lignea*[97].

Este foarte greu de apreciat cum arătau acele biserici de lemn, anterioare și contemporane secolului al XV-lea. Pe la 1441, ca preț al răscumpărării unei omucideri, niște români din Berchieșu, au fost siliți să dea 150 de oi, un cal de 20 de florini de aur și să construiască, probabil la Petreștii de Jos, o biserică cu cele ce țineau de ea (*unam capellam cum attinentiis*)[98]. O asemenea biserică, ca aceea de la Petreștii de Jos (?), care era socotită drept cel mai puțin important element compensatoriu al unei despăgubiri, numai performanțe artistice nu putea cumula, ci era, înainte de toate, o clădire strict funcțională. S-au păstrat unele

---

[95] Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.141-142.

[96] Entz G., *Erdély épitészete...*, p.246.

[97] *Ibidem*, p.252.

[98] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.272, nr.331.

referințe de prețuri, care estimează, la mijloc de veac, o biserică de lemn, fără cimitir, la doar trei mărci[99], în timp ce la sfârșitul aceluiași secol, tot o asemenea biserică, dar cu cimitir, putea urca până la valoarea de cinci mărci[100], mai puțin cu o marcă decât la mijlocul aceluiași secol[101]. Pentru a înțelege exact dimensiunea valorică, trebuie să știm că aproximativ în aceeași vreme, contravaloarea bisericii de lemn se putea utiliza pentru achiziționarea a 30-50 de holde de pământ arător, unei cingătoare decorate cu argintărie ori a unei tăvi de argint. Asemenea biserici erau lipsite de picturi pe pereți, aveau, eventual, doar câteva icoane, despre care, iarăși, cum vom vedea imediat, nu știm încă absolut nimic.

După cum istoricii arhitecturii bisericilor de lemn din Transilvania și părțile învecinate, o știu prea bine, fără să o și scrie destul de răspicat, ceea ce ni s-a conservat astăzi păstrează, cel mult elemente din secolul al XVII-lea și aproape nimic din alte secole mai vechi. Statistica efectuată la 1927 număra 1274 de monumente de lemn, din care, cele mai vechi erau considerate două biserici din Almașu Mic (Hunedoara) (1624) și Budești (Maramureș) (1643)[102]. În ciuda acestei evidențe, s-a crezut și se crede încă, că există biserici de lemn medievale păstrate până astăzi[103]. Transferul automat al acestei arhitecturi în urmă cu încă două secole este o operațiune foarte riscantă. Ea ține însă de conjunctura metodologică, - subliniată și incriminată și mai sus, - în care realitățile etnografice au fost mereu trimise să suplinească tot ce nu s-a aflat pe calea cercetărilor de alt tip. De asemenea, acest transfer este foarte comod și convenabil tuturor celor care

---

[99] Arh.Naț.Magh. Dl.48.204, cf. Entz G., *Erdély épitészete...*, p.136.
[100] Arh.Naț.Magh. Dl.29.898, cf. Entz G., *Erdély épitészete...*, p.468.
[101] Arh.Naț.Magh. Dl.48.204, cf. Entz G., *Erdély épitészete...*, p.136.
[102] Vezi C.Petranu, *Ars Transsilvaniae*. Sibiu, 1944, p.162.
[103] Exemple la V.Brătulescu, *Bisericile din Maramureș*. București, 1941 (Ieud - 1360), Apșa de Mijloc (1400).

doresc să ofere o imagine fundamental populară asupra bisericii românilor ardeleni din evul mediu.

Pe nimeni nu a pus pe gânduri faptul că arhitectura bisericească de lemn a secolelor XVII-XVIII conține o varietate de forme tipologice și decorative, iarăși zonate sau zonabile. Dintre acestea, care trebuiau însă să aparțină secolelor mai vechi ? Apoi, așa precum se întâmplă cu multe alte capitole ale culturii materiale, este nevoie ca și în acela al arhitecturii, lucrurile să dobândească o interpretare mai rezonabilă. La odinioară, mult vehiculata opinie a preluării ideilor goticului în arhitectura de lemn, cel puțin prin arhitectura turnurilor-clopotniță[104], pare să se fi renunțat astăzi. Pe bună dreptate, pentru că, modelele presupusei arte gotice, cel puțin în Transilvania, au fost extrem de puține pentru a influența până într-atât arhitectura populară. Ar trebui să ne gândim apoi, foarte serios, la uzanța clopotului însăși, în evul mediu serios substituită prin toacă, mult mai ieftină. Din punct de vedere arheologic, nici o astfel de biserică de lemn nu a fost regăsită cu urme atât de consistente încât să dea vreun reper. Răspândirea bisericilor de lemn este mai mare tocmai acolo unde presupusele modele gotice au fost mai puține (ex. Maramureșul)[105]. Iată și cazul bisericii de lemn a mănăstirii Feleacului. Felul cum arăta ea înainte de a fi demolată și desființată, în secolul al XVIII-lea, respectiv cu un plan trilobat, nu poate fi transferat până în secolul al XVI-lea, secol în care știm

---

[104] C.Petranu, *Originea turnurilor bisericilor de lemn din Ardeal*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*. Cluj, 1931, p.336-342; *L'art roumaine de Transylvanie*, în vol. *La Transylvanie*. București, 1938, p.189.

[105] R.Popa (*Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*. Ed. a II-a. București, 1997, p.211) se îndoia de persistența arhitecturii ecleziastice maramureșene din secolul al XIV-lea, până în cel de-al XVIII-lea în forme tipice. Puncte de vedere mai realiste, dar formulate cu mare prudență, vezi și la G.Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. București, 1987, p.45-46.

că mănăstirea funcționa deja. Oricât de multe biserici de lemn vor mai găsi arheologii medieviști, acestea nu vor fi în măsură, de la mărturia fundațiilor, să recompună detaliile elevațiilor. Pe de altă parte, în urmă cu destui ani, Virgil Vătășianu arăta că pictarea pereților bisericilor de lemn trebuie să fi survenit mai târziu, odată cu apariția tehnicilor care să permită acest lucru[106].

Trebuie să menționăm aici un caz extrem de interesant, pe măsură să lumineze, măcar parțial, asupra modalităților prin care bisericile de lemn se nășteau. Este vorba despre biserica de lemn de la Lazuri (jud. Bihor), a cărei ușă are un caracter cu totul special. Feroneria dezvăluie o iconografie tipic gotică, cu particularități care sunt pregnant de puternice în arta catolică din jurul anului 1400[107]. Dar, biserica de la Lazuri nu este, în ansamblul ei, databilă în aceleași timpuri, ceea ce lasă de înțeles că doar ușa a fost adusă, cândva, sigur după ce monumentul la care a fost montată a dispărut ori a fost metamorfozat în așa fel încât s-a judecat că iconografia dată de feronerie nu mai era compatibilă cu ea.

Așa cum arătau satele și casele din interiorul lor, trebuie să fi arătat, în parte cel puțin, și bisericile. Din ceea ce ne lasă să înțelegem informația documentară, sprijinită pe datul arheologic, nimic din perimetrul unui sat nu este o performanță constructivă. Satele sunt în general mici, iar casele și toate celelalte construcții din perimetrul lor se construiesc în timp record, din materiale perisabile.

Dacă nu a fost o arhitectură de meșteri specializați, atunci arhitectura ecleziastică de lemn a fost, la rândul ei, una robită utilului, iar dacă a fost practicată de meșteri anume, atunci este

[106] *Istoria artei feudale...*, p.339.

[107] Pentru biserică vezi C.Petranu, *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn*. Sibiu, 1931, p.15; pentru interpretarea detaliată a ușii Tóth S., *Egy elfelejtet bihari faajtóról*, în *Építés- és építészettudomány*. Budapest, X, nr.1-4, 1980, p.439-453.

imposibil ca ei, meșterii, să se fi putut sustrage influențelor și "modei" timpurilor în care au trăit. Cu alte cuvinte, în afara arhitecturii care a fost strict utilitară, fără particularități artistice, *rezultatele constructorilor nu au fost mereu aceleași*. Dacă se privește doar arhitectura ecleziastică de lemn a secolului al XVIII-lea, se constată cât de ușor se regăsesc în ea, laolaltă, imitații de portaluri gotice, dar și de ancadramente renascentiste ori "modernități" baroce. S-a întâmplat astfel pentru că toate aceste elemente, desuete ori în vogă, erau la îndemâna celor care, neșcoliți fiind, prin mijloacele specifice timpurilor, căutau surse vii de inspirație. O asemenea biserică oglindea ceea ce meșterul văzuse ori învățase în cariera sa profesională. Or, la mijlocul secolului al XV-lea, ca modele de imitat, existau doar sobele și destul de puținele biserici romanice, alături de mai noile, dar încă nematurizatele forme ale goticului. În mod normal, *arhitecții bisericilor de lemn nu puteau construi decât totdeauna mai puțin decât creatorii bisericilor de piatră* contemporani lor.

Un ultim aliniat privitor la materialul de construcție al bisericilor românești ne este sugerat de o menționare, pe moșia Voia (Banat), a unei biserici pe care, astăzi am putea foarte greu să ne-o imaginăm corect: *ecclesiam partim in lignis et partim in lapidibus constructa*[108]. Edificiul exista însă, fiind de inclus în larga categorie a experiențelor arhitectonice ale timpurilor. Cu orice fel de efort, tipul respectiv nu poate fi astăzi imaginat corect.

Tentația aflării numărului bisericilor românești medievale a fost și ea prezentă în istoriografie. Fără să aibă la îndemâna marile depozite arhivale ale Transilvaniei, păstrate, după cum se știe, la Budapesta, de puține ori înzestrați și cu mijloacele necesare de a le înțelege, istoricii arhitecturii și artei românești din provincie s-au văzut obligați la restrângerea investigației lor numai la urmele materiale care le stăteau la îndemână în teren ori în colecții muzeale. Ca urmare directă a acestor condiții, nu

[108] Pesty Fr., *Krassó*, III, p.147.

trebuie să ne mire faptul că istoricii maghiari au oferit primele imagini cantitative globale subsumate din documente și monumente, asupra realizărilor arhitecturii românești. Nu interesează aici dacă asemenea calcule au avut sau nu, drept scop, în substrat, demonstrații de o anume factură, care nu au nimic cu cercetarea științifică[109]. Începutul l-a făcut Entz Géza, în legătură doar cu bisericile de lemn, numai pentru Transilvania[110]. Investigația a fost depășită apoi de către Makkai László care a preferat să ofere sinteza informației sale pe o hartă[111]. Principiul adoptat a fost acela al împărțirii monumentelor în funcție de materialul de construcție, lemn (24), piatră (14), material incert (13) și al atestării de preoți (7), până la mijlocul secolului al XVI-lea. Ultima înregistrare documentară, pretins globală, a bisericilor românești din Transilvania voievodală, până la același mijloc al secolului al XVI-lea, aparține tot lui Entz Géza[112], fapt care ne face să bănuim că lui îi datorăm de fapt, în principal, întreaga cercetare cantitativă. Chiar dacă există diferențe, între cele trei evaluări, ele nu sunt foarte semnificative. Pentru a nu lăsa impresia că ar fi vorba doar despre o viziune deliberat deformată și, mai ales, dezinformată, asupra realităților medievale românești, vom spune din capul locului că volumul din urmă al lui Entz are multe alte compartimente care sunt depășite la aceleași capitole, fie și numai datorită pierderii contactului cu literatura istorică de specialitate mai nouă și mai ales cea românească. Diferența dintre data redactării și data apariției volumului și-a spus cuvântul. Apoi, dacă ar fi să ne oprim doar la clasificarea în funcție de

[109] Era probabil o reacție a istoriografiei maghiare la insistența cu care istoriografia românească se ocupa de bisericile de lemn.
[110] *Mittelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen*, în vol. *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*. București, 1961, p.159-171.
[111] *Histoire de la Transylvanie*. Budapest, 1992, p.216-217, harta 13.
[112] *Erdély épitészete...*, anexa VII.

materialul de construcție (piatră, lemn, incert), este suficient să notăm că bisericile de la Crișcior, Densuș, Ostrov, Ribița, Vad și altele, probabil din greșeala editorilor, au fost considerate și marcate ca biserici de lemn, iar invers, unele dintre cele de lemn, au fost însemnate ca fiind de piatră. Lipsa Feleacului este cea mai izbitoare dintre toate lipsurile imputabile, dar mai putem adăuga, fără să întregim listele până la epuizare, Colțul, Hălmagiu, Streisîngeorgiu, Strei, eventual, Prislop, Rîmeți, toate bisericile din Făgăraș, împreună cu absolut toate bisericile dispărute, scoase la lumină, între timp, de către arheologie. În Maramureșul care nu aparținuse voievodatului, este menționată direct biserica de la Bedeu (Sf.Nicolae - 1435), iar cele de la Apșa de Mijloc (1456), Biserica Albă (1456), Ferești (1450), Vișeul de Jos (1463) se deduc din menționarea preoților. S-au păstrat ori au fost cercetate arheologic, bisericile de la Cuhea (Bogdan Vodă), Giulești, Sărăsău. În Banat, biserici au fost la Strîmtura (1458), Glimboca (ante 1490), iar arheologic, ele au fost găsite la Căvăran, Ilidia, Cîrnecea, Reșița. În plus apare înseriată biserica din Fărăgău (jud. Mureș), despre care se spunea la 1451 că era *capella hungaricalis*[113]. Nici un istoric serios nu ar putea accepta lista lui Entz drept una definitivă. Chiar și dacă investigația documentară ar fi fost mai profundă decât a fost cu adevărat, atestările datorate hazardului sunt predominante. Este relevant să constatăm că numai într-un singur document de partaj, datat la 1450, sunt menționate nouă biserici din Sălaj și Năsăud. Cu un alt prilej, tot într-un singur act, de la 1494, apăreau alte cinci biserici românești. Apoi, am putea, de pildă, încă socoti că în localitățile din care, la 1461, se percepea cincizecimea oilor, - dare exclusiv românească - unde se specifica în plus că exista un drept al preotului (*jura plebani*), trebuie să fi fost biserici românești.

[113] Nu știm pe ce temei, autorul considera că trebuie să fi existat, în paralel, și o biserică românească, vezi Entz G., *Erdély épitészete...*, p.136.

Supoziția noastră se verifică în cazul Grebenișului de Cîmpie, unde atestarea directă a bisericii românești se face la 1447 și al Lechinței, cu biserică atestată mai târziu, în anul 1539. Într-un singur caz, la Șopteriu, știm că exista o biserică de piatră, ungurească. Dintr-o dată numărul acelor biserici calculate ar crește cu încă 43 (Aruncuta, Asinip, Băla, Bobohalma, Călățele, Cetea, Ciccu, Cisteiu de Mureș, Ciugudu de Jos, Cîmpia Turzii, Crăciunelu de Sus, Cucerdea, Deag, Dîmbu, Gabud, Gădălin, Gheja, Gura Arieșului, Henig, Jucu, Lăscud, Lechința, Lodroman, Luduș, Luna, Micești, Mihalț, Milaș, Nema [disp.], Orosfaia, Pădurea-Iacobeni, Pălatca, Petea, Petrilaca, Pîglișa, Rimetea, Românași, Sîmboleni, Sînmiclăuș, Șculia de Mureș, Tăuni, Tritenii de Sus, Valea Largă)[114]. Să trecem însă peste aceste, destul de supărătoare inadvertențe și lipsuri, și să folosim reperele documentare care, în bună măsură, sunt inedite ori necunoscute istoriografiei românești. Entz consideră că anterior vremurilor lui Ioan de Hunedoara au existat circa 12 (29,26 %) biserici românești, din 41, câte știe el în total, în timpul său au mai apărut 11 (26,82 %), până la mijlocul secolului al XVI-lea vor mai fi luate în calcul încă 16 (39 %). Diferența până la cifra globală (sub 5 %) este dată de biserici care nu au datări încadrabile în aceste categorii (ex.: sec.XV ori nici un fel de altă indicație cronologică). Dacă luăm cifrele doar ca repere relative, așa cum am atenționat că trebuie socotite, deja rezultă o concentrare destul de evidentă asupra epocii pe care o urmărim, concentrare contrapusă unor intervale de timp disproporționat mai mari (ante sec.XIV - 1440; 1460-1550). Fie și numai acest calcul ne întoarce la presupusul paradox al numărului mic de monumente datate la mijlocul secolului.

Înainte de toate, vremurile de la mijlocul secolului au beneficiat de o moștenire anterioară. Cel puțin pentru arhitectura de piatră, avem unele indicii care par să sugereze faptul că unele

[114] Date subsumate din același Entz G., *Erdély épitészete...*, passim.

biserici au apărut din secolul al XII-lea. Desigur, această chestiune nu încape a fi aici discutată decât în contextul unei moșteniri ecleziastice care, așa cum arătam, nu este prea aglomerată. Nu mai puțin adevărat poate fi faptul că, după secolul al XII-lea, în contextul general al așezării în făgașuri trainice, a vieții politice și religioase, proliferarea bisericilor trebuie să fi fost spectaculară. Această moștenire, care ne interesează aici, are importanța ei, mult peste valorile cifrice relative pe care le-am deduce ori îndrăzni exprimate vreodată.

Orice fel de socoteli globale sunt însă complet hazardate, atât timp cât, la nivel local (pe comitate, pe districte) nu s-au făcut estimări. Media pe care o avem pentru Hațeg, de pildă, nu poate fi transferată în altă parte. Acolo, la un număr de circa 100 de localități, am identificat circa 23 de biserici, ceea ce indică o medie aproximativă de o biserică la patru localități. Date parțiale din unele documente maramureșene, par să indice un raport apropiat. În mod surprinzător, media pare a fi prezentă chiar și în satele iobăgite, unde construcția bisericilor românești a avut alte mecanisme ctitoricești. Media de o biserică la circa trei-patru sate, este atestată în anul 1447, la hotarul dintre actualele județe Cluj și Mureș[115]. Situația nu este similară, cel puțin prin oglinda izvoarelor, la nivelul Banatului. Fiecare unitate administrativă ar trebui să-și obțină, pe rând, listele proprii, așa lacunare cum ar fi să fie după parcurgerea informației documentare. Investigațiile sunt apreciabile la o stare acceptabilă pentru Hațeg sau Maramureș. Banatul nu va putea fi cunoscut decât pe cale arheologică. Vom mai da încă exemplul vechiului district al Beiușului, cu pandantul său, la est, pe partea cealaltă a munților, în Transilvania, unde există, în mod cert, elite românești, bine documentate în acte, dar a căror realizări bisericești sunt reductibile, în actuală fază de cercetare, la ruina bisericii din

[115] Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.339-340, nr.606.

Seghiște, eventual la, ulterior reformata, biserică de la Remetea[116]. Apoi, mai multe astfel de unități, cu istorie demografică și socială asemănătoare, ar putea să ne dea o medie de referință. Dar până acolo mai este încă o cale lungă, pentru că nicăieri nu s-au făcut altceva decât spicuiri de istorie ori numărări niciodată temeinice.

Dacă vom persevera, fie și numai pentru a obține niște estimări maximale, va trebui să folosim încă două surse indirecte: documentele de impozitare și estimările demografice. Încă la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a fost folosită o detaliere a veniturilor regale din Transilvania, efectuată în anul 1495. Censul plătit regelui de către preoții românilor (*presbyteri Walachorum*) se ridica la 283 de florini[117]. Din datele pe care le posedăm, mai ales pentru domeniul Hunedoarei, ar rezulta că fiecare preot era dator cu darea de un florin[118]. Această precizare ne ajută să avem deja o apreciere generală. Desigur, ar putea să fie vorba încă despre mai mulți preoți la o singură biserică. Cazurile acestea nu puteau fi însă prea numeroase, situația schimbându-se abia în secolele următoare, prin perfecționarea structurilor bisericești. În ceea ce privește demografia, să apelăm la cifrele, bune-rele, așa cum sunt, cu care operează Ștefan Pascu. Admițând deci că existau în secolul al XV-lea, un număr de aproximativ 2000 așezări românești[119], numărul bisericilor, - socotind raportul de 1:5, - ar putea să fi fost în jur de 400[120]. Dacă datele directe

---

[116] Gabriela Crișan, *Un monument de artă medievală biserica din Remetea*, în *Biharea*, 1973, p.227-239.

[117] J.Ch.Engel, *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*. I. Halle, 1797, p.149. Datorăm semnalarea acestei informații lui I.Drăgan.

[118] I.Pataki, *Domeniul Hunedoarei*. București, 1973, passim.

[119] Din totalul de "peste 4000", în proporție de "65-70 %" locuite de populație românească. Cf. *Voievodatul Transilvaniei*. II, Cluj-Napoca, 1979, p.23, 442.

[120] Pornind de la aproximativ aceleași date demografice, M.Păcurariu (*op.cit.*, p.89) estimează că în secolul al XV-lea ar fi existat "peste o

(documente cu atestări de biserici și preoți, construcții), ne ajută, așa cum am văzut mai sus, să numărăm mai puțin de jumătate din acest *total calculat ideal*, atunci, cu această cifră de 400, probabil că nu suntem foarte departe de realitățile secolului al XV-lea.

Desigur, ar fi încă important de estimat cât, din această cifră globală, o reprezintă bisericile de piatră și cât acelea din lemn. Părerea noastră, care trebuie obligatoriu sprijinită prin calcule noi și mai precise, este că, cel puțin în secolul al XV-lea, primele biserici nu au ajuns niciodată să dețină ponderea sfertului din total. Repetăm, aici va trebui să avem din nou în vedere, ponderea stărilor potențial constructoare de biserici de piatră, pentru a înțelege valoarea raportului.

Determinarea acestui număr îngăduie oarecari considerații asupra numărului și stării preoților, asupra religiozității și formelor de practicare a cultului etc.

Întrebarea cu care dorim să încheiem este firească, dar niciodată pusă atât de tranșant: *există, într-adevăr, o arhitectură ecleziastică specifică românilor din regatul medieval al Ungariei?* După informația noastră, există formulat un singur răspuns afirmativ, în temeiul căruia există un "tip de biserică românească, a cărei personalitate bine definită, se impune până târziu, în secolele XVI-XVII"[121]. El se bazează însă pe multe cazuri discutabile, din care unele le-am comentat în paginile de mai sus. După opinia noastră, la întrebarea formulată, datele pe care le avem la îndemână nu ne permit să dăm un răspuns afirmativ. Ea este o *arhitectură de epocă*, cu mari tangențe la tot

mie de *parohii* [subl.n.]". De aici se poate observa cât de relative pot fi asemenea aprecieri cifrice. Am fi extrem de mulțumiți dacă socotelile aici prezente nu vor fi utilizate pentru tot felul de construcții istorice, ci doar ca o bază de plecare pentru analizele ce se vor relua în clipa în care datele noi o vor permite.

[121] Ioana Cristache-Panait, *Realități istorice din sud-estul Transilvaniei*, în *Angvstia*, 2, 1997, p.197.

ceea ce exista contemporan ei, în teritoriul în care exista, și cu trimiteri către alte spații geografice ori ecleziastice. Lucrul nu este însă într-atât de grav, pe cât ar părea la prima vedere. Căci, dacă am fi răspuns pozitiv, atunci ar fi trebuit să aliniem această arhitectură la altele asemenea, însoțită cu particularități etnice. Se poate însă vorbi, cu temei serios de o arhitectură maghiară medievală ? despre una germană (săsească) medievală ? Corect este, întotdeauna, să le definim în legătură cu un teritoriu, care, întâmplător sau nu, integral sau numai parțial, poate fi, în același timp, și etnic. De ce atunci, ar fi atât de grav dacă această identitate lipsește ori poate nu are o asemenea personalitate încât să distoneze major de celelalte ? În secolul al XV-lea, Țara Românească nu are un stil arhitectonic propriu, iar în Moldova, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, se naște stilul *moldovenesc*, care nu este decât o variantă, cu răspândire mai mică decât teritoriul statului, de stil neobizantin.

Ceea ce nimeni nu poate nega este certitudinea potrivit căreia românii din Ungaria medievală și-au dezvoltat o viață religioasă, la nivel microstructural, cu reflexul ei concret, reprezentat de construcția de biserici. *Pentru secolul al XV-lea, lucrurile echivalează cu un prim nivel generalizat de geografie ecleziastică, edificat prin evoluție în timp, în paralel, după modele, dar și în complementaritate, cu geografia ecleziastică catolică, a celorlalte etnii.* Lucrul se cere cu atât mai mult subliniat, cu cât aceasta este baza pe care, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, începe a se pune tot mai acut problema organizării superioare, în ierarhie, a bisericii românilor și, ceea ce este și mai important, în formule care să fie oficial admise și protejate. Între cele două extreme ale organizării bisericești trebuie să fi existat o relație fundamentală.

Documentele lasă să se înțeleagă că, alături de biserici, românii înălțau deja troițe. Cea mai veche pare a fi cea ridicată pe un munte din Petreștii de Sus, menționată în anul 1417, sub

numele de *crux Volahorum*[122]. Pentru faptul că documentul o recunoaște ca o cruce tipică românilor, trebuie să tragem concluzia că nu forma, ci decorațiile ei, erau specifice. La 1529 se pomenește o asemenea cruce și în hotarele nobililor din Rîu Bărbat (Hațeg)[123]. După câte se pare, practica nu era proprie doar românilor. Către această încheiere ne îndeamnă descrierea unei *ligneam imaginem, Haatharkeep* [= chip de hotar, l.magh.], aflată în marginea unui drum de la Tușinu, distrusă de vreme la 1525[124].

Alături de arhitectura ecleziastică, ne putem încă referi la cea laică. Trebuie să începem prin a aminti că o parte a nobililor români din Hațeg și Banat era deja, de aproximativ o jumătate de veac, deținătoare a unor nuclee de cetăți. Acestea se prezentau sub forma unor turnuri locuință. Le avem sigur atestate la Colți - Rîu de Mori (Cîndeștii), Mălăiești (Sărăcineștii), Răchitova (Mușineștii), Reșița (nobilii români de Ţeregova), și, probabil, la Turnu Ruieni (Mîtniceștii)[125]. Parte din aceste fortificații vor fi amplificate în secolul al XV-lea, cel puțin cu ziduri de incintă. Vom remarca însă că acest tip de construcții nu s-au proliferat. În Maramureș, de pildă, nici unul dintre vechile turnuri locuință (Cuhea, Oncești) nu au mai fost utilizate. Nu avem o cauzalitate generală, care să-i privească numai pe români, ci aici ne întâlnim cu eficiența cu care puterea centrală a reușit să stăvilească avântul arhitecturii militare particulare, proces întâlnit și cu cauzalități economice, deoarece, cum bine știm, puțini dintre feudalii români au ajuns la situații înfloritoare care să le permită construcții grandioase, de felul acelora bănuite la cetatea Hunedoara.

Există însă o compensare a fenomenului de stagnare a arhitecturii militare. El provine din avântul pe care arhitectura

---

[122] Entz G., *Erdély épitészete...*, p.287.
[123] Arh.Stat.Tg.Mureș. Arh.Mara nr.323.
[124] Entz G., *Erdély épitészete...*, p.495.
[125] Menționat în 1467, sub forma *turris lapideus*. Pesty Fr., *A szörényi bánság*. III, p.80.

rezidențială, nefortificată, l-a luat. Dacă până către mijlocul secolului avem de-a face cu atestări care remarcă, în folosința cnezilor și nobililor mărunți, doar case (*domus*), - de felul acelora pomenite des în Maramureș, la început de veac[126] sau aceleia incendiate de turci la Vad, în Hațeg, de exemplu[127], - lucrurile se vor schimba și la acest capitol. Deja la 1436, la Bedeu, scribul folosea o alternativă: *domus seu curia*[128]. Curțile, care, din punctul de vedere al stării nobiliare, erau mai vechi, au luat, în perioada la care referim, forme sigur mai personalizate față de arhitectura rurală. Documentele vorbesc adesea despre ele, uneori în termeni care ne fac să ne imaginăm deja construcții ceva mai complicate. La mijlocul secolului al XV-lea, o curte se năștea la Sălașu de Sus[129], în 1464, Arceștii din Densuș aveau o curte și o casă[130], la Fărcădinu de Sus, o casă și o curte au fost distruse de către turci, cu puțin înaintea anului 1480[131], în Sînpetru exista alta, atacată și distrusă pe la 1487[132], la Pîclișa, în 1489 se mai înregistrează una[133]. În Maramureș sunt menționate curți la Bedeu (1436), Uglea (1458), Ieud (două la 1459), Sărăsău (1464).

Nu toate curțile nobiliare arătau la fel. În 1423, de pildă, la Crăciunești (Maramureș), o casă țărănească era transformată în locuință de nobil[134]. Curtea de la Gladna Română, dintr-unul din districtele nord-estice bănățeane, aparține unei generații mai vechi de astfel de clădiri. Fusese poziționată pe un mic platou cu

---

[126] I. Mihályi, *Diplome*, p.131 (1405); 143 (1406); 161 (1410) etc.
[127] 1440, *Izvoare*. I, p.107-109.
[128] I. Mihályi, *Diplome*, p.304.
[129] V.Eskenasy, Adrian A.Rusu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec.XIV-XVII)*, în *Anuar.Inst.Ist. Arheol. Cluj-Napoca*, XXV, 1982, p.66.
[130] *Izvoare*. I, p.264, nr.243.
[131] Arh.Naț.Magh. Dl.29.849.
[132] Biblioteca Szécsény Budapesta. Colecția Solyom-Fekete, I, f.97-98.
[133] Arh.Naț.Magh. Dl.29.865.
[134] I. Mihályi, *Diplome*, p.261, nr.151.

diametrele de aproximativ 60 x 40 m, înconjurat de un șanț oval, adânc de 2-6 m și lat de 7-10 m, săpat și în stânca friabilă. Valul era compus din două părți: unul semicircular, înspre sud-est, iar al doilea în partea opusă, spre sud-vest. În nord-vest lipsa valului a fost compensată de prezența unei pante abrupte. Poseda o mică curte interioară, cu latura de circa 10 m. În mijloc se afla o construcție de lemn, lipită cu lut. A avut două faze distincte. Pe baza cahlelor și a ceramicii, a fost datată în jurul anului 1400[135]. Mai apoi, imaginea curților s-a modificat. Din analogiile pe care le avem la dispoziție, din regat ori din principatele extracarpatice, rezultă că ele se compuneau, în formă primară, dintr-un corp de clădire, pe fundații ori chiar cu elevații din piatră, cu câteva încăperi așezate în anfiladă. În jurul lor existau anexe, din materiale perisabile, care, tocmai din acest motiv, sunt mai greu de întrevăzut. Din păcate, singura curte de acest fel, pe care timpul și norocul ne-au lăsat să o vedem, măcar într-o formă oarecare, este cea de la Rîu de Mori[136]. Din dispunerea planimetrică, se pot cu greu desprinde elementele vremurilor care ne interesează. Din ansamblul actual, păstrat în forma unui L, orientat cu colțul exterior către nord-vest, cea mai veche parte este, după toate probabilitățile, aripa orientată sud-est-nord-vest. Lungimea atingea probabil 30 de metri, iar lățimea, probabil 10-11. Inițial ea se compunea dintr-o pivniță cu un gârlici aflat în mijlocul fațadei de sud. Intrarea în pivniță avea un portal gotic. Forma sa este foarte simplă: cu muchiile teșite, puse în ancadramente unghiulare. Interiorul era divizat în trei încăperi boltite. În secolul al XV-lea, curtea a avut un nivel deasupra acestor pivnițe. Tipul acesta de curte îl întâlnim pe o arie

---

[135] R.Popa, D.Căpățînă, V.Achim, *O cetate medievală la izvoarele Begheiului. Cercetările de la Gladna Română*, în *Rev.Muz. Mon. Monum.Ist.*, XVIII, nr.1, 1987, p.12-16.

[136] Cercetarea a început în anul 1997, de către un colectiv de la Muzeul din Deva.

geografică extinsă. Am putea cita, spre exemplu, analogii cehe, la Starosedlky Hrádek și Komárov[137], ori în Ungaria actuală la Tar[138] sau Nyirbátor[139]. Diferențele sunt doar de mărime și decorație.

Izvoarele scrise ne înlesnesc posibilitatea de a aprecia că, la fel ca alți nobili ai regatului, nici românii nu s-au lăsat deoparte de ispita de a accentua în asemenea măsură arhitectura curților lor, încât să dea temeiuri de îngrijorare autorităților. Curțile aveau adesea tendința de a deveni adevărate castele. Termenul din urmă nu trebuie înzestrat imediat cu imagini comparabile cu Hunedoara, ci cu o arhitectură mult mai simplă, în care elementele de apărare (șanțuri, incinte, turnuri) deveniseră mai evidente, dar în nici un caz dominante. Nu știm cum a arătat în 1469, cu ziduri de piatră și șanțuri, curtea Bizereștilor, construită la *Galad*, care era înzestrată cu arme de foc de calibru mijlociu[140], în schimb, rezidența Dolhenilor (*domum lapideam*), ridicată la Dolha, înainte de 1460, nu mai era o curte, ci mai curând un adevărat castel de piatră[141]. S-a apreciat că se întrecuse măsura acceptabilului, așa încât autoritățile au transmis ordinul de dărâmare în 1471[142].

Din punct de vedere arheologic, o astfel de curte devenită castel pare să fi fost aceea de la Făget. Se disting urmele unui *castellum* cu dimensiunile exterioare de 29 x 26 metri. Colțul de sud-est era dotat cu un turnuleț cu bază circulară, cu diametrul

[137] P.Chotébor, *Die Festen des 15. Jarhunderts in Böhmen*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, p.359, nr.11 și 12.
[138] J.Cabello, *A tari késö-középkori udvarház*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, p.237-240.
[139] Gy.Szekér, Judit Tamási, *Das Bátori Burgschloss von Nyirbátor (Ungarn)*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, p.256.
[140] *Csánki*, II, p.13, Dl.30.888; Pesty Fr., *A szörényi bánság*, p.134-135.
[141] I.Mihályi, *Diplome*, p.433.
[142] Teleki J., *Hunyadiak kora*, X, p.641.

interior de 3,20 m și grosimea zidurilor de un metru, cu o intrare vizibilă dinspre interior. În dreptul acestui colț se găsea încă o încăpere lată de 5,40 m, la interior. Construcția a fost ridicată din piatră de râu, de carieră, puține cărămizi medievale și romane, prinse cu mortar foarte rezistent. În partea de vest, șanțul are o lățime aparentă de 28 metri. La sud, același șanț are 20 de metri. Adâncimile nu s-au putut preciza datorită apei freatice foarte ridicate. Pe toate laturile există o bermă cu lățimea de 1,70-3 m. Ea a fost peste tot escarpată cu bârne, spre șanț. Spre nord, berma a fost de două ori refăcută, ajungând să aibă o lățime de 4 m. În dreptul intrării de sud, arheologii au mai descoperit urmele unei mari capcane sau "guri de lup". În interior au existat mai multe generații de construcții de piatră: probabil un turn, cu latura de circa 5 m, în colțul de sud-vest, o încăpere lată de 4 m, lângă latura de nord. Pe latura de nord a existat o încăpere lată de 4 m, iar pe cea de est un șir de încăperi (două ori mai multe), late de 6 m. În colțul din sud se găsea o încăpere rectangulară (interior 5,15 x 5,40 m), cu ziduri groase de între 0,85 și 1,20 m. În ultima fază de existență, în interior au funcționat barăci de lemn. Materialul arheologic este divers și, din păcate, el se asociază, în cea mai mare parte, fazelor târzii, care nu ne mai interesează aici[143]. Printre cahlele identificate se găsesc și piese care aparțin cu siguranță secolului al XV-lea (leu în chenar cu mici frunze), fapt ce presupune existența unor construcții datate în acest secol. Și planul de la Făget îl reîntâlnim adesea în arhitectura curților și "castelelor" din regat[144].

Casele țărănești sunt ceva mai ușor de imaginat. Nu pentru că am avea la îndemână descoperiri arheologice care să ne

[143] R.Popa, D.Căpățînă, Al.Rădulescu, D.Tomoni, *Cetatea Făgetului (jud.Timiș). Cercetările arheologice din campaniile 1987-1988*, în *Revista Muzeului Militar Național*. București, nr.1, 1991, p.23-36.

[144] Vezi Koppány T., *Castellumok a késö-középkori Magyarországon*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, p.77-93.

înzestreze cu posibilitatea de a vorbi, fără dubii, despre construcții care, pe baza izvoarelor scrise, au aparținut cu siguranță românilor. O asemenea "performanță" de cercetare nu este încă realizată pentru Transilvania secolului al XV-lea. Dar, ne putem imagina destul de ușor cum arătau aceste case, deoarece nu existau diferențe majore între construcțiile țărănești. Așa cum ele nu există nici la nivelul obiectelor culturii materiale. Drept urmare, casa țărănească a secolului al XV-lea posedă o variabiliate mică, în funcție de zona geografică unde se găsește situată. Este totdeauna o casă de lemn și lut (lipită). Nici piatra, nici cărămida nu sunt utilizate. La bordei s-a renunțat în cea mai mare parte a Transilvaniei, ca la o construcție mult prea primitivă și perisabilă. Căci, satul nu se mai mișcă în hotarul său, ci se stabilizează treptat, în funcție de drum ori biserică. Această stabilitate se reflectă în investiția mai mare în aspectul casei. Chiar și așa, casele sunt mici, rar cu două încăperi. Acestea din urmă nu depășesc niciodată suprafața de 16 m^2. Pivnițele sunt o raritate. Ele abia dacă își fac loc în incinta orașelor ori la curțile nobililor. În afara ușii, ferestrele sunt mici, pentru că nu există materiale transparente și călduroase care să le închidă ermetic. De aceea, se utilizează cel mult o bășică de bou ori obloane de lemn. Întunericul interior este dublat de instrumente de iluminat cu putere mică de iradiere (opaițe, sfeșnice pentru o singură lumânare). Vatra este cu foc deschis, iar lumina ei suplimentară este plătită prin existența fumului. Sobele nu există încă, așa încât cea mai simplă metodă de aerisire împotriva fumului este doar un orificiu în acoperiș. Despre un confort interior, dat de mobilier, este iarăși imposibil de vorbit. Masa este, probabil, cea mai elaborată mobilă. Scaune nu există, nici dulapuri. Lădoiul (*scrinium*) suplinește aproape toate cerințele de stat, dormit, păstrat. Blidarele sunt și ele, probabil o formă superioară a mai obișnuitelor prepeleacuri ori atârnători. Aceste spații, strâmte și insalubre, transferă majoritatea activităților umane în aer liber. În casă se stă doar când este foarte frig, plouă prea tare, când există

bolnavi ori copii sugari. Spațiile speciale, destinate animalelor ori depozitării, sunt rare ori suplinite de soluții foarte simple: șoproane, țarcuri, gropi.

*

Pictura. Evoluția picturii de frescă, în cursul secolului al XV-lea, trădează un ansamblu cultural care pare a fi operant pentru întregimea evoluției culturale din provincie. Documentele de pictură se regăsesc, nu întâmplător, concentrate mai ales în părțile sud-sud-vestice, adică cele în care viața socială "explodează" în forme până atunci necunoscute. Maramureșul dă semne de oboseală, tocmai pentru că acolo, aceeași viață socială se afla în degradare. Tot acolo, arhitectura de lemn majoritară, nu îngăduie sau nu poate conserva peste timp, ansambluri de picturi parietale. La începutul secolului, în "etapa primelor sinteze locale", arta Occidentului lasă amprentele cele mai vizibile. Este dovada cea mai bună că apetența culturală locală nu avea încă la îndemână mijloacele de a se folosi de criterii de selecție, în lipsa "pieței" culturale a țărilor românești extracarpatice. Apoi urmează o resurecție a artei bizantine, paleologe, prin modificările de expresie, care mai păstrează doar vagi urme neortodoxe. La sfârșitul secolului departajările sunt, se pare, tranșate, chiar dacă autohtonismul guvernează încă[145]. Schema mi se pare însă nemulțumitoare. Îi lipsește finețea și analiza detaliilor deplin convingătoare, puse în analogie cu alte documente picturale.

S-a presupus, de către Virgil Vătășianu, că pictura, sau culoarea în genere, a fost o mare caracteristică artistică românească[146]. Or, până și culorile din artă sunt cuceriri tehnologice ! Din acest motiv, ar fi foarte greu de imaginat ca în

---

[145] V.Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*. București, 1970, p.24-66.
[146] *Istoria artei feudale în țările române*. I. București, 1959, p.339.

condițiile în care decorul medieval era dominat de puține nuanțe, biserica să fi fost singura cu care să se realizeze o compensație. Este adevărat, și exterioarele se vopseau sau se pictau parțial. Dar suntem departe de a putea spune despre aceste culori că erau exuberante ori în contrast cu realizările mai terne ale altor etnii.

În reprodusa schemă evolutivă, mai sintetizată, este nevoie să privim cu luciditate căile de formare ale creatorilor locali, căi care sunt întrezărite din materialitatea realizărilor lor. Or, precum se constată, ca și în arhitectură de altfel, artiștii frescei nu s-au ferit să învețe de la cealaltă pictură care exista în mediul în care se mișcau, adică de la pictura bisericilor catolice. Dacă această componentă a produsului pictural nu se arată prea dificil de indicat, istoricii de artă sunt încă datori în a ne spune care au fost celelalte modele, ale lumii ortodoxe. Căci, trasecle meșterilor veniți în regatul Ungariei sunt încă departe de a fi precis marcate pe hărți.

Ceea ce este încă important este că în secolul al XV-lea, pictura românească care a lăsat urme în Transilvania își are primii autori care ies din anonimat. Fenomenul de recuperare a anticului "drept de autor" s-a petrecut stimulat și dinspre arta catolică a provinciei. Fără dubii este detectabilă amprenta artistică, semnată de meșterul Ștefan la Densuș, către mijlocul secolului al XV-lea. Identificat de către Vasile Drăguț, ca fiind unul dintre cei mai remarcabili pictori ai perioadei, el a fost "înzestrat" cu o presupusă activitate artistică desfășurată pe o arie geografică care vizează o adevărată diagonală peste toate spațiile medievale românești. În mod teoretic, aceasta ar fi posibilă. Dar, luând în considerare sărăcia documentelor artistice, evoluțiile imprevizibile ale artei unuia și aceluiași artist, am fi mai curând tentați să admitem drept certă doar o mișcare a lui Ștefan în spațiul Hațegului, la încă unul sau două monumente. O altă ieșire

din anonimat o înregistrează un iconar pe nume Gheorghe, a cărui unică realizare de secol XV s-a conservat în Budești-Joseni[147].

Ceea ce avem la dispoziție pentru judecarea artei românești de icoane din secolul al XV-lea este foarte puțin. Este esențial de subliniat că nu există nici un fel de moștenire de pictură de icoane, anterioară secolului nostru. Marius Porumb a numărat, cu mare larghețe, opt icoane din secolul al XV-lea (o icoană repictată la începutul secolului al XIX-lea, alta dispărută). El considera că aparțin aceluiași artist iconar. Piesele se regăsesc în Maramureș, Lupșa și, eventual, în jurul Sibiului[148]. Asemenea atribuiri aglomerate în dreptul unui singur realizator, ca și în cazul aprecierilor făcute pentru Ștefan de la Densuș, ni se par hazardate: întâmplarea trebuie să fi fost din cale-afară de norocoasă ca lucrările aceluiași meșter să se fi răspândit și conservat atât de departe unele față de altele. Pe lângă aceste icoane, cu origine și poate chiar datare suspectă, mai sunt și altele care par să aparțină sfârșitului de veac. Urmărind modalitatea de identificare, pur stilistică, cu trimiteri făcute, o singură dată doar, la un grup de icoane ruso-ucrainiene, suspiciunile de datare cresc. De altfel, atribuirile cronologice despre care a fost vorba nu au mai fost menținute, pe de-antregul, în lucrările mai târzii ale lui Marius Porumb.

În secolul al XV-lea cunoaștem o singură atestare directă a unor icoane (*imagines sanctorum*), menționate la biserica parohială din Bocicoiul Mare, icoane despre care ni se spune că au fost parțial arse, parțial jefuite, de către oamenii comitelui de Maramureș, în anul 1479[149]. La 1477 este menționat și un Petru *Ffestew* (=Pictorul), care era iobag, deținut în arestul cetății

---

[147] M.Porumb, *Inscripții medievale românești din Transilvania*, în *Anuar.Inst.Ist.Arheol.Cluj-Napoca*, XXI, 1978, p.307-308; idem, *Pictura românească...*, p.52.

[148] Idem, *Icoane din Maramureș*. Cluj-Napoca, 1975, p.8.

[149] I. Mihályi, *Diplome*, nr.318, p.546-547.

Almașului[150]. Dar nu știm despre el nici dacă era român, nici dacă se îndeletnicea sau nu cu pictura de icoane.

Dacă avem în vedere numărul încă destul de restrâns al bisericilor, numărul mic de icoane pe care le cunoaștem în Moldova[151] și Țara Românească[152], cu datări în secolele XV-XVI, dar și acela restrâns al icoanelor catolice[153], am putea avea în vedere câteva interpretări sau, poate mai curând sugestii, pentru investigațiile de viitor. Este evident că foarte multe icoane vechi au dispărut datorită perisabilității lor, altele au fost distruse de către adepții Reformei, nu numai în mediul catolic maghiar ori german, ci și în cel românesc. Dar dacă comparăm lucrurile, așa cum ne-am propus, cu situația de peste munți, unde Reforma nu a făcut nici un fel de ravagii iconoclaste, atunci ar trebui să bănuim că icoanele însăși nu aveau în mediile românești extensiunea pe care o cunoscuseră, în Bizanț, unde fiecare locuință de creștin avea câteva[154]. Icoanele care s-au conservat în vecinătatea Transilvaniei sunt, de obicei, componente de iconostase ori au o tematică sau o realizare care le exclude folosinței unor laici sau unor oameni fără bune posibilități materiale. Sugestii despre icoane dau și miniaturile ori altarele zburătoare din lumea catolică. Totuși, nimic care să fie propriu unor comanditari cu

---

150 Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990, p.774, nr.2238.

151 Cele câteva icoane din prima jumătate a secolului al XV-lea sunt de certă factură bizantină. Apoi sunt semnalate icoane dăruite la Athos, iar demarajul artei locale pare a se fixa la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul celui următor Vezi V.Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*. I. București, 1959, p.394-396, 839-841.

152 Nu cunoaștem nici o icoană semnalată din secolul al XV-lea. Demarajul picturii se face, destul de sincron cu Moldova, de la începutul secolului al XVI-lea. Vezi V.Vătășianu, *op.cit.*, p.847.

153 V.Vătășianu (*op.cit.*, p.755-800) menționează o singură icoană din intervalul 1450-1550, care nu a aparținut unui altar.

154 L.Bréhier, *Civilizația bizantină*. București, 1994, p.212 și urm.

posibilități modeste, nu ne stă la îndemână. Și în secolul al XVI-lea, pictura de icoane este modestă. Abia în următoarele secole ea atinge cele mai mari performanțe de extensiune. La trecerea a două-trei secole, pictura este, în majoritate, populară și meșteșugărească, și nu aparține unor artiști adevărați, profesioniști cu formație de calitate. Suntem conștienți că a pune astfel problema este cu totul diferit decât până acum, respectiv în a privi istoria artei icoanelor nu prin performanțele sale artistice, punctiforme, ci prin extensiune și raportare la un nivel artistic de valoare medie. Să fi fost o situație care reflectă o carență de studiu ori una care rezultă dintr-o realitate istorică ?

Concluziile acestei investigații par a fi destul de defavorabile viziunilor prea "grandioase" ale acestui compartiment din istoria picturii medievale.

*

Scrierile. Gama formelor de expresie în scris a societății medievale românești din regatul Ungariei este pe cât de săracă, pe atât de puțin explicitată. Cartea, literatura și limba, își redimensionează particularitățile în lumina unor cercetări ce nu depășesc, prin subțiri rădăcini, ultimii 30-40 de ani. Să ne reamintim, pentru argumentare, că Nicolae Drăganu, la 1938, nu vorbea decât despre o literatură populară înainte de secolul al XVI-lea[155]. Peste trei decenii, P.P.Panaitescu se socotea îndreptățit să afirme că feudalii români din Transilvania posedau o solidă cultură slavonă, sprijinită deopotrivă pe cărți, biserici și inscripții[156].

[155] *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIᵉ siècle*. București, 1938, p.8-14.
[156] *Începuturile și biruința scrisului în limba română*. București, 1965, p.18.

Dacă ne limităm, așa cum ne-am propus, numai la secolul al XV-lea, atunci descoperim două compartimente bine delimitate și argumentabile prin exemplificări în serii relativ consistente. În primul rând este cartea slavo-română, destinată exclusiv cultului, apoi inscripțiile votive și cele explicative din arta parietală. Ambianța noastră culturală nu a cunoscut deloc folosirea cărților grecești. Există doar câteva vagi bănuieli cu privire la existența lor[157].

Restituiri succesive ale tezaurului de carte din bibliotecile transilvane, în conexiune cu identificările din țările vecine, dau o imagine neașteptat de bogată asupra producției de carte slavo-română, până către sfârșitul secolului al XV-lea. O estimare cantitativă, provizorie desigur, întrunește un număr de circa 50 de volume redactate în Transilvania. Acest calcul rezultă din subsumarea mai multor investigații care s-au petrecut în deceniile din urmă[158]. Aproape jumătate dintre cărțile numărabile s-au născut în vremurile dinaintea reperului 1500, celelalte au datări mai largi, urcând până către 1550.

Nu toate cărțile circulate în provincie s-au scris însă pe loc. Este de așteptat chiar, date fiind condițiile socio-politice, ca numărul celor importate să fi fost cel puțin egal cu acela al cărților născute în interior. Rămân valabile cele două direcții de pătrundere, de la sud și est de Carpați. Pentru cele de la sud, între care doar o parte sunt muntenești, alături de cele bulgare și mai ales sârbești, nu putem, deocamdată, scrie o istorie mai nuanțată.

---

[157] N.Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec.IV-XVI*. Craiova, 1984, p.170, 231-232.

[158] Vezi în primul rând C.Pistrui, (*101 manuscrise slave din Transilvania*, publicat în serial în *BOR*, începând din anul 1978), apoi cataloagele și aprecierile lui I.Iufu (*Manuscrise slave în biblioteci din Transilvania și Banat*, în *Romanoslavica*, 8, 1963, p.451-468) și ale Elenei Lința (*Despre "Catalogul manuscriselor slavo-române din R.S.România"*, în *Romanoslavica*, 22, 1984, p.351-353.

Cele moldovenești au început să parvină mai ales din a doua jumătate a veacului al XV-lea. Implicațiile românești în lumea latină, de necontestat, aduc la lumină și o direcție nouă de cercetare, încă nedesțelenită. Va trebui să admitem și uzul cărții latine în mediile românești. În mod sigur, o parte covârșitoare a literaturii latine a avut, ca și literatura slavo-română de altfel, uzanță ecleziastică.

Să privim puțin mai aproape producția de carte slavo-română din regatul Ungariei medievale, slujindu-ne numai de observațiile, suficient de superficiale, ale slaviștilor care s-au ocupat de ele. La început trebuie să inserăm constatarea privitoare la tradiția cărții locale. Căci, în secolul al XV-lea, exista deja o experiență constituită de cel puțin două secole[159]. Criteriile de microzonare ale producției de secol XV nu urmează calea prea săracă a însemnărilor colaterale textelor propriu-zise. Asemenea însemnări utile se reduc, după cunoștința noastră, doar la câteva, privitoare la un *Tetraevanghel* de la Hălmaghiu, din anul 1450[160] și la un *Minei* scris în preajma Scheilor Brașovului, anterior lui 1477[161]. Criteriul fundamental de identificare al cărților scrise în Transilvania a rămas variația graiurilor sau, mai des, caracterele de scriere și decor. Pe aceste terenuri nu s-au emis încă judecăți definitive, așa încât trebuie să știm că ne aflăm încă în capitolul preliminariilor. Mai evident se delimitează un grup bănățean. Altele câteva s-au scris în Transilvania de sud, amintindu-ne de Hunedoara ori Făgăraș. Cunoscând evoluțiile generale ale Făgărașului, suntem tentați să nu-i atribuim prea mult din ipotetica creație literară a secolului al XV-lea. O altă arie

[159] R.Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în sec.XIII-XIV*, în *Studii și materiale de istorie medie*, 6, 1973, p.179-180.

[160] E.Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, în *Cercetări literare*, 3, 1939, p.199.

[161] Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Brașov*. București, 1985, p.31-32.

grupează nordul Transilvaniei și Maramureșul. Și aici o altă nuanță merită formulată în locul "nordului Transilvaniei", prin introducerea termenului geografic al "nordului Munților Apuseni".

La aceste delimitări se adaugă o extrem de prețioasă informație de epocă. Cândva în preajma anului 1470, într-o parte a moșiilor din Sălaj, a nobililor din familia Bánffy, a avut loc un jaf. Cu prilejul plângerii formulate împotriva făptașilor, se arăta că la Criștelec au fost afectate bunurile mai multor români. Important pentru noi este că, printre ei, preotul Ilie (*Elyas wolahus, in sacerdotio constitutus*) avusese să se plângă de faptul că i-au fost luate două cărți (*ablatione et deportatione duorum librorum suorum*)[162]. Satul în cauză fusese iobăgit cu două sute de ani în urmă și mereu disputat de nobili maghiari. Populația i-a fost modestă din punct de vedere al stării materiale, probabil niciodată nu a avut altceva decât o simplă biserică de lemn. Totuși, în el trăiesc un crainic, un diac și un preot care își permitea luxul să dețină două cărți. Nimic nu ne îngăduie să presupunem că au fost cărțile comunității satului. O fixare temporală și spațială ca aceea din 1470, mărturisește existența unui embrion de bibliotecă, nu într-un marcant ori ascuns centru mănăstiresc, ci într-un evasianonim sat românesc. Ne aflăm în fața unei informații rarisime, într-o Transilvanie în care, așa cum am arătat, existau cărți manuscrise cu circulație foarte puțin cunoscută. Această frecvență, semnalată de documentul descris, proiectată la scara tuturor spațiilor locuite de românii din regatul Ungariei, ar da valori cifrice nu de ordinul sutelor, ci al miilor, ceea ce, trebuie să admitem, pare neverosimil. Pentru a epuiza datele de geneză a calculelor, mai adăugăm că la o biserica ca cea

[162] Doc. în Iványi B., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*. II. Budapest, 1928, p.136-139, comentarii Adrian A.Rusu, *Două cărți sălăjene în anul 1470 (Repere la circulația cărții românești din Transilvania)*, în *ActaMP*, X, 1986, p.499-503.

din Șcheii Brașovului, care în secolul al XV-lea, era departe de a deține poziția culturală la care va ajunge abia în veacurile următoare, s-au păstrat urmele a 3-5 manuscrise[163]. O mănăstire ca Hodoș-Bodrog a apucat să trimită până la noi doar trei manuscrise de secol XV, Feleacul cam tot atâtea, dar, cine știe dacă acelea au fost mereu în patrimoniul acelor biserici sau mănăstiri ori nu au avut cu totul alte traiectorii de circulație până când au apucat a fi înregistrate de către cercetarea modernă. Mai avem la îndemână ferecătura pe care Ladislau-Lațcu Cîndea de Rîu de Mori a plătit-o pentru un manuscris al lui Gavril Uric, aflat în posesia Mănăstirii Neamțului. Realizarea a fost, se pare, un cap de serie pentru Moldova. Cazul ne îndeamnă însă să bănuim doar că și în Transilvania ferecături similare au fost posibile, iar, pe de altă parte, lasă încă deschis un capitol cu totul nou, oferit de problematica "bibliotecilor" nobilimii române laice.

Modelul de la Criștelec nu putem să-l transferăm tuturor parohiilor românești existente în secolul al XV-lea. Viața bisericească a funcționat secole de-a rândul fără uzul cărților și, în bună parte, chiar și fără știința de carte a slujitorilor bisericilor. Dacă s-ar face eforturile necesare pentru stabilirea cerințelor minimale de cultură preoțească[164], reperul stabilit ar putea fi imediat contrapus formelor și cantității de literatură ecleziastică medievală cu urme conservate.

Cât privește conținutul acestei literaturi, vom continua să o vedem esențialmente religioasă, fără a pierde din vedere exemplele care, sesizate ici-colo, îi dau personalitate în contextul marii literaturi slavo-române. Ea a stat, în secolul al XV-lea, sub semnul renovației aduse de către Eftimie de la Tîrnovo[165].

---

[163] I.Colan, în *Revista bibliotecilor*, 21, nr.5, 1968, p.277.
[164] Vezi și Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.79.
[165] I.Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în *Mitropolia Olteniei*, XV, nr.7-8, 1963, p.511-526.

Se crede că, dat fiind contextul specific în care se produce, literatura slavo-română din perimetrul pe care îl avem în vedere, întrunește și un caracter mai liberal. Către direcția aceasta îndeamnă lipsa controlului riguros de dogmă ortodoxă, ca și sincretismul religios (împletind catolicism, husitism ori bogomilism). Pe acest teren s-au încurajat, probabil încă din secolul al XV-lea, cărțile populare, traducerile și practicarea limbii române.

Ultimele, fără să ajungă la consistența unor volume numeroase, au avut semnificația lor, care ne face să mai zăbovim puțin asupra lor. În ultimul tip, Ovidiu Pecican a făcut eforturi notabile pentru identificarea textelor, folosindu-se, în mare parte, de surse indirecte. După opiniile sale, nobilimea românească maramureșeană avea la îndemână *Istoria Troadei* și *Alexandria*[166].

S-a bănuit, din păcate fără cercetări confirmate, că la baza dreptului românesc din regatul Ungariei au stat și unele reglementări ale vechiului drept bizantin, rezumat și tradus prin clasice intermediare sârbești. Indentificarea unui astfel de manuscris juridic, la mănăstirea Hodoș, ar consitui un indiciu[167].

În ambianța monumentului, scrisul pictat are o oarecare posibilitate de inițiativă, cel puțin în compartimentul pisaniilor. Așa cum am observat cu un alt prilej, nu avem cum să ne referim la pisanii șablonate, cu modele recognoscibile peste munți, în Țara Românească, ori și mai departe. Ne lipsesc termenii de comparație, căci acolo, inscripții de pisanii sunt extrem de rare nu numai pentru prima jumătate a veacului al XV-lea, când în Hunedoara există deja câteva, dar și pentru a doua jumătate a aceluiași secol. Dar și dincolo de pisanii, așa cum se vede la

[166] *Lecturile istorice ale nobililor maramureșeni (sec.XIV-XV)*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.177-182.

[167] R.Constantinescu, *Un cod agrar românesc din secolul al XV-lea*, în *Rev.Ist.*, 40, nr.9, 1987, p.872.

Leșnic, artistul poate inova în legendele din dreptul scenelor pictate[168], acțiune care nu se poate nicidecum împlini fără un orizont cultural superior, care să permită libertatea de mișcare fără a tulbura cerințele dogmelor și ale erminiilor.

În cele arătate în aliniatele precedente, se relevă un exercițiu al scrierii care nu poate fi consecința exclusivă a manifestărilor lui numai în acele forme, îndeobște urmărite, respectiv cele livrești. Evident, acestui tip de scriitură i se asociază și o obligatorie căutare a mijloacelor de *susținere materială*, *învățare* și *difuziune*. Ceea ce vom urmări este, mai întâi o enunțare, cu caracter de inventar, a unor forme de expresie scrisă, care sunt argumentabile prin dovezi diverse.

Este cunoscut că până la noi au ajuns seturi de acte cu valoare privilegială ori atestatoare, emise în limba latină pentru români. Foarte puține arhive familiale au păstrat însă scrisori de uz cotidian, destinate *practicilor administrative* ori pentru simplă *comunicare*. Câteva piese adresate românilor s-au transmis până la noi. Așa, spre exemplu, scrisorile trimise de Ioan de Hunedoara voievodului Moga de Hălmagiu, la 31 iulie 1446[169], lui Mihail Cerna, banul de Severin, la 5 octombrie 1447[170] sau lui Ioan Cîndea de Rîu de Mori, castelanul de Hațeg, în 3 martie 1448[171]. La 1466 se menționează că Ladislau Kendeffi de Rîu de Mori a trimis sașilor din Orăștie, printr-un sol, o scrisoare prin care îi avertiza despre trecerea munților de către turci[172]. Promovarea și

---

[168] Vezi observațiile Monicăi Breazu din *Studiu epigrafic*, în vol. *Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec.XIV-1450)*. Partea 1. (*Pagini de veche artă românească*. V/1). București, 1985, p.47-48.

[169] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.729; XV/1, p.33; *Urkundenbuch*. V, p.174, nr.2548.

[170] Arh.Naț.Magh. Dl.55.361.

[171] *Izvoare*, I. p.165-166.

[172] Hurmuzaki, *Documente*. II/2, p.169; idem, XV/1, p.62.

contactul cu administrația oficială, a obligat o parte a românilor din Transilvania și comitatele vecine, dacă nu să cunoască, cel puțin să aibă la îndemână cadre pregătite, care trebuiau să știe, pe lângă latină, încă cel puțin maghiara, dacă nu și româna (în cazul unor străini aflați în slujba nobililor români).

Aici vom interfera datele pe care le avem la îndemână cu privire la cei care mânuiau pana. Toate elitele laice au scuza vremii lor pentru faptul că, personal, foarte puțini știau să scrie. Nici chiar guvernatorul nu s-a familiarizat cu latina decât târziu. O parte însemnată a intrat în structurile bisericii, fie ea ortodoxă sau catolică. Însemnările din *Jurnalul* Mănăstirii Hodoș-Bodrog, sunt opera mai multor scribi, - printre care și a egumenului Vasile (1462) -, cunoscători ai slavonei cursive, care, printre altele, au făcut notații de administrație gospodărească[173]. În mănăstirea de la Partoș s-a descoperit în morminte inele sigilare[174]. Din păcate nu s-au datat foarte exact. În cazurile din urmă, fiind vorba despre mănăstiri, s-ar putea obiecta, pe drept cuvânt, apartenența etnică eterogenă a autorilor ori purtătorilor de sigilii.

Am amintit deja, chiar nominal, preoți din slujba capitlului din Alba Iulia, care, chiar dacă nu ar fi fost români, știau totuși limba română. Cunoștințele lor lingvistice sunt trădate cu prisosință de încercările și redarea foarte fidelă a fonetismului toponomasticii și onomasticii românești. Găsim astfel forme ca *Chywla* (= Ciula), *Walya* (= Valia !), *Balyka*, *Bukwr*, *Oprian*, *Sthaan*, *Wladwl* etc. etc. Câteva nume au avut norocul să se strecoare până la noi. Ștefan, fiul lui Sandrin de Bilca a ajuns în 1437, *lector* și *aulicus* al regelui Sigismund de Luxemburg[175]. Din rândul lor, tot de la mijlocul secolului al XV-lea, a făcut

---

[173] C.Pistrui, în *BOR*, 96, nr.1-2, 1978, p.141, nr.12.
[174] Luminița Munteanu, în *Mitropolia Banatului*, 30, nr.10-12, 1980, p.750, 752, 757.
[175] *Történelmi Tár*, 1887, p.194.

carieră magistrul Ștefan de Sălașu (Hațeg), notarul cancelariei regelui Matia Corvin[176]. Alături de el, se găsea, tot la curte și tot notar al cancelariei regale, Mihail de Sălașu[177].

La mijloc de veac, citim însă destul de mult despre porecle care indică știutori laici de carte (Diacul = *Litteratus*). Ei se aflau pe o treaptă inferioară acelora care erau adevărații specialiști ai actelor, respectiv notarii desemnați cu titlul de *magister*[178]. Dacă îi căutăm pe cei care sunt grupați în documentele din jurul lui 1450, seria lor este destul de consistentă. La începutul secolului mai trăia încă Nicolae Literatul de Mîtnic, menționat așa în 1391[179]. În 1436, a fost atestat Toma din Săpînța, între 1426-1430 și 1448[180], Petru de Bîrsău, la 1448-1458[181], Ioan din Țerova[182], la 1450, Luca din Oncești[183] și Ladislau din Năsăud[184]; în 1451, Iuga din Ieud și Ivan din Dragomirești[185]; Ioan Diacul (*Litteratus*) de Mihălinți (*Mihalincz* și variantele), care reprezintă districtele bănățene în anul 1452, și

[176] 1480 - Arh.Naț.Magh. Dl.63.290.

[177] 1480 - Arh.Naț.Magh. Dl.74.625. O trecere în revistă a lor, precum și a unor personaje din a doua jumătate a secolului al XV-lea, vezi și la I.Drăgan, *Precursorii români ai lui Olahus*, în *Cercetări Istorice*, XVI, 1997, p.124-125.

[178] Bónis Gy., *A jogtudó értelmiség a Mohács elötti Magyarországon*. Budapest, 1971, p.225.

[179] Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p.340.

[180] I. Mihály, *Diplome*, p.268, nr.156.

[181] I.Drăgan, *"Aleșii" nobilimii române din perioada 1440-1514*, în *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare, I, nr.1-2, 1997, p.95-96.

[182] C.Feneșan, în *Studii și comunicări de istorie*. Caransebeș, 1979, p.296.

[183] I. Mihályi, *Diplome*, p.303, 341.

[184] *Rev.Ist.*, 11, 1925, p.199.

[185] I. Mihályi, *Diplome*, p.355.

era om regal de mărturie în 1458[186]; 1468, Ivan din Unciuc[187], 1471, Ioan din Dragomirești[188]; în sfârșit, pe la 1470, Ștefan din Criștelec, a fost unul dintre cei mai modești[189].

S-a observat încă aproape cu jumătatea de veac în urmă, că, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, Moldova a schimbat treptat diecii de latinie veniți din Polonia, cu alții veniți din Transilvania[190]. Că rosturile lor nu au fost minore, reiese din tușa particulară dată documentelor scrise de către ei[191], și, în plus, și cu mult mai important, din aceea că în limba română s-au strecurat o serie de cuvinte latine, de felul cultismelor și semicultismelor, care nu proveneau din fondul arhaic, ci dintr-o demonstrată influență latină catolică[192]. La rândul lor, scrisorile redactate de cancelaria voievodală munteană, în limba latină, sunt izbitor de evident traduceri din limba română. Topica frazei este într-atât de "transferată", încât nu intră în discuție decât scribi români[193].

[186] V.Achim, *Districtul Comiat. Contribuție la geografia istorică a Banatului în evul mediu*, în *Analele Banatului*. S.N. II. *Arheologie-istorie*, 1993, p.256.
[187] I. Mihályi, *Diplome*, p.488.
[188] *Ibidem*, p.508-509.
[189] Iványi B., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*. II. Budapest, 1928, p.136-139.
[190] D.Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești*, în *Apulum*, 2, 1943-1945, p.219, 231.
[191] Maria Hoban, *Accente personale și influențe locale în unele scrisori latinești ale domnilor români*, în *Rev.Ist.*, 19, 1943, p.52.
[192] Al.Niculescu, *Romanitatea românească și cultura latină în sec.XII-XV*, în *Anuar.Inst.Cercet. Etnol. Dialect.* Ser.A. *Comunicări*. București, 1980, p.249-252.
[193] Vezi spre exemplu doc. din 31 oct.1448, 11 aprilie 1453, Tîrgoviște, 10 sept.1456, Tîrgoviște, 14 mar.1457, Tîrgoviște, 4 iun.1460, cetatea Dîmboviței etc. *Urkundenbuch*, V, p.265-266, nr.2663; I.Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu*

Există dovezi clare ale folosirii intense a scrisului util în cadrul familiilor feudale românești. A rămas celebru, dar foarte singular, cazul scrisorii cnezilor din Remetea, care la 1380 au redactat o scrisoare într-o latină barbară[194]. Toți slujbașii români aflați în demnități mai importante, au avut sigilii personale. Le cităm pe cele ale lui Mihail de Cerna și Petru Danciu, vicebani de Severin la 1452[195]. Dar extensiunea lor a fost foarte largă. O serie de șapte acte emise în secolul al XV-lea mărturisesc în paragraful coroborației că, în lipsa sigiliului scaunului Caran, absent cu ocazia emiterii acelor acte, au fost folosite sigiliile personale ale principalilor participanți la adunările districtuale[196]. Deja în 1439, Ioan de Mîtnic, Ioan de Pogăniciu, Ioan de Măcicaș și Ioan de Bizere aveau sigilii proprii[197]. Nicolae de Bizere avea sigiliu, pe care îl recunoaștem pe un document din 1447. Pe același document apar încă alte cinci sigilii ale altor nobili români din Caransebeș[198], la fel cum pe un document din 1440, apăreau alte cinci[199]. Și exemplele nu sunt epuizate[200]. În necropolele

---

Țara Ungurească în sec.XV și XVI. I. București, 1905, p.314-315, 318-319, 320-321.

194 P.P.Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*. București, 1969, p.335.

195 Arh.Stat.Cluj. Arh.fam.Macskásy 866, nr.43.

196 V.Achim, *Considerații asupra componenței adunărilor obștești ale districtului Caransebeș în secolul al XV-lea*, în *Banatica*, 9, 1987, p.373.

197 Pesty Fr., *A szörényi bánság*. III, p.32-33.

198 Arh.Stat.Cluj. Arh.fam.Macskásy 866, nr.42.

199 *Ibidem*, nr.41.

200 Vezi I.Vuia, *Districtus walachorum*, în *Analele Banatului*. Timișoara, 2, nr.2, 1929, p.84; V.Achim, *Considerații asupra componenței adunărilor obștești ale districtului Caransebeș în secolul al XV-lea*, în *Banatica*, 9, 1987, p.378; I.Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din*

românești de la Giulești[201], Cuhea (Maramureș), Strei și Streisîngeorgiu[202] (Hațeg), Reșița-Ogășele, Ilidia-Oblița[203], Macoviște (Banat)[204] s-au descoperit numeroase inele sigilare, datate, unele, încă din secolul al XIV-lea. Dacă în cazul giuleștenilor, sigiliile se explică prin rolul deținut de aceia în viața administrativă a Maramureșului, nu același lucru se poate spune despre celelalte exemple. Unele din locurile de descoperire au rămas cu totul fără relevanță în istoria de noi cunoscută a acelor vremuri, iar prin acest lucru dovedesc, dacă nu folosirea sigură a scrisului în medii românești foarte diversificate, măcar contactele acelor comunități cu înscrisurile. În Maramureș, sigiliile juzilor români ai comitatului apar frecvent în josul actelor emanate. La fel se întâmplă în Banat. Nu mai era decât un pas până la consemnarea faptului că, în 1487, nobilul român Nicolae Crăciun de Ilosva, scrisese cu propria sa mână (*manu propria scripta*), un act de zălogire[205].

În sfârșit, comunitățile districtuale românești au avut sigilii proprii. Cunoaștem cazul Hațegului (1411 și 1418)[206]. Despre cel al Făgărașului se amintește prima dată la 1413[207]. Știm că un sigiliu a existat în Caransebeș. Se vorbește despre el în 1439, 1448, iar la 1454, se marca lipsa lui ocazională[208] etc. Dar,

---

centrul și estul Europei între anii 1440-1514. Teză de doctorat. București, 1998, p.108.

[201] R.Popa, *Cnezatul Marei*. Baia Mare, 1969, p.36-38.

[202] G.Baltag, *Podoabe din secolele XIV-XVIII din inventarul necropolelor de la Streisîngeorgiu și Strei – județul Hunedoara*, în *Rev.Muz.și Monum.Monum.Ist.și de Artă*, XLVII, nr.1, 1978, p.53-56.

[203] I.Uzum, D.Țeicu, în *Banatica*, 7, 1983, p.302; D.Țeicu, în *SCIVA*, 40, nr.1, 1989, p.65.

[204] I.Uzum, în *ActaMN*, 20, 1983, p.514.

[205] I.Mihályi, *Diplome*, p.337.

[206] *Hunyad*, 2, 1884, p.27, 32; *Izvoare*. I. p.61, 71, nr.43.

[207] *Urkundenbuch*. III, p.577-578.

[208] Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p.44-45.

dacă avem în vedere că în 1456, comunitatea românească din Keresztes (com.Borsod)[209], avea și ea un sigiliu propriu, atunci ar fi foarte greu de crezut că nu aveau sigilii proprii *toate* districtele ori unitățile administrative legale, locuite de aceiași români. Modelul acestor practici nu a fost extratransilvan, așa cum credea S.Jakó, în urma cu mai mulți ani, când se referea la sigiliul, - pe atunci, considerat unic, - al Făgărașului[210], deoarece acolo asemenea modele nu existau, ci unul preluat de la forurile administrației din interiorul regatului Ungariei. Cantitatea de sigilii la care ne-am referit trădează suficient de bine uzanța scrisului.

Este suficient de rezonabil să recunoaștem că districtele românești își manifestau autoadministrarea prin folosirea tipului de scris care le era cel mai propriu. Emisiunile latine au o oarecare raritate, rezultată din selecția valorii lor probatorii, utilă mai ales în exteriorul districtelor. Multe din proceduri, cu deosebire cele din afara legislației de stat, s-au rezolvat în altă limbă decât cea latină. Un alt document, de astă dată din 1444, al episcopului de Oradea, menționează posibilitatea practicării libere a lăsării de testamente de către românii din Beiuș[211]. Până când activitatea locurilor de adeverire catolice, nu s-a extins asupra districtelor românești din Hunedoara și Banat, emisiunea de acte

---

[209] *Csánki*, I, p.165-166.

[210] În vol. *Documente privind istoria României. Introducere*. II. București, 1956, p.608. Situația comentată mai nou de către A.Lukács, *Țara Făgărașului în secolele XII-XV*. Teză de doctorat. București, 1999, p.204-205. Reglementarea din 1514, care prevedea generalizarea folosirii sigiliilor la nivelul administrației locale, nu credem că însemna un început, așa cum l-a interpretat mai nou, I.Drăgan (*Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998, p.197), ci finalul unui proces.

[211] Bunyitay V., *A váradi püspökség története*. II. Oradea, 1883, p.302-303.

locale a fost cea care a acoperit toate nevoile. Acolo scrisul nu a fost accidental, ci unul curent. Mijlocul secolului al XV-lea, a fost, din punctul de vedere al utilizării scrisului în administrație, o vreme de tranziție, de la formele administrației locale practicate în districte, către preluarea multora din atribuțiile lor, nu numai de către capitluri sau conventuri, ci și de către administrația comitatensă. În acea fază tranzitorie, hațeganii împrumută în scris, verbe de autentică maiestate, inspirate din actele latine pe care le aveau la îndemână. Trebuie să presupunem deci o stratificare care impunea și restrângea sfera uzanțelor hârtiilor și pergamentelor.

Dar, odată ce admitem folosirea scrisului în afara actelor de cancelarie oficială, a sigiliilor proprii, trebuie să ne gândim automat la problema unor arhive, la nevoia îngrijirii și a stipulării folosirii lor. Greu de crezut că atribuțiile numite intrau numai pe lista competențelor șefilor administrației (castelani ori comiți). Faptul că nu s-au conservat aceste arhive, nu constituie nici o surpriză, căci și arhivele comitatelor s-au distrus în proporții de-a dreptul catastrofale. Între 1440 și 1490, Cîndeștii din Rîu de Mori au utilizat, pentru îngrijirea privilegiilor latine, și a arhivei curente implicit, un cunoscător de slavonă care a lăsat urme scrise pe verso-ul actelor latine[212]. Este foarte greu de imaginat că au fost singurii nobili români care și-au îngrijit înscrisurile și în alt mod decât ferindu-le de ochi străini ori zăvorându-le în lăzi.

Un foarte interesant act papal, datat în 1376, trădează încă o formă de practicare a scrisului. Papa invita pe arhiepiscopul de Kalocsa să-i oprească pe preoții "greci" de la încheierea actelor notariale și a altor învoieli, între ortodocși și catolici[213]. Este destul de simplu de imaginat ce realități stăteau în spatele acestei solicitări. Actul demonstra că în regatul Ungariei există o practicare nelegală a scrisului, paralelă cu cea oficială, care nu se mărginea doar la categoria restrânsă a ortodocșilor, ci trecea și în

[212] *Hunyad*, 11, 1900, p.140.
[213] Hurmuzaki, *Documente*. I/2, p.231.

zona de interferență cu catolicii. Papa nu încerca decât să oprească folosirea scrisul "grecilor" numai la nevoile lor exclusive. Nu avem nici un argument să presupunem că ceea ce se întâmpla deja în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, fusese eradicat ori depășit într-alt fel, în secolul al XV-lea.

Specialiști în cunoașterea ambelor limbi de cultură au ajuns însă până în cancelaria regală, încă din timpul lui Sigismund de Luxemburg. Ei lecturau și traduceau corespondența munteană, moldoveană, bulgară și sârbă, dar mai și așterneau cu mâna lor, la porunca lui Sigismund, iar mai pe urmă la aceea a lui Ioan de Hunedoara, privilegii slavone pentru mănăstiri din Oltenia. La 1447, un Ladislau *Wolachus* considerat de Ioan de Hunedoara, *proximus noster*, era, probabil unul dintre acei "experți" trimis în misiune diplomatică în Țara Românească[214].

Dacă în toate forurile administrative locale autonome din cuprinsul regatului medieval maghiar, era în uz limba de circulație (germana în Universitatea săsească, slavona în sudul regatului), atunci rămâne să nu ne îndoim de uzanța scrisă a limbii române în exact același compartimente cronologice. Aici nu discutăm proporția, ci faptul în sine. Lingviștii au intuit corect că secolul al XV-lea trebuie să fi avut serioase antecedente de scriere în limba română[215], fără să fie însă în măsură să le desemneze. Pe lângă acestea, unele mărturii ne dau temeiuri să credem că uzanța limbii române în biserica catolică era și ea o realitate[216].

Alături de înscrisul juridico-social, sub forma privilegiului, sentinței etc., a corespondenței administrative, am identificat în mediul românesc și preocuparea scrisă pentru

[214] *DRH.D.* I, p.392.
[215] I.Gheție, *Începuturile scrisului în limba română*. București, 1974, p.18-19.
[216] D.Barbu, *Pèlerinage à Rome et croisade. Contribution à l'histoire religieuse des roumains dans la première moitié du XVe siècle*, în *Rev.Roum.d'Hist.* XXXIII, nr.1-2, 1994, p.28-29.

genealogie. Originea și finalitatea producției genealogice nu mai presupune comentarii. Era o necesitate socială elementară, prin care se dovedeau transferurile de proprietăți de la cei dintâi care primiseră actele doveditoare. Menționarea nominală a unui *avus* ori *proavus* nu este nici obișnuită, nici reclamată imperios de o cutumă juridică. Iar când se aștern genealogii stufoase, vechi de peste două secole, fără ca urmașii să salte de la o condiție socială medie sau modestă, urmează să ne întrebăm asupra sursei informației lor. Una dintre dovezile cele mai frumoase ne-a parvenit pe un act de la sfârșitul veacului al XVII-lea, care a redat corect și succesiv, opt generații, în 13 ramuri, totalizând peste 60 de personaje din Sălașu de Sus. Cei mai vechi sunt de la mijlocul veacului al XV-lea. Urmașii lor au rămas constant nobili foarte modești și relativ anonimi, dar aceasta nu i-a împiedicat să-și țină, prin intermediul scrisului, corectitudinea descendenței genealogice. Operația ar fi fost imposibilă pe cale orală[217]. Și alte cazuri pot fi citate, în care genealogiile au demarat către mijlocul secolului al XV-lea (Hațeg: Danciu și Mara din Sălașu de Sus, Dragomir și Vaida din Baru, Rusori din Rușor, Halmagyi din Ponor etc.; Maramureș: Popp din Oncești, Mihalyi din Apșa, Deak de Dragomirești, Dan, Suska și Costolan din Săcelul Mic, Timiș din Vișeul de Sus și multe altele)[218]. De prisos să ne întrebăm dacă genealogiile se întocmeau la alți feudali de origine română, mai importanți.

Din cele până acum înfățișate, trebuie să acceptăm ca o realitate incontestabilă utilizarea curentă a scrierii în limba latină și slavonă de către românii din interiorul arcului carpatic, în practica administrativă politică și socială, iar cât privește limba română, să-i acordăm, cel puțin șansa probabilității.

---

[217] Adrian A.Rusu, în *Sargetia*, XX. 1986-1987, p.180-187.
[218] Idem, *Preocupări genealogice la mica nobilime românească din Transilvania (sec.XV-XVIII)*, în *Arhiva genealogică*. Iași, I (VI), nr.1-2, 1994, p.50-52.

În spațiul cultural, trebuie să distingem un mare compartiment de expresii scrise non-literare, care ar avea șansa să fie grupate generic sub numele de *manifestări protoistoriografice*. Ca o primă caracteristică generală, remarcăm starea lor abreviată. Chiar dacă conțin și transmit realități istorice, mesajul lor rămâne de o minimă subiectivitate. De la cutuma consemnărilor genealogice, cu destinație socială, despre care am amintit ceva mai sus, se aluneca destul de ușor către sensibilități pe care considerăm corect a le denumi protoistoriografice. Geneza lor provine și dintr-o veche uzanță bisericească, conjugată apoi, aproape imperceptibil, cu un istorism inoculat pe căi laice. Una dintre cele mai vechi manifestări de acest tip a fost începută în preajma mijlocului secolului al XV-lea, la biserica Sfântul Nicolae din Hunedoara și transpusă mural peste două sute de ani, cu prilejul refacerii frescelor. Deși s-a pictat prin 1654, diptihul hunedorean conținea o întreagă succesiune de preoți ai lăcașului. În parte, acea listă se verifică cu ajutorul unor știri recoltate din documentele vechii arhive protopopiale locale. Concordanțele merg aproape liniar în jos până la începutul secolului al XVI-lea. Urmează apoi alți opt preoți-parohi care trebuie să fi păstorit în secolul al XV-lea. Al treilea în ordinea înșirării, purtând numele de Petru, ar putea fi același protopop contemporan cu Ioan de Capistrano și Ioan de Caffa. Sub el sunt încă doi Ioani, dintre care unul probabil Ioan de Caffa. Succesorul lui Petru, ar putea fi acel Iacob *Hwthman* care, în anul 1458, obținuse de la regele Matia dreptul de a reface biserica[219]. Înregistrările scriptice trebuie să fi pornit din preajma momentului în care reținerea mintală ar fi devenit extrem de incomodă. Rezultatul a fost o schiță de letopiseț protopopesc. *Jurnalul* de la mănăstirea Hodoș-Bodrog, din anii 1460-1469, cu pomelnice așezate alături de notații de uz

[219] Adrian A.Rusu, *Pomelnicul mural al bisericii "Sfântul Nicolae" din Hunedoara*, în *Mitropolia Banatului*, XXXVI, nr.6, 1986, p.47-48.

curent[220], argumentează de fapt situația pe care la Hunedoara o dedusesem indirect. Mobiluri identice au stat probabil și la baza unor sgrafite funerare din bisericile de la Hălmagiu și Densuș. Dacă ele păstrează un conținut asemănător, dezordinea plasării în spațiul interior, ca și încălcarea stereotipiilor, pare să conducă la explicații genetice ceva mai complicate. Pe lângă grafitele funerare, apar încă și altele. Tipul cel mai frecvent, este acela recunoscut și în lumea latină sub forma *hic fuit*. Sgrafitele au precedat și însoțit, ca modalitate de expresie scrisă, consemnările de pe cărți, dar, spre deosebire de acestea din urmă, nu s-au bucurat, nici pe departe, de atenția istoriografică la care aveau dreptul.

Tot acum ne vom opri și asupra începuturilor epigrafiei medievale slavo-române din regatul Ungariei. Spre regretul nostru, fără să constituie niciodată obiectul unei atenții speciale, problema merita din plin a fi atacată. Mărturiile, la fel de sărace ca și în cazul altor forme de expresie scrisă urmărite, oferă câteva indicii pentru racordare la un studiu posibil. O constatare impusă de materialul aflat la îndemână, aduce Hațegului merite deosebite, dacă nu exclusive. La mijlocul secolului al XV-lea, Lațcu Cîndea, castelan de Hațeg, oferea Mănăstirii Neamțului o ferecătură înzestrată cu o epigrafă. S-a scris despre ea că ar fi de origine transilvană[221], iar în alt loc, am exprimat posibilitatea confecționării ei în chiar ambianța artistică a Hațegului. Un pocal din 1496, descoperit în județul Mureș, își trage originile tot din vechiul patrimoniu al Cîndeștilor din Rîu de Mori. Cât privește epigrafia de pisanii, ea se susține cu o piesă din Sălașu de Sus și cu o alta de la Feleacu, aceasta din urmă pusă, în mod semnificativ, tot de către un hațegan. Cea de-a treia categorie de epigrafe, este cea funerară. Din ea face parte, probabil, o inscripție

---

220 C.Pistrui, în *BOR*, 96, nr.1-2, 1978, p.141, nr. 12.

221 V.Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*. I. București, 1956, p.457.

de la Sînpetru și o superbă piesă tombală semnalată la Rîu de Mori. Această ultimă piesă, datată în 1508, are trăsături care o individualizează în cel mai înalt grad. Suportul îi este o lespede de marmură, probabil spoliată dintr-un monument roman. Rândurile și cuvintele aerisite și riguros aliniate, ca și perfecțiunea și ductul clasic al hastelor literelor, o așează fără greș în categoria imitațiilor de inscripții romane. Constatarea este de natură să genereze întrebarea dacă producția epigrafică medievală a Hațegului nu a stat cumva sub semnul stimulentului și exemplului oferit de moștenirea materială antică, categoric supradimensionată față de oricare altă microzonă transilvană[222]. Ne întrebăm încă dacă Banatul, aflat și el în situația de bogat moștenitor al culturii materiale romane, nu a cunoscut cumva efecte asemănătoare. Oricum, așa cum se observă cu evidență, avem la dispoziție mărturii minimale ale unor folosiri diversificate, fapt ce, din păcate, nu îngăduie prea multe speculații laterale.

Traducerile. Istoria literaturii române a pus, destul de devreme problema unor traduceri realizate din cărțile de cult slavone. Pentru că, cel puțin în Maramureș, cu o șansă unică, a fost identificat un întreg grup de astfel de producții literare, ideea unui accident se exclude din capul locului. Operațiile de traducere se raportează, întotdeauna la două categorii de implicați: cei care le solicită, pentru consum, și cei care le întocmesc efectiv. Cei dintâi sunt la fel de importanți ca și cei din urmă, căci fără imboldul lor și, mai ales, fără sprijinul lor financiar, realizarea riscă să devină întâmplătoare.

Ar fi de imaginat cine, în afara elitelor românești, era dispus să contribuie la asemenea investiții. Teoria lui P.P.Panaitescu, privitoare la implicarea lui Bartolomeu Dragffy sau la conflictele pe care maramureșenii le-ar fi avut cu episcopia

[222] Înregistrarea epigrafelor slavone din Hațeg vezi la Adrian A.Rusu, *Ctitori și biserici...*, p.79-81.

de la Munkacevo[223], nu ni se pare relevantă pentru geneza seriei de traduceri maramureșene. Ambele idei presupun conjuncturi prea stricte și prea accidentale pentru a fi acceptate. Căci traducerile maramureșene au fost nu un simplu grup cu origine comună certă, ci un adevărat fenomen cultural. Nu se poate nicidecum argumenta un comerț de carte de o asemenea amploare încât, o altă presupusă interdicție comercială să fi declanșat procesul intern de traducere. Dacă un asemenea comerț ar fi existat într-adevăr, atunci, la întreruperea sa, ar fi fost de așteptat să se producă tendința de a reproduce ceea ce venise până atunci, respectiv cartea slavonă, și nu să se treacă la o radicală reînnoire literară. Mobilurile traducerilor maramureșene au fost mai profunde și mai îndepărtate cronologic de sfârșitul secolului al XV-lea.

Nu vedem de ce nu am recunoaște în ele un efect acumulat al unirii florentine petrecute înainte de mijlocul secolului. În lumina acestei interpretări, ele ar fi un rezultat al propagandei catolice externe, întâlnită cu cerințele interne ale elitelor românești. Dacă geneza unor forme literare originare, de o anume factură, se presupune doar în paragraful precedent, mai departe va trebui să mai poposim încă asupra impactului literaturii latine asupra unor români catolici. Că aceia au ajuns în contact cu noutățile timpului lor, este mai presus de orice îndoială. Prima generație, deschizătoare de drumuri, și-a păstrat, în proporție covârșitoare anonimatul. S-a întâmplat la fel ca și după unirea bisericească de la sfârșitul secolului al XVII-lea: abia a doua generație de școliți a dat vârfuri care s-au făcut remarcate. Părinții spirituali ai lui Filip More de Ciula, inițiatorul și potențialul editor al lui Mezertius, cel dintâi editor de epigrafe romane din vechea Dacie, cronicarul anonim de la curtea voievodului Bartolomeu Dragffy, ca și inițiatorii primelor traduceri în limba

---

223 *Începuturile scrisului în limba română*, în *Studii și materiale de istorie medie*, 4, 1960, p.147-149.

română s-au născut și au activat în vremurile lui Ioan de Hunedoara.

Deși nu s-ar încadra tocmai la acest compartiment, fenomenul tranzitării de către români familiarizați cu limba latină a unor mesaje lingvistice, cu bătaie lungă, pentru înțelegerea originii lor a fost urmărit. El se bazează nu numai pe dovezi indirecte, ci și pe recunoașterea acestui rost de "curea de transmisie". Cel mai clar izvor este acela al lui Flavio Biondo[224]. S-a presupus că Filippo Scolari și Ioan de Hunedoara ar fi avut același rol în cazul lui Poggio Bracciolini[225], dar demonstrația nu a fost foarte convingătoare.

Rămâne încă compartimentul *literaturii originale* românești. Pentru acest capitol al culturii s-au exprimat deja opinii mai vechi. P.P.Panaitescu postula prezența unei literaturi orale în slavonă, originată în literatura "taberelor de oaste" ale lui Ioan de Hunedoara și, evident, ulterior conservată în scris. Monica Breazu, după ce a analizat inscripțiile zugravului de la Leșnic, trăgea concluzia că acela cunoștea o seamă de cărți populare (dar care sunt păstrate până la noi doar în miscelanee, cel mai devreme din secolul al XVI-lea !), împreună cu iconografia, fiind un adevărat poet[226]. Alți anonimi sunt arătați de către Ioan Lupaș ca autori ai cronicii de la curtea voievodului Bartolomeu Dragffy, de către Ștefan Andreescu, care le pune în seamă colportarea scrisă a narațiunilor istorice privitoare la Vlad

---

[224] I.Ghetie, *O știre din 1453 a lui Flavio Biondo și începuturile scrierii românești cu litere latine*, în vol. *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*. București, 1974, p.21-22.

[225] I.Hațegan, *Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, promotori ai latinității românilor în conștiința europeană a secolului al XV-lea*, în *ActaMN*, 18, 1981, p.163-169.

[226] *Studiu epigrafic*, în vol. *Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec.XIV-1450)*. Partea I. (*Pagini de veche artă românească*. V/1), București, 1985, p.47-48.

Țepeș[227]. Către 1470 încep primele licăriri ale istoriografiei românești din Șcheii Brașovului. La toate acestea s-ar adăuga o *Gestă a lui Roman și Vlahata*[228], așezată într-o altă serie de scrieri istorice care încep încă din secolul al XIV-lea, cum ar fi o *Legendă a originii maramureșenilor* (1343-1365), un *Letopiseț unguresc* (redactat între 1365-1393, în Transilvania ori Ungaria de nord-est), un *Hronic bulgăresc* (1390-1425)[229].

Este pe deplin acreditată credința în debutul istoriografiei medievale românești extracarpatice la mijlocul secolului al XV-lea. Fenomenul a fost sincron în Moldova și Țara Românească, asociindu-se cu domniile lui Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș. Perfectul sincronism a fost obiectiv justificat pe temeiul creșterii autorității domnești. Alături a funcționat însă și un anume subiectivism care se traduce în fapt prin sensibilitatea acelor domnitori comanditari la memoria istorică. Dacă pentru Țepeș argumentația se face doar pe temeiul analisticii de curte pe care a inițiat-o, în cazul Ștefan cel Mare asistăm la o exacerbare a sensibilității despre care aminteam. Ștefan ridică biserici la locul bătăliilor, așează noi pietre tombale pe mormintele strămoșilor, în care nu uită să se refere mereu la relația sa cu trecutul acelor personaje, valorifică, în sfârșit, rolul Moldovei ca piesă fundamentală în destinul Europei, în litera corespondenței diplomatice. Cheia acestor atitudini apropiate la cei doi domnitori nu stă în tradiția domnească internă. Factorul comun care a

---

[227] Șt.Andreescu, *Premières formes de la littérature historique roumain en Transylvanie. Autour de la version slave des récits sur le voïevode Dracula*, în *RESEE*, 13, nr.4, 1975, p.521.

[228] O. Pecican, *Die Gesta des Roman und Vlahata*, în vol. *Interethnische- und Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum*. Cluj, 1996, p.64-99.

[229] Idem, *Literatura "cavalerească" în Maramureșul românesc (secolul XIV)*, în *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Oradea-Cluj-Napoca, 1995-1996, p.110-111.

acționat trebuie căutat într-o anume perioadă a formării personalității lor. Noi credem că explicația cauzală se găsește în timpurile în care amândoi își desăvârșeau educația la curtea lui Ioan de Hunedoara. Numai acolo ei și-au putut însuși concomitent înțelegerea rosturilor practice și gustul pentru opera istorică. Așa cum demonstrasem într-un capitol al acestui volum, Ioan de Hunedoara cunoștea lucrări sau modele istorice antice, era la curent și stimula înregistrarea propriei sale vieți, avea conștiința autocontrolului în fața faptei, tocmai sub imperiul aceluiași sentiment. De la această pregătire prealabilă au plecat nu numai fiul său, ajuns rege, dar și, pe atunci tinerii Vlad și Ștefan. În forme atenuate, transfigurate, aceste simțiri s-au transmis și unor români transilvăneni din vecinătatea imediată a guvernatorului.

Același spirit, înclinat spre istorism, transpare și în modalitățile, mai dese în epocă, ale semnării lucrărilor artistice, fie de către autori, fie de către comanditari. Nu ne aflăm nicidecum în fața unui lanț de accidentale construcții, ci înaintea unor răzbătătoare urme ale celei mai perisabile forme de materializare a spiritului.

*

Spiritualitatea. Magistratul Lipovei scria, în 1455: *in medio nostri multi Pagani, schismatici et increduli existunt*[230]. Un astfel de document este cu totul rar. Nici o autoritate religioasă nu mai era dispusă să recunoască, la mijlocul secolului, că pe teritoriul pe care îl administra ori păstorea se aflau încă asemenea categorii de oameni. Suntem însă siguri că nu era doar o exagerare menită să-l ispitească pe Ioan de Capistrano.

Mai greu ar fi să-i căutăm printre români pe acei *pagani* despre care se scria la 1455. În mod teoretic ei puteau fi și alții decât românii. Dar de ce nu *și* români ? Pentru cei familiarizați

[230] L.Wadingus, *Annales Minorum*. XII, p.365.

prea mult cu ideea genezei creștine a poporului român, ar fi, cu adevărat, o idee de neconceput. Dacă ne vom gândi însă doar că orice individ nu se "naște" creștin, ci "se face" creștin, prin botez și educație, atunci suspiciunea prin care români păgâni ar mai putea să existe și în secolul al XV-lea este stabilită.

Prezența bogomililor din Banat este o realitate incontestabilă și în secolul al XV-lea[231], așa încât nimic nu ne poate opri să bănuim că și românii s-au lăsat "contaminați" de această erezie ieșită din biserica ortodoxă. Husitismul a acționat în Moldova mai ales ori, mai corect, de acolo avem date pozitive despre manifestările sale. Fiind însă o contestare a formelor spiritualității catolice, este de presupus că influența sa asupra unor români (presupuși a fi fost majoritari ortodocși), a fost mai restrânsă. Dar, dacă admitem că o parte a românilor au fost catolici ori uniți, nu am putea exclude nici influențele de asemenea factură prezente în perimetrul regatului Ungariei.

Discuția asupra religiozității nu s-a putut purta, în istoriografia noastră, decât puțin și mai ales pentru perioade mai târzii. Cauzele au fost determinate, în proporție egală, de penuria surselor speciale și de lipsa de interes asupra subiectului. Uneori problematica, care ținea de obligația reconstituirii istoriei naționale, a fost expediată printr-o axiomatică sintagmă, care avea în vedere o spiritualitate ortodoxă clar conturată și foarte puternică, dedusă din aceea că, - chipurile, - numai cu ajutorul ei, românii din Transilvania ar fi fost în măsură să-și conserve nealterat identitatea etnică.

Apoi, ne întâlnim adesea cu afirmarea religiozității creștine populare. Conținutul acesteia este însă mereu lăsat nebulos. Ce însemna, de fapt, a fi creștin, fără biserică, fără preot, fără episcop, fără icoane, fără cărți liturgice, așa cum erau, fără nici cea mai mică îndoială, o mare parte a românilor din evul

---

[231] S.Oța, *Morminte bogomile din sudul Banatului (secolele XII-XV)*, în *Arheologia Medievală*, II, 1998, p.113-124.

mediu, înainte de secolul al XV-lea și chiar și după scurgerea acestui veac ? La sfârșitul evului mediu ruralitatea este "destul de rău creștinată" ori "creștinarea ei este mai subțire" decât a altor grupuri sociale[232]. Înaintea acestei epoci, în nici un caz, lucrurile nu puteau să fi stat mai bine. Dar, toate nivelele moștenite de timpurile atacate de către cercetarea timpurilor premoderne, provin din evul mediu, unde situația nu a fost niciodată mai bună, ci dimpotrivă. Stabilirea acestei teze, valabilă, așa cum am văzut mereu, în toate componentele și compartimentele societății, alături de numărul relativ restrâns al bisericilor, absența forurilor coercitive și lipsa datelor privitoare la operațiuni punitive ori de eradicare a manifestărilor noncreștine, cantitatea imensă de datini păgâne înregistrată în folclorul românesc din secolele XVIII-XIX[233], ne îndeamnă să fim îngăduitori cu ipoteza prezenței unor nivele spirituale care nu erau decât superficial ori prea puțin controlate de către instituția special destinată acestei operațiuni, respectiv biserica. Spiritul religios nu este echivalent cu un instinct nativ, ci este rezultanta și succesul cultivării mentalului uman, esențial raportat la performanța organizatorică a instituției bisericești. Dacă avem în vedere acest adevăr, atunci vom admite mai ușor ideea progresului temporal al vieții spirituale și nu vom persista să credem într-o încremenită stare moștenită mereu la fel, din secol în secol, inclusiv în viața religioasă.

Spiritualitatea medievală a românilor s-a bazat și transmis încontinuu pe fondul limbii. Biserica medievală, fie ea ortodoxă sau catolică, a promovat doar limba de cultură (de slujbă). Deci încărcătura spirituală dată de religie poate fi o nuanță, dar nu un fundament. Birocrația instituțiilor de stat nu exista, așa încât, nici

---

232 T.Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*. Cluj-Napoca, 1997, p.87-88.

233 O ultimă trecere în revistă la N.Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*. București, 1997, p.527-541.

prin acest mijloc, limba română nu era concurată de către cea maghiară. Atât timp cât limba nu era grav concurată, prin mijloace cu efect generalizat (administrație ori școală, de exemplu), nu era nici un pericol ca ea să dispară. Confruntarea nivelelor de civilizație nu a fost niciodată atât de gravă încât să se pună vreodată problema înghițirii unuia de către altul. Nu ne mai aflăm în lumea Daciei, unde primitivismul dacilor, pe toate planurile, a fost motivul pentru care ei s-au topit atât de facil în civilizația romană, adoptând până și limba acesteia. În evul mediu, limbile română, maghiară și germană își transferă una alteia neologisme. Cantitatea lor reflectă ponderea uneia sau alteia dintre limbi și, implicit, a civilizației purtătoare. Există grupuri umane izolate care se maghiarizează, altele care se românizează. Dar, împrumuturile lingvistice ori opțiunea unor comunități izolate nu mai amenință existența independentă a marilor entități.

SCURTĂ POSTFAȚĂ

Dacă, la sfârșitul acestor pagini, se va înțelege că mijlocul secolului al XV-lea se decupează în istoria Transilvaniei și a vecinătăților ei ca un interval cu particularități pregnante, scopul nostru a fost, în cea mai mare parte, atins.

Ioan de Hunedoara și contemporanii săi au reușit, pentru aproximativ 40 de ani să amâne formula politică care implica dominația otomană. Deși faptele de arme au continuat să stea pe primul plan al interesului istoriografic, se dovedește că atât personajul principal, cât și cei ce l-au sprijinit, au însemnat, din punctul de vedere al adâncimii amprentei pe care au lăsat-o mărturie a trecerii prin lumea celor vii, o realitate mult mai complexă. Zorii Renașterii, tentativa unei integrități creștine, fără precedente ca dimensiuni și soluții, răscrucea drumurilor de evoluție a elitelor românești, sunt încă la fel de importante; poate chiar mai mult decât ne-am imagina-o.

Românii se prezintă așa precum le-a permis-o cadrele statului maghiar, dar și după tipicul și standardele civilizației existente în același loc. Ei nu seamănă cu ceilalți, prin limbă și, în parte, nici prin religie. Se deosebesc însă și între ei, după locul în care s-au născut. Au la îndemână o gamă de manifestări, din care selecția se face în funcție de avere, contacte cu vecinătățile ori depărtările pe care reușesc să le realizeze, ambiții, accidente, tradiții comode și verificate, confruntate cu inovații așteptate pentru a le împlini dorințe ori stări proaspete. Ei construiesc vremurile, alături de toți ceilalți cu care locuiesc deja de câteva secole.

Mijlocul aceluiași veac al XV-lea împletește destinele personajului de referință cu românii dintre care s-a originat. Nu se face caz declarat pe seama acestei coabitări. Se simte totul doar în percepția detaliilor. "Partenerii" se recunosc tacit și își urmează conexitatea cu decență și discreție.

Istoriografia privitoare la Ioan de Hunedoara şi la românii din vremea sa trebuie să progreseze în felul în care orice tematică circumscrisă este datoare să fie făcută. Secolul al XV-lea va fi înţeles şi altfel, îndată ce studiile privitoare la veacul următor, al XVI-lea, vor fi elaborate şi publicate. Dar, din păcate, cum poate cititorul nu se aşteaptă să o vadă scris, din punctul de vedere al istoriei românilor din Ungaria şi Transilvania, secolul al XVI-lea este mult mai rău cunoscut decât cele două veacuri care îl preced. Când vom dori cu seriozitate să aflăm de ce lucrurile stau aşa, probabil că întreaga istoriografie provincială românească va arăta altfel.

BIBLIOGRAFIE

I. Izvoare

Arh.Naț.Magh. = *Arhiva Națională Maghiară* (OL). Diplomatarium ante 1526.

Bánffy család okl. = Iványi B., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez.* II. Budapest, 1928.

Csánki = Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I, II, V. Budapest, 1890, 1913.

Decreta regni Hungariae. 1458-1490. Budapest, 1989.

DRH.D. = *Documenta Romaniae Historica, D.Relații între Țările Române.* I. București, 1977.

Engel P., *Magyarország világi archontológiája. 1301-1457.* I-II. Budapest, 1996.

Fejer, G. *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris.* Buda, 1844.

Feneșan, C. *Documente medievale bănățene (1440-1653).* Timișoara, 1981.

Hajnal I., *Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből,* în *Leveltári közlemények,* Budapest, 1, nr.1-2, 1923, p.98-125.

Hurmuzaki, *Documente* I/2, II/2, XV/1 = E.Hurmuzaki, N.Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor.* București, 1890, 1891, 1911.

Iorga, N., *Notes et extraits* = Iorga, N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle.* II. Paris, 1899; IV. București, 1915.

Idem, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene.* I-II. București, 1906.

Izvoare. I. = Adrian A.Rusu, Ioan A.Pop, I.Drăgan, *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea.* I. (1402-1473). Cluj-Napoca, 1989.

Jakó Zs., *A kozsmonostori konvent jegyzökönyvei (1289-1556)*. I. Budapest, 1990.

Katona, S. *Historia critica regum Hungariae*. VI, XII, XIII/II. Pest, 1782, 1790.

Mihályi, I. *Diplome* = Mihályi, I. *Diplome maramureșene din secolul XIV-XV*. Sighet, 1900.

Minea, I. *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*. Iași, 10-12, nr.1, 1934-1936, p.14-41.

Ortvay = Ortvay, T., Pesty, Fr., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*. Bratislava, 1896.

Pesty Fr., *A szörényi bánság* = Pesty Fr., *A szörényi bánság és szörényi vármegye története*. I-III. Budapest, 1877-1878.

Idem, *A szörényvármegye hajdani oláh kerületek*, în *Értekezesék a tört. tud. köréböl*. V, nr.3, Budapest, 1876.

Idem, *Krassó* = Pesty Fr., *Krassó vármegye története*. III. Budapest, 1882.

Rusu, Adrian A. *Documente inedite privitoare la comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea*, în *Sargetia*, XV, 1981, p.87-101.

Székely oklevéltár. III (Szabó K.), VIII (Barabás S.). Cluj, Budapest, 1890, 1934.

Szeredai, A. *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae albensis Transilvaniae*. Albae Carolinae, 1791.

Teleki J., *Hunyadiak kora Magyarországon*. II, X. Pest, 1853.

Theiner, A. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. II. Roma, 1859.

Urkundenbuch, III, V = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. III, V-VI. Sibiu, București, 1903, 1975, 1981.

Waddingus, L. *Annales minorum seu trium ordinum*. IX-XII. Ad Claros Aquas, 1932.

II. Lucrări speciale selective

Achim, V., *Catolicismul la românii din Banat în Evul Mediu*, în *Rev.Ist.*, VII, nr.1-2, 1996, p.41-55.
Idem, *O instituție românească în Banatul medieval: adunările obștești din districte*, în *Rev.Ist.*, 41, nr.2, 1988, p.191-203.
Idem, *Considerații asupra adunărilor judiciare reunite ale districtelor medievale din Banat*, în *Rev.Ist.*, 3, nr.9-10, 1992, p.917-927.
Alexianu, Al., *Mode și veșminte din trecut*. I. București, 1987.
Andreescu, Șt., *Premières formes de la littérature historique roumaine en Transylvanie. Autour de la version slave des récits sur le voïévode Dracula*, în *RESEE*, 13, nr.4, 1975, p.511-524.
Balogh Jolan., *Erdely Renessance*. Cluj, 1943.
Bánffi, Fl., *Filippo Scolari és Hunyadi János*, în *HK*, 1930, p.125-133.
Idem, *Hunyadi János itáliai tartozkodása*, în *ÉM*, 39, 1934, p.261-272.
Barta G., *Nándorfehérvár, 1456*. Budapest, 1985.
Boldea, Ligia, *Cîteva considerații privitoare la familia nobilă de Măcicaș (sec.XIV-XVI)*, în *Sargetia*, XX, 1986-1987, p.171-177.
Eadem, *Înnobilare și confesiune în lumea feudală românească din Banat (sec.XIV-XVI)*, în *Banatica*, 113/II, 1995, p.27-44.
Eadem, *Probleme ale studiului genealogic al familiilor nobile române bănățene*, în *Banatica*, 14, 1996, p.53-92.
Eadem, *Situația social-economică și juridică a nobilimii române din Banat (sec.XIV-XVI)*, în *Banatica*, 12/II, 1993, p.13-24.
Borcea, L., *Considerații cu privire la satele, cnezii și voievozii din Zarand și Cîmpia Aradului*, în *Crisia*, XIX, 1989, p.181-203.
Idem, *Obștea sătească din Bihor, voievozii și cnezii ei în secolele XIII-XVII*, în *Crisia*, XII, 1982, p.123-159.

Boroș, I., *Relațiunile eclesiastice ale Românilor din Ungaria și Transilvania în veacul al XV-lea*, în *Unirea*. Blaj, VII, nr. 15, 18, 21, 24, 29, 33, 35-36, 38, 40, 43-44, 1897.

Bunea, A., *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Belgradului*. Blaj, 1902.

Bunyitay V., *Biharvármegye oláhjai s a vallás-unio*, în *Értekezések a tört. tud. köréből*. Budapest, XV, nr.6, 1893.

Butură, V., *Etnografia poporului român. Cultura materială*. Cluj-Napoca, 1978.

Cinteza-Buculei, Ecaterina, *Implicații sociale și politice în iconografia picturii medievale românești din Transilvania secolelor XIV-XV. Sfinții militari*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Artă plastică*, XXVIII, 1981, p.3-34.

Ciurea, D., *Observații pe marginea documentelor latine românești*, în *Apulum*, 2, 1943-1945, p.215-250.

Costea, I., *Omul medieval: atitudine și comportament. Cazul nobilimii de origine română în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în vol. *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Oradea-Cluj-Napoca, 1995-1996, p.113-119.

Csapodi Cs., *Hunyadi János és Poggio Bracciolini*, în *Filológiai közlöny*, Budapest, 11, nr.1-2, 1965, p.155-158.

Dan, M.P., *Armata și arta militară din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*. Cluj, VIII, nr.1-4, 1957, p.69-118.

Idem, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*. București, 1974.

Denize, E., *La croissade de Varna et les relations entre Ianco de Hunedoara et Alphonse V d'Aragon, roi de Naples. Réalité et idéologie*, în vol. *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*. București, 1996, p.116-126.

Denize, E., Lukács, A., *Relațiile lui Iancu de Hundeoara cu Poggio Bracciolini*, în vol. *Românii în istoria universală*. III/1. Iași, 1988, p.146-156.

Diaconescu, M., *Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie*, în *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare, I, nr.1-2, 1997, p.29-62.
Dragomir, S., Belu, S., *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în Evul Mediu*, în *ActaMN*, III, 1966, p.173-181.
Drăgan, I., *"Aleșii" nobilimii române din perioada 1440-1514*, în *Mediaevalia Transilvanica*. Satu Mare, I, nr.1-2, 1997, p.87-112.
Idem, *Aspecte ale relațiilor dintre români și puterea centrală în timpul lui Matia Corvinul 1458-1490*, în *Rev.Ist.*, 3, nr.9-10, 1992, p.905-916.
Idem, *Cnezi și nobili români în vremea Corvineștilor*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.110-130.
Idem, *Nobilimea românească din Transilvania – o problemă controversată în istoriografia română*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.5-35.
Idem, *Nobilimea românească din Transilvania în contextul structurilor nobiliare din centrul și estul Europei între anii 1440-1514*. Teză de doctorat. București, 1998.
Drăguț, V., *Pictura murală din Transilvania*. București, 1970.
E.Kovács P., *A Hunyadi-család*, în vol. *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990, p.29-33.
Elekes L., *Hunyadi*, Budapest, 1952.
Engel P., *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446-1452)*, în *Századok*, nr.5, 1984, p.974-997.
Idem, *Hunyadi pályakezdése*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.91-105.
Entz G., *Erdély épitészete* = Entz G., *Erdély épitészete a 14-16. században*. Cluj, 1996.

Idem, *Mittelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen*, în vol. *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*. București, 1961, p.159-171.

Érdujhelyi M., *Magyarországi gör. katholikusok a Mohács vész elött*, în *Katholikus szemle*, 14, 1897, p.34-36.

Feneșan, C., *Despre privilegiile Cransebeșului pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, în *Banatica*, 2, 1973, p.157-163.

Idem, *Familia românească Bizere și moșiile ei de pe valea Pogănișului (1433-1447)*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p.267-279.

Fraknói V., *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Budapest, 1897.

Gheție, I., *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*. București, 1974.

Gill, J. *Isidore's encyclical letter from Buda*, în *Analecta Ordinis S.Basilii Magnis*. Roma, ser.II. sect.II/4, 1963, p.1-8.

Idem, *The Council of Florence*. Cambridge, 1959.

Halecki, O., *From Florence to Brest (1439-1596)*. Roma, 1958.

Hațegan, I., *Cnezi români în lupta antiotomană. Cnezi bănățeni și hunedoreni în luptele lui Iancu de Hunedoara. Atestări documentare (1439-1453)*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p.225-232.

Hoban, Maria, *Accente personale și influențe locale în unele scrisori latinești ale domnilor români*, în *Rev.Ist.*, 29, 1943, p.51-86.

Horvath, Al., *Considerații istorice și juridice privitoare la Banatul de Severin și funcția de ban al Caransebeșului și Lugojului*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*. Caransebeș, 3, 1979, p.297-303.

Iufu, I., *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în *Mitropolia Olteniei*, XV, nr.7-8, 1963, p.511-526.

Idem, *Manuscrise slave în biblioteci din Transilvania și Banat*, în *Romanoslavica*, 8, 1963, p.451-468.

Juhász I. *A középkori nyugati misszió és a románság*, în *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönvé*. Cluj, 1942.

Komjáthy M., *Hunyadi kormányzó kancelláriája* în *Levéltári közlemények*. Budapest, 27, 1956.

Mályusz E., *Zsigmand király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984.

Meteș, Șt., *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*. Sibiu, 1935.

Motogna, V., *Trecutul românilor din Banat în epoca lui Ioan Hunyadi (1437-1457)*, în vol. *Banatul de altădată. Studii istorice*. I. Timișoara, 1944, p.539-576.

Mureșan, C., *Iancu de Hunedoara*, Ed. a II-a. București, 1968.

Niculescu, Al., *Romanitatea românească și cultura latină în sec. XII-XV*, în *Anuar. Inst. Cercet. Etnol. Dialect.* Ser.A. *Comunicări*. București, 1980, p.249-253.

*** *Nobilimea românească din Transilvania*. Coordonator M.Diaconescu, Satu Mare, 1997.

Pall, Fr., *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442-1443, condotta de Giovanni di Hunedoara*, în *RESEE*, 3, nr.3-4, 1965, p.433-463.

Idem, *Relazioni di Giovanni di Hunedoara con l'Italia negli anni 1452-1453*, în *RESEE*, 13, nr.3-4, 1975, p.453-478, 559-594.

Panaitescu, P.P., *Introducere în istoria culturii românești*. București, 1969.

Pascu, Șt., *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*. Cluj, VIII, nr.1-4, 1957, p.25-67.

Idem, *Voievodatul Transilvaniei*. II, Cluj-Napoca, 1979.

Păcurariu, M., *Istoria Bisericii ortodoxe române*. I. București, 1980.

Idem, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până la 1918*. Cluj-Napoca, 1992.

Pâclișanu, Z., *Cel dintîi vlădică românesc ortodox din Ardeal*, în *Cultura creștină*, Blaj, III, nr.6, 1913, p.162-165.

Idem, *Propaganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500*. Blaj, 1920.

Pecican, O., *Lecturile istorice ale nobililor maramureșeni (sec.XIV-XV)*, în vol. *Nobilimea românească din Transilvania*. Satu Mare, 1997, p.117-182.

Idem, *Literatura "cavalerească" în Maramureșul românesc (secolul XIV)*, în vol. *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Oradea-Cluj-Napoca, 1995-1996, p.109-112.

Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörényi vármegye története*. III. Budapest, 1878.

Idem, *A szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*. Budapest, 1876.

Pesty Fr., *Krassó* = Pesty Fr., *Krassó vármegye története*. III. Budapest, 1882.

Pop, Ioan A., *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*. Cluj-Napoca, 1991.

Pop, Șt., *Românii la conciliul din Florența*, în *Răvașul*, VI, 1908, p.214-222, 281-285, 390-405, 523-527, 593-601, 696-702.

Popa, R., *La începuturile evului mediu românesc.Țara Hațegului*. București, 1988.

Idem, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*. Ediția a II-a. București, 1997.

Porumb, M., *Pictura românească din Transilvania (sec.XIV-XVII)*. Cluj-Napoca, 1981.

Rusu, Adrian A., *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p.333-359.

Idem, *Cîndeștii* = Idem, *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu deHunedoara - Cîndeștii din Rîu de Mori*, în *Rev.Ist.*, 37, nr.6, 1984, p.556-568.

Idem, *Cristoforo Garatoni e Giovanni di Hunedoara*, în *Anuar.Inst.Ist.Arheol. "A.D.Xenopol" Iași*, XXIV/2, 1987, p.17-27.

Idem, *Ctitori și biserici* = *Ctitori și biserici din țara Hațegului până la 1700*. Satu Mare, 1997.

Idem, *Două cărți sălăjene în anul 1470 (Repere la circulația cărții românești din Transilvania)*, în *ActaMP*, X, 1986, p.499-503.

Idem, *Dovezi pentru continuitatea adunărilor românești din Țara Hațegului după mijlocul secolului al XV-lea*, în *Sargetia*, XVIII-XIX, p.169-180.

Idem, *Impactul personalității în societatea românească a Hațegului din secolul al XV-lea: Iancu de Hunedoara*, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p.251-259.

Idem, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, în *Anuar. Inst. Ist. "A.D.Xenopol" Iași*, XXVII, 1990, p.171-185.

Idem, *Miscellanea hatzegiana. Informații și reinterpretări privitoare la istoria Țării Hațegului în evul mediu (II)*, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p.261-276.

Idem, *Preocupări genealogice la mica nobilime românească din Transilvania (sec.XV-XVIII)*, în *Arhiva genealogică*. Iași, I (VI), nr.1-2, 1994, p.49-53.

Idem, *Preoți români ortodocși din districtul Hațegului în sec. al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului*, XXXII, nr.10-12, 1982, p.644-653.

Idem, *Un formular al cancelariei regale, din epoca lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania*, în *ActaMN*, XX, 1983, p.155-171.

Idem, *Un proces de moștenire din anul 1429, pentru stăpîniri la Grădiște (Sarmizegetusa) și implicațiile lui în Hunedoara și Zarand*, în *Ziridava*, XVIII, 1993, p.91-99.

Teke Zs., *Hunyadi János és kora*. Budapest, 1980.

Temesváry J., *Erdély középkori püspökei levéltári kutatása alapján*. Cluj, 1922.

Țeicu, D., *Banatul montan în evul mediu*. Timișoara, 1998.

Idem, *O reședință feudală românească la începuturile Reșiței medievale*, în vol. *Arheologia satului medieval din Banat*. Reșița, 1996, p.5-20.

Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. București, 1959.

Vinulescu, Gh., *Privilegiile românilor din cele opt districte bănățene*, în vol. *Fraților Alexandru și Ion Lăpedatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*. București, 1936, p.869-876.

Vuia, I., *Districtus walachorum*, în *Analele Banatului*. Timișoara, II, nr.2, 1929, p.65-86.

III. Abrevieri de periodice

ActaMN = *Acta Musei Napocensis*. Cluj-Napoca.

ActaMP = *Acta Musei Porolissenis*. Zalău.

An.Univ.Scient. Budapestini de R. Eötvös nominatae. Sectio philologica   *Annales Universitatis Budapestini de R.Eötvös nominatae. Sectio philologica*. Budapest.

Anuar.Inst.Cercet. Etnol. Dialect = *Anuarul Institutului de Cercetări Etnologice și Dialectologice*. București.

Anuar.Inst.Ist.Arheol."A.D.Xenopol" Iași = *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A.D.Xenopol"*. Iași.

Anuar.Inst.Ist.Arheol. Cluj-Napoca = *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*. Cluj-Napoca.

Bul.Mon. Com.Ist = *Buletinul Monumentelor Istorice*. București.

BMI = *Buletinul Monumentelor Istorice*. București.

BOR = *Biserica Ortodoxă Română*. București.

DRH.D. = *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între Țările Române*. I. București, 1977.

EM = *Erdély Muzeum*. Cluj.

Értekezések a tört. tud. köréből = *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Budapest.

HK = *Hadtörténelmi Közlemények*. Budapesta.

Hunyad = *Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat, évkönyve*. Arad, Budapesta, Deva,

RESEE = *Revue des études sud-est européennes*. Bucarest.

Rev.Ist. = *Revistă Istorică*; *Revista de Istorie*. București.

Rev.Inst.Social Banat-Crișana = *Revista Institutului Institutului Social Banat-Crișana*. Timișoara.

Rev.Monum.Ist. = *Revista Monumentelor Istorice*. București.

Rev.Muz.și Monum. Monum.Ist. și de Artă = *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă*. București.

Rev.Roum.d'Hist. = *Revue Roumain d'Histoire*. București.

Rev.Roum. d'Hist.Art.Beaux Arts = *Revue Roumain d'Histoire Art. Beaux Arts*. București.

RIR = *Revista Istorică Română*. București.

SCIVA = *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*. București.

Studii = *Studii*. Revistă de Istorie. București.

INDICE DE NUME[1]

Abel J., istoric; *62, 71, 72*.
Achim, V., istoric: *97, 98, 124, 152, 166, 168, 230, 286, 303, 304*, 324.
Adrianopol, oraș: 229.
Agîrbiciu, loc.: 168.
Agria (Eger), capitlu: 176; episcopie: 264.
Agyagos, loc.: 221.
Ahrweiler, H., istoric: *129*.
Alba Iulia, comitat: 39; capitlu: 39, 41, 42, 121, 153, 172, 173, 246, 301; episcop-episcopie: 96, 97, *98*, 100, 101, 107, 111, 251; județ: 70, 217; oraș: 32, 75, 245.
Albania, stat: 84.
Albert de Habsburg, rege: 68, 90, 91, 95, 147, 177, 215, 218, 226.
Alef, G., istoric: *83*.
Alexandru cel Mare, rege: 71.
Alexandru, episcop de Kiev: 83.
Alexianu, Al., istoric: 249, 324.
Alfons I de Aragon, rege al Neapolelui: 63, 69, 148.
Ali bei Evrenos-oglu: 45.
Almaș, cetate: 293.
Almașu Mic, loc.: 273.
Alpi, munți: 57.
Alsoachowa, loc.: 214.
Alsofalw, loc.: 214.
Also-Hedemer, loc.: 214.
Alzati, C., istoric: 88, 117, 139.
Ambrozie de Dolha: 183, 194, 217-220; - de Földeak: 74.
Amlaș, district: 154, 186.
Ana de Brănișca: 32; - de Rîu de Mori: 202; - , soția lui Iacob de Măcicaș: 119.
Anca, onomasticon: 195; - , văduvă: 33-34; - Sărăcin de Sălașu de Sus: 253, 255.

[1] Abrevierile folosite sunt următoarele: f.l. = fiul lui; loc. = localitate. Cifrele cursive indică numele din notele infrapaginale. Nu au fost indexate numele din titluri de volume ori articole.

Ancula, onomasticon: 18.
Andea, A., istoric: *144, 169*.
Andreescu, Şt., istoric: *86, 100*, 314, *315*, 324.
Andrei de Brănişca: 32; - de Densuş: 175; - de Pannonia, umanist: 71; Andrei de Peşteana: 178, 200; - I de Rîu de Mori: 210; - de Vetiş, umanist: 67; - de Zylvas, vezi Valentin, f.l.; - , sculptor: 65.
Angevini, membri ai dinastiei: 173, 176.
Anghel, Gh., istoric: 49.
Apadia, loc.: 213.
Apşa de Mijloc, loc.: 273, 278, 309.
Apuseni, munţi: 12, 155, 156, 171, 193.
Arad, capitlu: 229, 231,246; comitat: 221; oraş: 162.
Arădeanul, E., istoric: *162*.
Aradi V., istoric: *131*.
Aragon, rege al: 69.
Arca de Densuş: 246.
Arceşti, familie nobiliară: 285.
Archid, loc.: 279.
Arhipelag grecesc: 99.
Arieş, scaun: 263.
Arion, D.C., istoric: *186*.
Armbruster, A., istoric: *25, 59, 112, 139*.
Aruncuta, loc.: 279.
Asinip, loc.: 279.
Atanasie, mitropolit: 122; - , episcop de Vad şi Feleacu: 103.
Athos, republică monastică: 87, 293.
Auner, C., istoric: *78, 85, 87, 95*.
Austria, stat: 91, 145.
Baba, vezi Stanciul, f.l.
Bachia, vezi Fabian de - .
Badea de Rîu Alb: 174.
Bai, f.l. Sandrin de Băieşti: 184.
Baia de Arieş, loc.: 172, 256.
Baia Mare, oraş: 75.
Balc, domn: 256.
Balcani, peninsulă: 13, 109.
Balogh Jolán, istoric: *54, 63, 64, 65, 70, 74, 75*, 324.
Baloş de Sălaşu: 173.

Baltag, G., istoric: *305*.
Baltazar, cnez: 134.
Balul, f.l.Baloș de Sălașu: 173.
Baluzin, onomasticon: 195; - de Rîu Alb: 174.
Balyka, onomasticon: 301.
Banat, provincie: 12, 32, 98, 110, 118, 121, 127, 130, 140, 146, 150, 152, 155, 158, 167, 168, 169, 170, 176, 177, 178, 183, 193, 194, 198, 202, 210, 215, 216, 305, 307, 312, 317.
Bánffi, Fl., istoric: *44*, *58*,*59*, *60*, *64*, *65*, 324.
Bánffy, familie nobiliară: 38, 172, 238, 297; - Paul: 221; - Ștefan: 160, *210*.
Barabas S., istoric: 323.
Baranya, comite de: 222.
Barb din Comiat: 40.
Barbu, D., istoric: *85*, *90*, *191*, *215*, *308*.
Barițiu, G., istoric: 18.
Barla cnezul: 135; - ungurul: 135.
Barta, G.: istoric: *30*, 38, *45*, 324.
Baru, loc.: 207, 309.
Basarab I, domn: 248; - de Rușor: 174; - onomasticon: 28.
Basel, conciliu de la: 90, 91, 94, 215.
Baziaș, mănăstire: 241.
Băgaciu, loc.: 272.
Băiești, loc.: 170.
Băla, loc.: 279.
Bălan, I., istoric: 19.
Bănescu, N., istoric: *132*.
Bărcăcilă, Al., istoric: *267*.
Băuțar, vezi Pala.
Bedeciu, loc.: 263.
Bedeu, loc.: 253, 259, 278, 285.
Beiuș, district: 107, 192, 280, 306; oraș: 172, 247; protopopiat: 115, 164; voievozi: 192.
Belabuc, loc.: 226.
Belgrad, bătălie: 64, 69, 108, 114, 120, 210, 217; episcop de: 111; loc.: 20, 182, 204, 227; mănăstire din: 110.
Belu, S., istoric: *19*, *172*, *197*, 326.
Benedict de Vad: 174; - , f.l.Petru de Vad: 174; - volahum: 134.

Berchieșu, loc.: 272.
Bereg, comitat: 110, 218, 219; comite: 206, 207, 210; vicecomite: 199.
Bethlen, familie nobiliară: 237; principe: *50*.
Bezna, loc.: 214.
Bichicean, Gh., istoric: *131*.
Bihor, ținut: 64, 122, 130, 150, 171.
Bilca, loc.: 302.
Binder, P., istoric: *122*.
Biondo, Flavio, umanist: 120, 314.
Biserica Albă, loc.: 164, 278.
Bistra, râu: 212, 215.
Bistrița, comite: 182; oraș: 75, 155, 175, 208.
Biușa, loc.: 272.
Bizanț, imperiu: 13, 80, 81, *83*, 92, 102, 109, 113, 254, 293.
Bizere, loc.: 246; - , loc.: 212, 213, 304.
Bizerești, familie nobiliară: 170, *213*, 231, 287.
Bîrcea, loc.: 183.
Bîrlea, O., istoric: *83*, *84*, *88*, *114*.
Bîrsău, loc.: 75, 201, 302.
Bîrzava, râu: 218.
Blasiu de Brănișca: 32; - de Gîrbău: 167; - , f.l.Stoian de Cerna: 225; - , castelan de Șoimoș: 74; - preot la Alba Iulia: 246.
Bobîlna, răscoală: 73, 125, 131, 190.
Bobohalma, loc.: 279.
Bocicoiu Mare, loc.: 293.
Boemia, stat: 53, 222.
Bogdan I, domn: 120, 248; - de Mîtnic: 17; - de Pogăceaua: 167.
Bogdan, Al., istoric: 49.
Bogdan, I., istoric: 128, 149, *225*, *304*.
Bogdănești, familie nobiliară: 252.
Bojincă, D., istoric: 18.
Boldea, Ligia, istoric: *80*, *98*, *168*, *170*, *188*, *192*, *204*, *212*, *213*, *270*, 324.
Bolgarinovicz, Iosif, mitropolit de Kiev: 87.
Bologa, cetate: 38, 40.
Bologna, oraș: 64.
Bolvașnița, loc.: 214.
Bona, P., istoric: *265*.

Bonfini, cronicar: 24, 28, 35, 45, 46, 59, *70*.
Bónis Gy., istoric: *180*, *181*, *182*, *302*.
Bono, Moise, familiar: 65.
Borcea Călugăr: 241.
Borcea, L., istoric: *36*, *107*, *116*, *156*, *166*, 324.
Borlod, loc.: 222.
Borod, loc.: 155, 192.
Boroș I., istoric: *78*, *114*, 324.
Borsod, comitat: 163, 306.
Bosnia, stat: 84, 222, 229.
Bothos Andrei, comite de Timișoara: 94.
Bracciolini, Poggio, umanist: 60, 61, 71, 72, 314.
Bran, cetate: 216.
Brancovici, Gheorghe, despot: 84, 114, 199, 206.
Brașov, oraș: 73, 75, *138*, 162, 224, 229, 234, 253; pârgar: 106.
Bratova, loc.: 214.
Brazi, vezi Gureni.
Brădet, loc.: 32, 222.
Brănișca, loc.: 35-36, 192.
Brătianu, G., istoric: 131.
Brătulescu, V., istoric: *273*.
Breazova, loc.: 33, 201.
Breazu, Monica, istoric: *300*, 314.
Bréhier, L., istoric: *293*.
Brest-Vladimir, episcopie: 89.
Bretea, loc.: 201; - Streiului, loc.: 238.
Brezeanu, S., istoric: *191*.
Briciu din Talabor: 111.
Bricius, preot: 218.
Bucova, loc.: 222.
Buda, curte regală: 57, 140; oraș: 66, 81, 89, 93, 114, 183, *204*, 252.
Buda de Vad: 174.
Budapesta, oraș: 276.
Budești, loc.: 273.
Budești-Joseni, loc.: 292.
Buituri, loc.: 42, 75.
Bulat, T.G., istoric: 20.
Bulgaria, stat: 84, 204.

Bunea, A., istoric: *78*, *96*, *99*, *100*, *104*, *112*, *114*, 119, 124, *172*, 325.
Bunyitay V., istoric: *79*, *107*, *115*, *237*, *306*, 325.
Buthi de Hunedoara: 35.
Buturǎ, V., istoric: *251*, 325.
Bukwr, onomasticon: 301.
Cabello, J.A., istoric: *287*.
Caffa, loc.: 113, 132, 310; vezi și Ioan de - .
Calixt al III-lea, papǎ: 91.
Cantacuzino, C., umanist: 22.
Cantacuzino, Gh.I., istoric: *52*, *266*.
Caprioli, Aliprando, cronicar: 60.
Caran, district: 98, 152, *217*, 304.
Caransebeș, oraș: *119*, 152, 153, 162, 163, 167, 170, 214, 227, 231, 255, 265, 305.
Caraș, distict: 222.
Carașova, loc.: 202.
Carpați, munți: 57, *112*, 133, 163; - Meridionali: 229.
Cassi Ramelli, A., istoric: *53*.
Cazacu, M., istoric: 125.
Cǎlata, loc.: 172, 192, 193, 247; voievozi: 192.
Cǎlǎțele, loc.: 279.
Cǎpǎțînǎ, D., istoric: *286*, *288*.
Cǎvǎran, loc.: 270, 278.
Cehǎluț, loc.: 193, 209.
Cehia, stat: 91.
Cenad, comitat: *232*; comite: 46; episcopie: 98.
Cenner-Wilhelmb G., istoric: *9*.
Cerna, onomasticon: 195; - de Rîu de Mori: 202, 203.
Cerna, loc.: 215, 225, 300, 304; râu: 226.
Cesarini, Giuliano, legat papal: 65, 91.
Cetea, loc.: 279.
Chelm, episcopie: 89.
Chicideanu, I., istoric: *270*.
Chilia, loc.: 75, 208, 229, 230.
Chioar, district: 12, 155.
Chotébor, P., istoric: *287*.
Cicǎu, loc.: 263.
Cilli nobili: 30; - Hermann: 45, 46 ; - Ulrich 68.

Cincheza-Buculei, Ecaterina, istoric: *122*, *123*, 325.
Cinciș, loc.: 27, 30.
Cipariu, T., istoric: *78*, *96*, *104*.
Ciprovaț, loc.: 85.
Cisteiu de Mureș, loc.: 279.
Ciștelec, loc.: 303.
Ciucea, loc.: 166, 171, 172.
Ciuta, loc.: 212.
Ciugudu de Jos, loc.: 279.
Ciula, loc.: 175, 201, 247, 301, 313.
Ciuleni, loc.: 172, 192.
Ciurea, D., istoric: *303*, 325.
Cizer, loc.: 160, 253.
Cîmpia Mierlei, bătălie: 65, 203, 210.
Cîmpia Transilvaniei: 168.
Cîmpia Turzii, oraș: 279.
Cîmpulung pe Tisa, loc.: 115, 259.
Cînde, iobag: 134.
Cîndea de Călata: 172, 193, 247; - de Rîu de Mori: 34, 202, 205-207.
Cîndești din Rîu de Mori: 41, 123, 170, 175, 187, 202-212, 239, 253, 269, 284, 307, 311.
Cîndreș de Sălașu: 173; - , f.l. Dionisie de Sălașu: 173, 175; - cel Mic de Sălașu: 175.
Cîrnecea, loc.: 260, 278.
Cîrnești, loc.: 203.
Clement, f.l. Vasile din Pata: 134.
Clopotiva, loc.: 32, 35.
Cluj, comitat: 38; județ: 167, 168, 172, 199, 241, 280; oraș: 39, 73, 75, 101, 102, 106, 158, 162, 199.
Cluj-Mănăștur, convent: 38, 121, 246, 247.
Cociuba, loc.: 107, 185.
Codlea, oraș: 229.
Colan, I., istoric: *298*.
Colți-Suseni, loc.: 123, 195, 203, 204, 253, 262, 278, 284, 298.
Comiat, district: 40, 142, 230.
Constantinescu, N.A., lingvist: *34*.
Constantinescu R., istoric: *244*, *295*, *299*.

Constantinopol, oraș: 80, 83, *86*, 87, 91, 99, 105, patriarhie: 81, 82, 83, 113.
Cornești, loc.: 166.
Coron, episcop de: 65.
Corund, loc.: 237.
Cosău, vale: 241.
Costea, onomasticon: 195; - de Grădiște: 33; - de Sălașu: 173, 175; - de Vișeu: 190.
Costea, I., istoric: *196*, 325.
Costolan, familie nobiliară: 309.
Cracovia, oraș: 88, 247.
Crasna, comitat: 159; comite:45.
Crăciunești, loc.: 255, 285.
Cristache-Panait, Ioana, istoric: *265*, *269*, *282*.
Cristel, român: 218.
Cristian, iobag: 134.
Cristina de Bizere: 213.
Cristoforo Italicus, monetar: 64.
Cristul de Vad: 174.
Crișan, Gabriela, istoric: *281*.
Crișcior, loc.: 122, 165, 250, 258, 278.
Criștelec, loc.: 298.
Criștelecu Șimleului, loc.: 238.
Croația, episcop de: 46; stat: 12, 94.
Csáki, nobili: 45; - Gheorghe: 45; - Ladislau: 45.
Csanádi, nobili: 45; - Francisc: 46.
Csánki D., istoric: *38*, 41, *42*, *162*, *163*, *173*, *176*, *186*, *194*, *206*, *214*, *216*, *218*, *221*, *222*, *223*, *225*, *227*, *231*, *232*, 322.
Csapodi Cs., istoric: *61*, *72*, 325.
Csövár, cetate: 53.
Csupor Dumitru, episcop: 45, 46; - Acațiu (Akos): 46.
Cucerdea, loc.: 279.
Cuceu, loc.: 237, 272.
Cuhea (Bogdan Vodă), loc.: 120, 121, 166, 183, 241, 252, 259, 278, 284, 305.
Cuvin, comitat: 222.
Cyrus, rege: 72.
Dacia, provincie: 313, 319.

Daia, loc.: 263.
Daia, M., istoric: *265*.
Daicoviciu, Beatrice, istoric: *112*.
Dalmația, provincie: 12, 65, 94.
Dan, onomasticon: 195; - familie nobiliară: 309; - de Ciuleni: 172; - de Grădiște: 33,
Dan, M.P., istoric: 6, *24*, *144*, *145*, *146*, 148, 325.
Danciu, episcop: 104; - familie nobiliară: 309; - de Bedeu: 253; - , f.l. Iarul de Sălașu: 173, 175.
Danciul din Dragomirești: 166; - , f.l. Costea de Sălașu: 173, 175.
Daniil, episcop: 105.
Daria, vicar de: 97.
David din Leordina: 111.
Davidescu, M., istoric: *51*.
Deag, loc.: 279.
Deak, familie nobiliară: 309.
Dej, ocne: 64.
Dej de Timișel: 170, *204*.
Deleni, loc.: 169.
Delinești, loc.: 213.
Demény L., istoric: *131*.
Dengeleg, familie nobiliară: 37.
Denize, E., istoric: *56*, *62*, *63*, *65*, *145*, 325.
Densuș, loc.: 31-35, 165, 170, 175, 215, 246, 278, 285, 291, 311.
Densușianu, N., istoric: 128, 149, 322.
Desideriu de Losoncz, voievod: 94
Deva, castelani din: 40; cetate: 37, 41, 42, 75, 179.
Dezna, loc.: 264.
Diaconescu, M., istoric: *80*, *84*, *98*, *99*, *103*, *113*, *114*, *115*, *120*, *188*, *241*, *270*, 325.

Dionisie, onomasticon: 195; - de Mîtnic: 17; - de Peșteana: 223; - de Sălașu: 174, 175; - , f.l. Andrei de Densuș: 175; - , f.l. Cîndreș cel Mic de Sălașu: 175; - , f.l. Iarul de Sălașu: 173, 175; - Hathzeghy, iobag: 134.
Dîmbovița, cetate: *304*.
Dîmbu, loc.: 279.
Dlugosz, cronicar: 30.

Dobrotă de la Rîu Bărbat: 165.
Doczi, familie nobiliară: 214.
Dolcz, loc.: 217.
Dolha, loc.: 40, 183, 194, 217, 287.
Dolheni, familie nobiliară: 256, 287.
Doroteea de Cerna: 226; - , soția lui Ioan de Mîtnic: 120.
Dörner, A.E., istoric: 156.
Drag, domn: 256.
Dragalina, P., istoric: 144.
Dragffy, Bartolomeu, voievod: 312, 314.
Dragomir, familie nobiliară: 309.
Dragomir, S., istoric: 19, *172*, *197*, 326.
Dragomirești, loc.: 166, 303, 309.
Dragoș, domn: 256.
Draskóczy I., istoric: *64*, *65*.
Drăgan, f.l. Manciul, din Comiat, oștean al curții: 40, 142.
Drăgan, I., istoric: *12*, *80*, *142*, *144*, *148*, 149, *167*, *168*, *170*, *186*, *187*, *188*, *192*, 198, 200, *222*, *223*, *224*, *225*, *281*, *302*, *304*, *306*, 322, 326.
Drăganu, N., istoric: *247*, *294*.
Drăgoșești, familie nobliară: 151,
Drencova, cetate: 214, 229.
Ducci, loc.: 65.
Dujcev, I., istoric: *85*.
Duma de Cornești: 166.
Dumbrăveni, oraș: 110.
Dumbrăvița, loc.: 222; - , loc.: 229.
Dumitru de Streisîngeorgiu: 202; - , f.l. Cristul de Vad: 174; - , preot la Alba Iulia: 246; - , iobag: 134; - Gizdavăț: 230.
Dunăre, râu: 15, 52, 72, 182, 215, 226.
Durdik, T., istoric: *53*.
Dușa, f.l. Nicolae de Densuș: 175.
E.Kovács P., istoric: *28*, *30*, *79*, *221*, 326.
Ecaterina de Macaria: 217.
Ecco, U., scriitor: 132.
Eftimie de Tîrnovo, mitropolit: 299.
Elekes, L., istoric: *23*, *32*, *39*, *41*, *57*, *60*, *63*, *64*, *71*, *73*, 146, *224*, *227*, 326.

Elena de Hălmagiu: 32-33; - de Nădăștia: 221; - , soția lui Nicolae de Bizere: 213.
Elisabeta, regină: 90; - de Cehăluț: 193, 209; - "Morzsinai": 31; - Szilágy, 28, 193, *218*, 219; - , doică: 65.
Elveția, stat: 215.
Emeric cel Sfânt, rege: 122, 137; - de Ciuleni: 172; - de Zapolya: 220.
Engel, J. Ch., istoric: 131, *281*.
Engel P., istoric: *14*, 28, *40*, *41*, 43, 45, 46, *48*, 58, *104*, *199*, *207*, *216*, *217*, *220*, *224*, *227*, *228*, *231*, 322, 326.
Entz G., istoric: *47*, 48, *211*, *237*, *254*, *270*, *272*, *273*, *277*, *278*, *279*, *284*, 326.
Érdujhelyi M., istoric: *99*, *100*, *101*, *106*, *156*, 326.
Erkes, loc.: 237.
Eskenasy, V., istoric: *36*, *156*, *252*, *285*.
Eszen, loc.: 218.
Eugeniu al IV-lea, papă: 82, 91.
Europa: *12*, 13, 14, 25, 49, 56, 137, 191, 315; - Centrală: 49.
Fabian de Bachia, misionar: 92.
Fazakas, loc.: 226.
Făgăraș, district: 12, 137, 154, 167, 169, 171, 186, 230, 241, 305, 306; oraș: 251, 259, 278, 297.
Făget, oraș: 288, 289.
Fărăgău, loc.: 278.
Fărcădin, loc.: 200, 202; - de Sus, loc.: 254, 285.
Federi, loc.: 207.
Feheregyhaz, loc.: 74, 231.
Fejer G., istoric: *42*, *239*, 322.
Feld, I., istoric: *53*.
Feldioara, loc.: 251.
Feleacu, loc.: 101, 102, 103, 158, 274, 278, 298, 311.
Feneșan, C., istoric: *67*, *163*, *177*, *178*, *188*, *212*, *214*, *216*, *217*, *226*, *231*, *232*, *302*, 322, 327.
Ferești, loc.: 278.
Ferrara, oraș: 64, 82, 90, 92.
Fessler, I.A., istoric: *78*, 119, *120*.
Feyereghaz, loc.: 216.
Fijalek, J., istoric: *89*.
Filip, preot din Hațeg: 106; - More de Ciula: 201, 313.

Filipașcu, Al., istoric: *195*, *218*, *220*.
Fizești, loc.: 203.
Fleșer, G., istoric: *269*.
Florența, oraș: *45*, 58, 59, 63, 72, 77-127, 206.
Foffano, T., istoric: *61*.
Foscari, Francesco, doge: 63.
Fraknói V., istoric: *60*, *62*, *63*, *65*, *89*, *91*, *181*, *182*, 327.
Francisc Diacul, castelan: 47, 74; - Wolahum din Frata: 134; - - cel Mic: 231.
Frata, loc.: 134.
Frederic al III-lea, rege: 23, 63, 147, 205, 219.
Füzér, cetate: 53.
Gabud, loc.: 279.
Galad, loc.: 194, 214, 287.
Galambos K., istoric: *93*.
Galați, loc.: 203.
Galda, loc.: 263.
Galiția, provincie: 99.
Garatoni, Cristoforo, legat papal: 65, 92.
Gavril Uric, cleric: 208, 298.
Gădălin, loc.: 279.
Germania, stat: 53.
Gerö L., istoric: 48.
Gheja, loc.: 279.
Ghenadie Scholarios, cleric: *86*.
Gheorghe de Brănișca: 32; - de Bretea: 201; - de Gyepes, vezi Petru, f.l.; - , f.l. Baloș de Sălașu: 173; - , f.l. Ioan Valahul din Dolha: 40; - Brancovici, vezi Brancovici; - , iconar: 292; - , preot la Alba Iulia: 246.
Gheție, I., lingvist: *122*, *247*, *308*, *314*, 327.
Gilău, cetate: 107.
Gill, J., istoric: *81*, *83*, *87*, *89*, *90*, *93*, 327.
Giskra, Jan, comandant husit: 147, 205.
Giulești, loc.: 166, 255, 259, 278, 305.
Giurescu, C.C., istoric: 19.
Giurescu, D.C., istoric: *166*.
Giurtelecu Șimleului, loc.: 116, 272.
Gîrbău, loc.: 107, 167.

Gîrbova de Jos, loc.: 75,
Gîrbovița, loc.: 263.
Gîrceiu, loc.: 272.
Gîrliște de Rudăria: 170.
Gladna Română, loc.: 251, 285.
Glimboca, loc.: 213, 278.
Gonța, Al.I., istoric: *167*.
Goronea, T., istoric: *269*.
Grădeț, cetate: 51.
Grădiște, vezi Sarmizegetusa.
Gräser, A., istoric: *162*.
Grebenișu de Cîmpie, loc.: 134, 237, 272.
Greceanu, Eugenia, istoric: *264*, *269*.
Grecia, stat: 65, 95.
Grigore al IX-lea, papă: 80; - al XII-lea, papă: 122; - , mitropolit al Moldovei: 82; - de Grădiște: 33; - de Peșteana: 223; - , f.l.Baloș de Sălașu 173; - , f.l. Costea de Sălașu: 175; - Olah: 199; - , iobag: 134.
Guarino da Verona, umanist: 64.
Gura Arieșului, loc.: 279.
Gurasada, loc.: 123, 270.
Gureni (Brazi), loc.: 203.
Gündisch, G., istoric: *111*.
Gyepes, loc.: 156.
Gwth, loc.: 221.
Habsburg, dinastie, vezi Albert și Frederic al III-lea.
Hajnal I., istoric: *68*, *180*, 322.
Halecki, O., istoric: *84*, *88*, *89*, *91*, *93*, *95*, 327.
Halici, episcop: 99.
Halmagyi, familie nobiliară: 309.
Hanibal, general: 71.
Haram, district: 162.
Harassiewicz, M., istoric: *89*, *93*.
Hațeg, castelani: 40, 153, 205, 208, 209, 300, 311; cetate: 41, 42, 209, 211; district-țară: 11, 32, 110, 116, 118, 120, 121, 123, 127, 132, 137, 153, 164, 170, 173, 178, 179, 183, 184, 190, 194, 198, 204, 207, 209, 222, 246, 280, 285, 292, 305, 309, 312; franciscani din:

44; **oraș**: **75**, **158**, **162**, **164**, 200, 205, 244, 255, 256, 259, 266, 272; **preot din**: **106**; **protopo**iat: 164; râu: 223.
Hațegan, I., istoric: *58*, *144*, *222*, *314*, 327.
Hălmagiu, loc.: 18, 32, 35-36, 156, 192, 200, 278, 296, 300, 311.
Hărman, loc.: 251.
Hédérváry Laurențiu, palatin: 94.
Heitel, R., istoric: *40*, 49.
Held, J., istoric: *23*, *44*.
Heltai Gaspar, umanist: 31.
Henig, loc.: 279.
Henszerova, loc.: 214.
Herzesthe, loc.: 214.
Hezorova, loc.: 214.
Hobița-Grădiște, loc.: 32.
Hodinka A., istoric: *110*, *114*.
Hodoș, loc.: 221.
Hodoș-Bodrog, mănăsire: 242, 243, 298, 299, 301, 311.
Hofer, J., istoric: *86*, *125*.
Hofmann, G., istoric: *84*, *90*, *92*, *100*, *114*.
Holban, Maria, istoric: *168*, *169*, *303*, 327.
Horvath, Al., istoric: *43*, *152*, 327.
Hotco de Vișeu: 183.
Huizinga, J., istoric: *138*.
Hunedoara, biserici din: 265, 310, 311; castel-cetate: 37, 39, 51-53, 74, 205, 284, 287; castelani: 40, 41, 74; domeniu-ținut: 127, 130, 140, 146, *165*, 170, 182, 193, 281, 307; oraș: 37, 39, 42, 75, 162, 238, 244; în titulatura familiei nobiliare: *passim*.
Hurdubețiu, I., istoric: *24*.
Hurmuzaki E., editor: *41*, *80*, *82*, *86*, *88*, *92*, *98*, *101*, *102*, *107*, *111*, *112*, *116*, *120*, *131*, *153*, *155*, *168*, *169*, *174*, *177*, *179*, *189*, *190*, *193*, *207*, *211*, *213*, *214*, *215*, *225*, *230*, *231*, *266*, *300*, *301*, *302*, *306*, *307*, 322.
Hust, capelă: 211; castelani: 210, 211; oraș: 259.
Huszti J., istoric: *66*.
Iacob, L., istoric: *124*.
Iacob de Marchia, închizitor: 82, 92; - de Măcicaș, nobil: 119; - Hwthman, preot: 310.
Iacobeni, loc.: 241.

Ialomița, bătălia de pe: 204.
Ialova, loc.: 120, 200.
Ianăș de Hunedoara: 18.
Iancu Sibianul, onomasticon: 19.
Ianus de Hunedoara: 18.
Iara, loc.: 264.
Iardastița, loc.: 226.
Iarul de Sălașu: 173, 175.
Iaz, loc.: 214.
Ierusalim, oraș: *86*,
Ieud, loc.: 273, 285, 302.
Ignatie, mitropolit: 84.
Iladia, distr. 228.
Ilidia, loc.: 278; - -Oblița, 305.
Ilie de Călata: 172, 246; - de Ciuleni: 172; - , f.l. Cîndea de Călata: 193; - , preot la Criștelec: 297; - , iobag: 134.
Iloșva, loc.: 305.
Inocențiu al VII-lea, papă: 62.
Ioan al VIII-lea, împărat bizantin: 94; - I Zapolya, rege: 220; - de Bizere: 304; - de Brănișca: 32; - de Breazova: 201; - de Caffa, cleric: 114, 238, 310; - de Capistrano, misionar: *79*, 92, 108, 110, 114, 115, 119, 125, 310, 316; - de Ciucea: 171, 172; - de Fărcădin: 200, 202; - de Feheregyhaz, vicecomite de Timișoara: 74; - de Gîrbău: 167; - de Hunedoara: *passim*; - de Măcicaș: 304; - de Mihălinți: 230-232; - de Mîtnic: 120, 304; - de Nădăștia: 221; - de Pogăniciu: 304; - de Rîu Alb: 174; - de Rușor: 174; - de Tagliacotio, misionar: *109*; - de țerova 302; - din Dragomirești: 303; Ioan, f.l. Benedict de Vad: 174; - , f.l. Mihail de Ciula: 175;, f.l. Nicolae de Mihălinți: 230; - , f.l.Sărăcin de Sălașu: 173; - Bokos, iobag: 134; - Cîndea de Rîu de Mori: 201-205, 300; - Cîndreș de Rîu de Mori: 31, 190, 193, 194, 199, 202, 207, 209-212, 220, 224; - Corvin de Hunedoara: 212; - Diacul de Mihălinți: 231, 303; - Funder, iobag: 134; - Hathzaky, iobag: 134; - Kaluger: 241; - Kenezius de Bizere: 246; - Ludasy, iobag: 134; - Molday, iobag: 134; - Nemeș, nobil: 166; - Românul: 199; - Ungur de Nădăștia: 220-222; - Valahul de Beiuș: 247; - Valahul din Dolha: 40; - Velachus sive Ungarus: 132; - Vitez de Zredna, umanist: 60,

61, 64, 66, 67, 68, 73, 107, 181, 183; - Vodă cel Cumplit, domn: 25; - Wolach de Sîncrai: 199; - , iobag: 134; - , onomasticon: 195.
Ionaș, onomasticon: 17.
Iorga, N., istoric: 8, *18*, 19, *23*, 37, *60*, *63 70*, *72*, *88*, *115*, *118*, 128, *132*, 141, 144, *147*, *200*, *234*, *238*, *244*, 248, 322.
Iovanichie, episcop: 111.
Isidor, mitropolit: 84, 88, 89, 93, 99, 106.
Italia, stat: 57, 58, 59, 60, 61, 65, 86, 88, 124, 215.
Iufu, I., istoric: *295*, *299*, 327.
Iuga de Ieud, diac: 302.
Ivachko de Hunedoara: 16.
Ivan de Dragomirești, diac: 302; - din Giulești: 166; - din Unciuc: 303.
Ivanics, Paul, umanist: 66.
Ivanfalva, loc.: 214.
Iványi B., istoric: *206*, *219*, *238*, *297*, *303*, 322.
Jagelloni, dinastie regală: 177.
Jakó Zs., istoric: *38*, *134*, *155*, *159*, *161*, *166*, *168*, *172*, *199*, *237*, *241*, *247*, *253*, *264*, *272*, *280*, *293*, 306, 323.
Jaks, familie nobiliară: 237.
Jancsó B., istoric: *131*.
Janko/ Jangos, onomasticon: 15.
Jdioara, cetate: 231.
Jovan/Zovan, onomasticon: 14, 17.
Jucu, loc.: 279.
Juhász I., istoric: *79*, *113*, 327.
Kádár J., istoric: *103*.
Kalocsa, arhiepiscopie: 307.
Kalova, loc.: 213.
Karácsony J., istoric: 23, *86*, *92*.
Kardos T., istoric: 67, *70*, *73*.
Katol, loc.: 214.
Katona, St., istoric: *90*, *97*, 323.
Kemény J., istoric: *47*, *106*; arhivă: *204*, *205*.
Kendeffy, familie nobiliară: 202, 203, 207; - Ladislau: 301; arhivă: *170*.
Kenderessi de Rîu de Mori: 209.
Kenez, loc.: 214.
Kenezrekeze, loc.: 226.
Keresztes, loc.: 163, 306.

Kiev, mitropolic: 83, 87, 88, 89, 93, 99, 106; oraș: 84.
Koltay-Kaster J., istoric: *61*.
Komjáthy M., istoric: *180*, 327.
Komárov, loc.: 287.
Koppány T., istoric: *289*.
Kovachich, M.G., istoric: *185*, *225*.
Közepsö-Hedemer, loc.: 214.
Kubinyi A., istoric: *55*.
Kusklya, loc.: 213.
Kyralmezeye, loc.: 226.
Kwseg, târg: 162.
Kzyn, loc.: 214.
Laczkan, loc.: 213.
Ladislau I, cel Sfânt, rege: 117, 122, 137; - V Postumul, rege: 29-30, 42, 68, 73, 90, 169, 180, 182, 184, 220; - de Bizere: 212; - de Brănișca: 32; - de Dolcz: 217; - de Hunedoara: 25-27, 31-32, 34, 192; - II, de Hunedoara: 199; - de Mihălinți: 230; - de Mîtnic: 17; - de Năsăud, diac: 302; - de Peșteana: 222, 223; - de Pogăceaua: 167; - II de Rîu de Mori: 210; - Arca de Densuș: 170; - Bizere, f.l. Vlaicu, oștean al curții: 142; - Olah, jude scăunal: 156, 199; - - Lațcu de Rîu de Mori: 202, 207-209, 298, 311; - Wolachus: 308; - Wolahy de Bizere: 212; - onomasticon: 134, 195.
Laszocki, Nicolae, umanist: 67.
Lateran II, conciliu: 99.
Lațcu Cîndea, vezi Ladislau Cîndea.
Laurențiu din Talabor: 111.
Lazarevici, Ștefan, despot: 45.
Lazăr, I., istoric: 38, *49*, *144*.
Lazuri, loc.: 275.
Lăscud, loc.: 279.
Lăzărescu, G., istoric: *56*, *59*, *64*, *72*, *82*.
Lechința, loc.: 279.
Lelesz, convent: 195, 246.
Leordina, loc.: 111.
Lepeș Andrei, nobil: 42; - Lorand, vicevoievod: 32.
Leșnic, loc.: 264, 300, 314.
Leva, loc.: 204.
Lietava, cetate: 53.

Lindva, loc.: 221.
Linţa, Elena, istoric: *295*, *296*.
Liov, episcopie: 89.
Lipova, oraş: 110, 162, 316.
Litovoi de Grădişte: 34.
Livadia, loc.: 165, 171.
Lodomir de Peşteana: 223.
Lodroman, loc.: 279.
Loscoviţa, loc.: 228.
Luca de Onceşti, diac: 302; - Farkas, iobag: 134.
Ludovic I, rege: 43.
Luduş, loc.: 279.
Lukács A., istoric: *56*, *62*, *154*, *155*, *306*, 325.
Lukcsics P., istoric: *49*, *215*.
Luna, loc.: 279.
Lupaş, I., istoric: 19, 314.
Lupşa, onomasticon: 195.
Lupşa, loc.: 172, 241, 246, 251, 254, 269, 292.
Macaria, loc.: 217.
Macarie, episcop unit: 99.
Macedonia, stat: 84; - , loc.: 227.
Macha, I., istoric: *84*, *88*, *99*, *117*.
Machalaka, loc.: 221.
Macovişte, loc.: 305.
Macskási, arhivă: *217*, *227*, *228*.
Macsva,ban: 45.
Mahomed, profet: 81.
Maieru, loc.: 272.
Makkai L., istoric *277*.
Mal, loc.: 213, 253.
Mályusz E., istoric: *38*, *40*, *44*, *81*, 139, *150*, 160, 327.
Manciul din Comiat: 40.
Manciulea, Şt., istoric: *186*.
Manini, familie: 64; - Angelo: 64; - Odoardo: 64.
Mara, familie nobiliară: 309.
Maramureş, cămara sării: 74, 211, 224; comitat: 206, 259, 274, 278, 280, 284, 285, 289, 292, 293, 297; comite: 211; ocne: 64; provincie: 11, 103, 106, 110, 111, 115, 116, 118, 120, 127, 130, 139, 140,

142, 150, 151, 155, *164*, 166, 167, 169, 171, 177, 183, 186, 189, 193, 195, 218, 219, 305, 309, 312; vicecomite: 190, 210, 220.
Marchio, vezi Iacob de - , de Picano.
Marcu, episcop: 104, 105.
Marcu, Daniela, istoric: *270*.
Marea Neagră: 204-205.
Margareta de Nădăștia: 221; - de Oncești: 218; - de Rîu de Mori: 210; - , f.l. Paul Bánffy de Lindva: 221.
Marginea, loc.: 31.
Maria de Brănișca: 32.
Marinescu, C., istoric: *78*.
Márki S., istoric: *222*.
Matei de Labiszyn, episcop: 96, 104, 107; - , vlădică unit: *96*; - Olah, jude scăunal: 156.
Matei, Șt., istoric: *51*.
Matia I Corvin, rege: 9, 22, 23, 25, 28, 42, 45, 48, 50, 54, 57, 58, 61, 62, 64, 67, 74, *80*, 98, 111, 112, 126, 141, 146, 149, 150, 155, 157, 167, 184, 192, 200, 208, 211, 212, 218, 219, 222, 225, 238, 302, 310.
Mayer Gy., istoric: *206*.
Măceu, loc.: 116, 238.
Măcicaș, loc.: 119, 304.
Măcicaș de Tincova: 170, 190.
Mălăiești, loc.: 194, 252, 284.
Mălîncrav, loc.: 249.
Mănăstirea, loc.: 270.
Mărgău, loc.: 172, 192.
Mărginime, ținut: 12, 155.
Mârza, I., istoric: *16*.
Mediaș, oraș: 110, 162; scaun: 238.
Mehadia, cetate: 51, 52; district: 177, 186, 225.
Meld, loc.: 214.
Mennsky, Z., istoric: *53*.
Mercati, G., istoric: *94*.
Meteș, Șt., istoric: 103, *133*, *138*, 327.
Mezerlius, umanist: 313.
Micești, loc.: 279.
Michaelis disctus Pop, nobil: 164.

Micula de Vișeu: 190.
Mihai Viteazul, domn: 25.
Mihail Apaffy, principe: 10; - de Călata: 172; - de Cerna: 215, 225-227, 300, 304; - de Ciula: 175; - de Dolha: 218; - zis Cămărașul de Peșteana: 220, 222-225; - de Mihălinți: 230; - de Poreca, nobil: 120; - de Rîu de Mori: 202; - III de Rîu de Mori: 208; - IV de Rîu de Mori: 210; - de Rușor: 174; - de Sălașu, notar regal: 302; - din Deleni: 169; - , f.l. Dej de Timișel: *204*; - , f.l. Ilie, f.l. Cîndea, de Călata: 193; - , f.l. Stoica de Sînpetru: 175; - , f.l. Tatul de Ialova, nobil: 120; - Dej de Timișel: 201; - III Kendeffy: 207; - Luadasy, iobag: 134; - Nemeș de Cuhea: 166; - Nemeș de Săliște: 166; - Nemeș din Ciucea: 166; - Orszag de Gwth: 221; - Szilagyi: 208, 211, 230; - Tatul de Ialova: 200; - Themesy, iobag: 134; - I zis Cîndea de Rîu de Mori: 202; - , diac: 74; - , iobag: 134.
Mihalț, loc.: 279.
Mihalyi, familie nobiliară: 309.
Mihályi, I., istoric: *40*, *111*, *115*, *116*, *120*, *151*, *166*, *169*, *176*, *177*, *178*, *183*, *194*, *210*, *211*, *218*, *219*, *220*, *224*, *241*, *253*, *255*, *256*, *257*, *258*, *285*, *302*, *303*, *305*, 323.
Mihălinți, loc.: 230, 231, 303.
Miheșu de Cîmpie, loc.: 135.
Mikusevo, loc.: 228.
Milano, cetate: 53; duce de: 45, 60, 61, 63.
Milaș, loc.: 279.
Miloia, I., istoric: *270*.
Minea, I., istoric: *154*, *173*, *241*, *246*, 323, 328.
Mîndrea de Vișeu: 190.
Mînjina, onomasticon: 31.
Mîtnic, loc.: 17, 120, 177, 201, 245, 302, 304.
Mîtnicești, familie nobiliară: 170, 284.
Moga, onomasticon: 195; - de Călata: 172; - de Hălmagiu: 32, 35, 36, 156, 192, 200, 300.
Moga, I., istoric: *154*, *168*.
Mogoș de Hunedoara: 37.
Mohács, bătălie: 69.
Moigrad, loc.: 237.
Moise Secuiul, misionar: 125.

Moldova, stat: 12, 62, 78, 82, 85, 86, 89, 102, 103, *112*, 140, 145, 163, 166, 188, 208, 219, 222, 224, 229, 303, 315, 316.
Möller I., arhitect: *28*, 48, *54*.
Moravcsik Gy., istoric: *15*, *81*, *90*, *106*.
Moravia, stat: 53.
Móriczháza, vezi Tăușeni.
Moscova, cneaz al: 84, 87; oraș: 89.
Motogna, V., istoric: 20, *25*, *116*, *143*, *149*, *155*, *212*, *225*, 328.
Munkacevo, castelan 211, 219; cetate 206; episcopie: 106; mănăstire 110; oraș: 313.
Munteanu, Luminița, istoric: *301*.
Muntenia, vezi Țara Românească.
Mureș, județ: 280, 311; râu: 198, 241.
Mureșan, Camil, istoric: 7, 15-16, 19-21, 29, 38, *45*, *64*, *143*, *145*, 328.
Mușana (Mușata) de Densuș: 32-33; - de Grădiște: 33.
Mușină de Călata: 172; - de Densuș: 34; - , onomasticon: 31.
Mușinești, familie nobiliară: 170, 284.
Mycolcz Borza, loc.: 214.
Myhalancz, loc.: 213.
Mylos, loc.: 221.
Naghbercz, loc.: 159.
Naghiu, I., istoric: *242*.
Nagymihaly, arhivă: *231*.
Nan de Vișeu: 190; - Pop de Giulești: 255.
Nădăștia, loc: 220; - de Sus: 221.
Năpradea, loc.: 237.
Năsăud, district: 12, 116, 155, 278, 302; oraș: 272.
Năsturel, P.S., istoric: *78*, *82*, *85*, *86*, *91*, *114*, *230*.
Neacșa de Densuș:246.
Neaga, onomasticon: 195.
Neagu, iobag: 134.
Neamț, mănăstire: 208, 298, 311.
Neapole, , regat 148; rege al: 63, 69; oraș: 75.
Negrilă de Vișeu Cnezesc: 190.
Nema, loc.: 279.
Nenciul Roman de Clopotiva: 32.
Nicoară, T., istoric: *318*.
Nicodim, de la Tismana, sfânt: 243, 244; - de Rîu de Mori: 202.

Nicol, D.M., istoric: *83*.
Nicolae al V-lea, papă: 84; - de Bizere: 194, 212-217, 225, 304; - de Cerna: 226; - de Densuș: 175; - de Gîrbău: 167; - de Hațeg: 200; - de Mihălinți: 230; - de Mîtnic: 17, 245; - de Nădăștia: 221; - de Nyrzeg: 168; - de Peșteana: 223; - de Poreca, nobil: 120; - de Rîu de Mori: 202; - de Sasvar: 74; - , f.l. Iarul de Sălașu: 173; - , protonotar: 74; - , voievod de Gîrbău: 107; - Crăciun de Iloșva: 305; - Dușa, iobag: 134; - Hadzaky: 199; - Literatul de Mîtnic: 302; - Olahus, umanist: 156, 201; - Popa de Vișeu: 190; - Walahi de Cociuba: 185; - I zis Cîndea de Rîu de Mori: 202; - Berende, iobag: 134; - de Ignațiu, inchizitor: 88.
Nicolau, Th., istoric: 20.
Nicolo de Wagi, sol: 64.
Nicopole, bătălie: 81.
Niculescu, Al., lingvist: *121, 303*, 328.
Nifon, patriarh de Constantinopol: 87.
Nikowar, iobag: 134.
Nilles, N., istoric: *78*.
Nima, loc.: 168.
Norden, W., istoric: *87*.
Nucșoara, loc.: 203, *204*.
Nussbächer, G., istoric: *20*, *214*.
Nyrbátor, loc.: 287.
Nyrzeg, loc.: 168.
Oancea, onomasticon: 17.
Obreja, loc.: 212.
Ocna Sibiului, loc.: 203, 228.
Odobescu, Al., istoric: *125*, *131*.
Ohaba, loc.: 203; - , loc.: 214; - , moșie: 174; - -Mîtnic, loc.: 170.
Ohabița, loc.: 207, 213.
Ohrida, patriarhie: 87.
Olahwcza, stradă: 162.
Olesen, J., istoric: *89*.
Olona, Castiglione, nobil: 60.
Oltenia, provincie: 132, 308.
Onceşti, loc.: 166, 218, 284, 302, 309.
Oprian, onomasticon: 301.
Oradea, episcop: 58, 107, 115, 116, 130, 147, 156, 181, 185, 237, 306.

Orăștie, jude: 199; oraș: 156, 301; scaun: 156, 162; vale: 42.
Orbán B., istoric: *265*.
Orosfaia, loc.: 279.
Ortvay T., istoric: 323.
Ostrov, loc.: 170, 223, 278.
Oța, S., istoric: *317*.
Ozora, loc.: 45.
Pala (Băuțar), loc.: 142.
Paleologi, dinastie imperială: 80.
Pall, Fr., istoric: 6, *60*, *62*, *63*, *145*, 228, *229*, *230*, 328.
Panaitescu, P.P., istoric: 120, 160, *244*, 294, *304*, 312, 314, 328.
Panicale, Masolino da - , pictor: 60, 61.
Pannonia, provincie: 71.
Papacostea, Ș.: istoric: *260*.
Papiu Ilarian, Al., istoric: *131*.
Papp Gy., istoric: *106*.
Paprathna, loc.: 226.
Paroși, loc.: 171.
Partoș, mănăstire: 301.
Pascu, Șt., istoric: 6, 15, 19, *21*, *109*, *131*, *144*, *153*, *154*, *187*, *281*, 328.
Pata, loc.: 134.
Pataki, I., istoric: *20*, 37, *165*, *281*.
Pathak, loc.: 213.
Patterson, Joby, istoric: *271*.
Paul Radusz din Sighet: 247.
Păcurariu, M., istoric: *85*, *97*, 102, 104, *260*, *281*, 328.
Pădurea-Iacobeni, loc.: 279.
Pălatca, loc.: 279.
Pâclișanu, Z., istoric: *97*, *100*, *104*, *105*, 108, *186*, *242*, 328.
Pec, patriarhie: 84.
Pecican, O., istoric: 117, *126*, *139*, 299, *315*, 328.
Peri, mănăstire: 96, 113, 115, 120, 242, 256, 258.
Pécs, castelan de: 222.
Pesta, oraș: *204*, *205*.
Pesthen, loc.: 214.
Peștișu Mic, loc.: 42.
Pescari, cetate: 51, 52.
Pesce, L., istoric: *92*.

Pesty Fr., istoric: *23*, *40*, *98*, *101*, *119*, *146*, *162*, *167*, *173*, *178*, *213*, *214*, *215*, *217*, *221*, *222*, 225, *227*, *228*, *230*, *231*, *232*, *241*, *245*, *253*, *255*, *276*, *284*, *287*, *304*, 323, 329.
Peşteana, loc.: 35, 170, 178, 200, 220, 222, 223.
Petea, loc.: 279.
Peterfalwa, loc.: 222.
Petranu, C., istoric: *233*, 250, 271, *273*, *274*, *275*.
Petreştii de Jos, loc.: 272; - de Sus, loc.: 283.
Petrilaca, loc.: 279.
Petrov, G., istoric: *263*.
Petrovay Gy., istoric: *218*, *219*, *220*.
Petru al II-lea, domn: 208; - Aron, domn: 85; - , protopop de Hunedoara: 115, 201, 238, 310; - de Bîrsău: 75, 201, 302; - de Călata: 172; - de Cizer, voievod: 160, 253; - de Nădăştia: 221; - de Peşteana: 223, 225; - de Rîu Alb: 174; - I de Rîu de Mori: 210; - de Vad: 174; - de Vişeu: 190; - din Onceşti: 166; - , f.l. Gheorghe de Gyepes, voievod: 155; - , f.l. Iarul de Sălaşu: 173, 175; - Cînde, iobag: 134; - Cseh de Leva: 204; - Danciu de Sebeş: 227-228,304; - Dej de Timişel: 200; - *Ffestew*: 293; - Gerhes: 169; - Nemeş de Giuleşti: 166; - Szakolyi: 211; - Themesy, iobag: 134.
Picano, vezi Iacob de Marchio, de - .
Piccolomini, Enea Silvio, umanist: 23, 70; vezi şi Pius al II-lea.
Pippo Spano, vezi Scolari Filippo.
Pistrui, C., istoric: *295*, *301*, *311*.
Pius al II-lea, papă: 70.
Pîclişa, loc.: 203, 285.
Pîglişa, loc.: 279.
Placek, M., istoric: *53*.
Plese, loc.: 214.
Pleşia, D.Gr., istoric: *188*.
Plopi, loc.: 116, 238.
Plosca, mănăstire: 242, 244.
Plugova, loc.: 226.
Poartă, toponim: 204.
Podişul Transilvanici: 168.
Poenari, cetate: 52.
Pogăceaua, loc.: 167.
Pogăniciu, loc.: 304.

Pogăniș, râu: 213, 230.
Pohl A., istoric: *64*.
Poiana Ruscăi, munți: 42.
Poieni, loc.: 203, 223.
Polchadan, iobag: 134.
Polonia, regat: 89, 91, 95, 96, 100, 180, 220, 222, 303.
Ponor, loc.: 207, 309.
Pop, aplelativ: 111; - Mirislav: 253.
Pop, Ioan A., istoric: *16*, *22*, *25*, *31*, *80*, *132*, *148*, 150, *153*, *155*, *188*, *246*, 322, 329.
Pop, Șt., istoric: *78*, *86*, *89*, *125*, 329.
Pop, V., istoric: *87*.
Popa, R., istoric: *33*, 120, *142*, *202*, *241*, *242*, *252*, *258*, *259*, *270*, *271*, *274*, *286*, *288*, *305*, 329.
Popa, T., istoric: 19.
Popesc, N., istoric: *78*.
Popescu, E., istoric: *85*.
Popp, familie nobiliară: 309.
Porțile de Fier ale Transilvaniei: 203.
Porumb, M., istoric: *122*, *263*, *265*, *269*, *292*, 329.
Potențiana Csapi de Eszen: 218.
Preoteasa, loc.: 272.
Praga, oraș: 173, 175, 182.
Prislop, mănăstire: 242, 278.
Prodan, D., istoric: *21*, *98*, *128*, *132*, 160.
Prusian, loc.: 214.
Przemysl, episcopie: 89.
Racotă, T., istoric: 20.
Racovița, loc.: 214.
Racoviță de Caransebeș: 170.
Radomir de Vișeu Cnezesc: 190.
Radul, onomasticon: 132; - de Hunedoara: 25-26, 34, 37.
Rampna, loc.: 213.
Ransanus, Petrus, cronicar: 15-16.
Răchitova, loc.: 194, 222, 284.
Rădulescu, Al., istoric: *288*.
Răzoare, loc.: 168.
Recaș, loc.: 213, 216, 226.

Reea, loc.: 203.
Remetea, loc.: 122; - (Berzovia), loc.: 260, 304; toponim: 241.
Renaștere: 320.
Reșița-Obășele, loc.: 194, 260, 278, 284, 305.
Retezat, munți: 202.
Réthy L., istoric: *103*.
Révay, arhivă: *170*.
Ribița, loc.: 122, 165, 250, 261, 278.
Rimetea, loc.: 279, 280.
Rîmeți, loc.: 278.
Rîu Alb, loc.: 171, 174.
Rîu Bărbat, loc.: 165, 170, 179, 284.
Rîu de Mori, loc.: 31, 34, 41, 123, 170, 175, 187, 190, 193, 199, 202-205, 220, 224, 239, 264, 286, 300, 301, 307, 311, 312.
Rodna, district: 12, 155.
Roma, basilică din: 60; curia din: 81, 95; legați ai: 62; oraș: 82, 89, 91, 99, 112, 126, 215, 247.
Roman, erou legendar: 126; - , onomasticon: 195.
Roman al II-lea, domn: 208.
Românași, loc.: 279.
Rozavlea, loc.: 218.
Rudăria, loc.: 170.
Rusia, stat: 83,84, 93, 220.
Rusori, familie nobiliară: 309.
Rusu, Adrian A., istoric: *30*, *39*, *41*, *50*, *54*, *59*, *65*, *69*, *75*, *79*, *92*, *108*, *110*, *117*, *121*, *122*, *123*, *132*, *164*, *182*, *187*, *192*, *196*, *202*, *207*, *208*, *209*, *210*, *212*, *234*, *237*, *239*, *244*, *246*, *252*, *256*, *257*, *258*, *259*, *260*, *269*, *272*, *285*, *297*, *298*, *309*, *310*, *312*, 322, 323, 329, 330.
Rusu, C.C., istoric: *265*.
Rușor, loc.: 174, 309.
Sacerdoțeanu, A., istoric: *184*.
Samos, loc.: 206.
Samuil, episcop grec: 91.
Sandrin de Băiești: 184; - de Bilca, vezi Ștefan, f.l.; - de Călata: 172; - de Nădăștia: 221; - de Vișeu: 190.
Santini, Paolo, din Ducci: 65.
Sarmizegetusa, loc.: 34-35, 192, 222.

Sasvar, vezi Nicolae de - .
Satchincz, loc.: 226.
Satu Mare, comitat: 218, vezi și Sătmar; oraș: 73.
Sava, episcop: 88.
Săccl, loc.: 214.
Săcelul Mic, loc.: 309.
Sălașu de Sus, loc.: 165, 253, 255, 285, 302, 309, 311.
Sălăj, județ: 278.
Sălcud, loc.: 237.
Sălicea, loc.: 167.
Săliște, loc.: 154; - (Maramureș), loc.: 166.
Săndulești, loc.: 264.
Săpînța, loc.: 253, 258, 302.
Sărăcin, familie nobiliară: 252, 253, 255, 284; - de Sălașu: 173; - , f.l. Cîndreș cel Mic de Sălașu: 175.
Sărăsău, loc.: 219, 258, 259, 278, 285.
Sătmar, comitat: 45, 193, 239; vezi și Satu Mare.
Sbierea, I.G., istoric: *78*.
Schmugge, L., istoric: *133*.
Scipio Africanul, general roman: 70, 71.
Scolari, Andrea: 58; - Filippo, de Ozora (Pippo Spano), comite: 44, 45, 46, 57, 58, 59, *61*, 63, 71, 73, 142, 314.
Scorei, mănăstire: 242.
Scott Latourette, K., istoric: *87*.
Sebesfok, loc.: 214.
Sebestyén, G., istoric: *75*, *274*.
Sebeș, district: 173; oraș: 98, 110, 227.
Seghiște, loc.: 281.
Serbia, stat: 65, 84, 178, 199, 204.
Sevcenko, I., istoric: *117*.
Severin, ban: 43, 46, 110, 215, 216, 232, 300; banat: 37, 44, 152, 226, 231; castelan: 227; cetate: 228, 266, 267; episcopie: 102, vicar de: 97; vicebani: 43, 227, 304.
Sforza, Atendolo: 61; - Francesco: 53, 61, 63.
Shafer, B.C., istoric: *136*.
Sibișel, loc.: 203.
Sibiu, oraș: 73, 101, 106, 154, 292.
Sic, ocne: 64.

Sighet, oraș: 151, 247.
Sighișoara, scaun: 238.
Sigismund de Luxemburg, rege și împărat: 28, 44, 58, 66, 81, 82, 90, 108, 122, 142, 143, 147, 155, 176, 181, 204, 214, 215, 218, 231, 302, 308.
Silvașu, loc.: 171.
Simion, stareț la Peri: 115; - de la Neamț, ieromonah: 244; - de Cuhea: 183; - , f.l. Vlaicul de Sînpetru: 174.
Simu, T., istoric: *153*.
Sixt al IV-lea, papă: 87.
Sîmboleni, loc.: 279.
Sîncrai, loc.: 199.
Sîngeorz-băi, loc.: 272.
Sînmărtinu de Cîmpie, loc.: 168.
Sînmiclăuș, loc.: 279.
Sînmihaiu de Cîmpie, loc.: 135.
Sînpetru, loc.: 175, 203, 264, 285, 312.
Sîntămărie Orlea, loc.: 123, 203, 239, 269.
Sîntimbru, loc.: 70, 75, 204.
Skanderbeg, principe: 84.
Slatina-Timiș, loc.: 213.
Slavici, I., scriitor: *125*, *131*.
Slavonia, provincie: 12, 207.
Slătineanu, B., istoric: 250.
Slovacia, stat: 145, 195, 206, 210.
Smit, G., istoric: *87*.
Sofia Toldalagi: 193.
Solmó, cetate: 53.
Solymos, loc.: 214.
Someș, râu: 209.
Someș-Odorhei, loc.: 237.
Sora, onomasticon: 195.
Spissky hrad, cetate: 53.
Stahl, H.H., istoric: *160*.
Stana, onomasticon: 195; - de Dolha: 218.
Stanciul, onomasticon: 132; - , fiul lui Barb, din Comiat: 40, 142; - , f.l. Vîlcul de Sînpetru: 174.
Stanislav I și II de Dolha: 217.

Starosedlky Hrádek, loc.: 287.
Stasiw, M., istoric: *99*.
Sthaan, onomasticon: 301.
Stibor, voievod: 142.
Stoian de Cerna: 225.
Stoica, onomasticon: 134; - de Sînpetru: 175; - zis Gizdaveț: 228-230.
Stoicescu, N., istoric: *12*, *56*, *59*, *64*, *72*, *82*, *229*, 230.
Strecno, cetate: 53.
Strei, loc.: 278, 305.
Streisîngeorgiu, loc.: 165, 202, 250, 258, 271, 278, 305.
Stremț, cetate: 217.
Strigoniu, arhiepiscopie: 97, 101.
Strîmtura, loc.: 278.
Subcetate, loc.: 212.
Suciu, C., istoric: *212*.
Suciu, I.D., istoric: *242*.
Suseni, loc.: 203.
Suska, familie nobiliară: 309.
Szabó K., istoric: *179*, *202*, *205*, 323.
Szeged, oraș: 74.
Székely Gy., istoric: *131*.
Szekér Gy., istoric: *287*.
Szent Lelek, loc.: 214.
Szentkirály, familie nobiliară: *199*.
Szeredai, A., istoric: *98*, *108*, *111*, 323.
Szilágyi, familie nobiliară: 37.
Sztaray, arhivă: *231*.
Szücs J., istoric: *138*.
Șcheii Brașovului, cartier: 296, 298, 315.
Școala Ardeleană: 128.
Șerban, iobag: 160.
Șerbu, onomasticon: 195; - de Hunedoara: 25, 27, 31.
Șerbul, f.l. Ianul de Sălașu: 175.
Șesan, M., istoric: *86*, *87*.
Șeulia de Mureș, loc.: 279.
Șiria, cetate: 36, 116; domeniu: 186.
Șoimoș, cetate: 74, 75, 221.
Șopteriu, loc.: 279.

Ștefan I, cel Sfânt, rege: 120, 122, 137, 138, 151, 190; - cel Mare, domn: 12, 70, 103, 112, 224, 283, 303, 315, 316; - de Agîrbiciu: 168; - de Mîtnic: 17, 201; - de Sălășu, magistru: 302; - , f.l. Cîndreș de Sălașu 173; - , f.l. Cîndreș cel Mic de Sălașu: 175; - , f.l. Sandrin de Bilca, lector: 302; - , f.l. Toma de Ciula: 247; - , f.l. Vlaicul de Sînpetru: 174; - de la Densuș, pictor: 290, 292; - din Criștelec: 303; - , iobag: 134. - , preot la Alba Iulia: 246; - Fodor, iobag: 134; - Lazarevici, vezi Lazarevici, Ștefan; - Mușină de Densuș: 35; - Pank de Crăciunești: 255; - Valahul, iobag: 134.
Șumuleu Ciucului, loc.: 75.
Taddeo de Treviso, diplomat: 65.
Tagányi K., istoric: *103*.
Talabor, loc.: 111.
Tamási Judith, istoric: *287*.
Tar, loc.: 287.
Tatul de Ialova, vezi Mihai, f.l.
Tănase, Al., istoric: *57*.
Tăuni, loc.: 279.
Tăușeni, loc.: 160.
Tăutu, A.L., istoric: *87*, *112*.
Teceu, loc.: 270.
Teiuș, loc.: 74, 217.
Teke Zsuzsa, istoric: 29, *30*, 330.
Teleki J., istoric: *64*, *186*, *194*, *199*, *210*, *218*, *221*, *232*, *239*, *287*, 323.
Temesváry J., istoric: *97*, *104*, 330.
Teodor, A.P., istoric: *28*.
Teodora, onomasticon: 195;
Thalloczi (Thalovacz), Francisc (Frank): 46, 215; - Matko: 94.
Theiner, A., istoric: *115*, 323.
Theodorescu, R., istoric: *266*.
Thiriet, F., istoric: *88*.
Thoplichan, loc.: 226.
Thoroszkai, familie nobiliară: 172.
Thuróczy, cronicar: 24, 28, 30, 75.
Timiș, comitat: 152, 213, 216, 221, 227, 231; comite de: 44, 57, 94, 142; râu: 215; vicecomite de: 74, *232*.
Timiș, familie nobiliară: 309.
Timișel, loc.: 170, 200, 201.

Timișoara, castelan: 201; cetate: 59; oraș: 55, 73, 75, 130, 231; vicecastelan: 199.
Tincova, loc.: 170.
Tisa, râu: 209.
Tismana, mănăstire: 115, 243.
Tîrgoviște, oraș: 230, *303*.
Tîrnova, loc.: 214.
Tîrnovo, mitropolie: 84; oraș: 299.
Toldalagi, vezi Sofia Toldalagi.
Toma de Ciula, vezi Ștefan, f.l. - .
Toma de Săpînța, diac: 302; - , f.l. Buda de Vad: 174; - Székely: 206.
Tomoni, D., istoric: *288*.
Tonk S., istoric: *247*.
Topleț, loc.: 225, 226.
Totești, loc.: 203.
Tóth S., istoric: *275*.
Tracia, provincie: 84.
Transilvania, provincie: *passim*.
Trapezunt, imperiu: 85.
Trencin, cetate: 53.
Tritenii de Sus, loc.: 279.
Turda, arhidiacon de: 90, ; comitat: 160; oraș: 158, 264; vicecomite: 199.
Turdeanu, E., istoric: *18*, *296*.
Turnu Ruieni, loc.: 284.
Turnu Severin, cetate: 52.
Tușinu, loc.: 284.
Tyukfalva, loc.: 214.
Țara Bîrsei, ținut: 12, 106, 155, 229.
Țara Crișului Alb, ținut: 36.
Țara Românească, stat: 12, 27, 29, 59, 62, 65, 85, 86, 102, 110, *112*, 132, 140, 145, 147, 154, 163, 166, 171, 188, 191, 204, 215, 216, 217, 224, 229, 308, 315.
Țeicu, D., istoric: *194*, *212*, *213*, *225*, *230*, *241*, *305*, 330.
Țeregova, loc.: 217, 284.
Țerova, loc.: 194, *231*, 232, 302.
Ubul de Hunyad, castelan: 40.
Ugocea, comite: 45, 211.
Újlaki Nicolae, nobil: 46; - Ștefan, nobil: 46.

Unciuc, loc.: 166, 207.
Ung, voievod de: 218.
Ungaria, regat medieval: *passim*.
Universitatea săscască: 154, 308.
Uric, loc.: 207.
Uzum, I., istoric: *51*, *305*.
Vacașin de Carașova: 202.
Vad, episcopie: 103, 104, 106; - , mănăstire: 243, 278.
Vad, loc.: 170, 285.
Vaida, familie nobiliară: 217, *231*, 309.
Valea Dîljii, loc.: 203.
Valea Largă, loc.: 279.
Valentin de Feyeregyhaz: 216, 231; - de Pala: 142; - de Rîu Alb: 174 - , f.l. Andrei de Zylvas, arhidiacon de Turda: 90; - , f.l. Petru de Vad: 174; - Myhysy, iobag: 134.
Valia, toponim: 301.
Valkanfalva, loc.: 214.
Var, loc.: 214.
Varna, bătălie: 68, 89, 91, 180, 181, 210.
Varsan, loc.: 209.
Varța, loc.: 172.
Vasile al II-lea, cneaz: 87, 89; - , egumen la Hodoș-Bodrog: 301; - de Ciuleni: 172; - din Pata, cnez: 134.
Vasiliev, V.V., istoric: *86*.
Văleni, loc.: 168.
Vătășianu, V., istoric: 47, *54*, 122, *267*, 271, 275, 291, *293*, *311*, 330.
Vayer L., istoric: *9*, *45*, *58*, *61*.
Velescu, O., istoric: *40*, 48.
Veneția, oraș: 53, *60*, 63, 65, 76, 88.
Verendin, loc.: 226.
Veress, A., istoric: *119*.
Vergerio, Pier Paulo, umanist: 66, 68, 73.
Verona, oraș: 64.
Vidin, oraș: 204; vicar de: 97.
Viena, oraș: 247.
Vinterc, loc.: 107, 156, 237.
Vințu de Jos, loc.: 110.
Vinulescu, Gh., istoric: *153*, 331.

Visconti, Filippo Maria, duce: 45.
Vişa, onomasticon: 195.
Vişegrad, castelan de: 222.
Vişeu, loc.: 151, 183, 190, 210; - de Jos: 278; - de Sus: 309.
Vîlcul de Sînpetru: 175.
Vîrciorova, loc.: 212, 213.
Vlad Ţepeş, domn: 86, 229, 315, 316; - onomasticon: 195.
Vladislav I, rege: 50, 68, 88, 89, 91, 95, 108, 177, 178, 180, 181, 184, 216, 229.
Vlahata, erou legendar: 126.
Vlaicu, vezi Ladislau Bizere, f.l.
Vlaicul de Sînpetru: 174.
Vodiţa, mănăstire: 115, 243.
Voia, moşie: 276.
Voicu de Cinciş: 31; - de Hunedoara: 16, 25-29, 31, 34-35, 37, 39, 40, 47, 57.
Vornicescu, N., istoric: *295*.
Vrana, loc.: 207.
Vuia, I., istoric: *152*, *304*, 331.
Vulcul, f.l. Sandrin de Băieşti: 184.
Waddingus, L., istoric: *86*, *92*, *109*, *112*, *114*, *119*, *316*, 323.
Walya, loc.: 214.
Warcza, vezi Varţa.
Wawrin, general: 72.
Weelhg, loc.: 213.
Welhartitz, cetate: 49.
Werböczi Şt., jurist: 12, 138.
Winnifrith, T.J., istoric: *13*.
Wladwl, onomasticon: 301.
Xenofon, istoric: 72.
Xenopol, A.D., istoric: 128, 149.
Zabadfalu (Ohaba), loc.: 213.
Zagreb, oraş: 45.
Zarand, comitat: 36, 122, 150, 156; comite: 222.
Zati, Antonio, slujbaş: 64.
Zawycha, slujbaş: 199.
Zăvoi, loc.: 213.
Zeer, loc.: 221.

Zegchaza, loc.: 213, 226.
Zeicani, loc.: 171.
Zenthpal, loc.: 221.
Zewch, loc.: 159.
Zewdy, loc.: 221.
Zewnyes, loc.: 221.
Ziegler, A., istoric: *83*, *84*, *87*, *88*.
Zlagna, loc.: 214.
Zlaști, loc.: 40.
Zlatița, bătălie: 204; mănăstire: 241.
Zlatna, oraș: 123, 269.
Zoticos Paraspondylos, cronicar: 141.
Zredna, vezi Ioan Vitez de Zredna.
Zugrav, I., istoric: *78*.
Zugravu, N., istoric: *318*.
Zuzek, N., istoric: *84*.
Zylfa, loc.: 214.
Zylvas, loc.: 90.

S U M A R

Tentațiile subiectului (În loc de introducere)........................5

Bazele de plecare:
Începuturile familiei Hunedoreștilor 14

Culorile puterii:
Ioan de Hunedoara și Renașterea..56

Opțiunile religioase:
Sinodul de la Florența și urmările lui în regatul Ungariei și în Transilvania..77

Sub stindarde:
Structuri și aspecte ale vieții politice................................124

Turnura conceptelor sociale:
Aspirații noi în lumea românească..................................159

Destine umane:
Slujbași români la mijlocul secolului al XV-lea................197

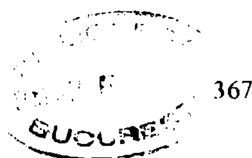
Estetica utilului:
Între nivelele culturii materiale și realizările cultural-artistice 233

Scurtă postfață..320

Bibliografie..322
Indice..333

DATA RESTITUIRII

20. IUN. 2018		
21. IUN. 2018		
27. IUN. 2018		
29. IUN. 2018		
08. NOV. 2018		
12. APR. 2019		
21. SEP. 2022		

Adrian Andrei Rusu s-a născut la 8 noiembrie 1951, la Mediaș. După liceul absolvit în orașul natal, a urmat cursurile Facultății de Istorie a Universității "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, între anii 1970-1974. Între anii 1975-1988 a activat ca bibliotecar al Bibliotecii Centrale Universitare (astăzi "Lucian Blaga") din Cluj-Napoca. Între anii 1988-1990 a fost membru al Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca al Academiei Române, iar din 1990, până în prezent, este membru al Institutului de Arheologie și Istoria Artei din același oraș.

A urmat stăruitor direcții de cercetare în medievistica transilvană (publicări de izvoare, studii generale, istoria bisericii și a culturii, arheologie și monumente medievale etc.), care depășesc astăzi numărul de zece volume și peste 90 de studii și articole științifice, la care se adaugă recenzii, note și prezentări, articole în reviste de cultură. În 1987 și-a obținut titlul de doctor în istorie cu o teză privitoare la *Cetățile din voievodatul Transilvaniei, până în secolul al XIV-lea*. Au urmat cercetări parțiale și monografice, pe aceeași temă, urmate de o vastă realizare bibliografică intitulată *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat* (Reșița, 1996). Sub responsabilitatea sa științifică se află unele dintre cele mai mari șantiere arheologice medievale din Transilvania (la cetățile Oradea și Rîșnov, castelul de la Vințu de Jos). Timp de aproape 15 ani a urmărit și publicat o serie întreagă de studii și monografii privitoare la fenomene istorice ori monumente din Țara Hațegului, finalizate în anul 1996, prin apariția volumului *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700* (Satu Mare).

ISBN 973-595-030-8